तैसें अनेकीं भूतजातीं । जें आहे एकी व्यासी । विश्वकार्यी सुमती । कारण जें गा ॥९२०॥ म्हणोनि हा भूताकारु । जेथोनि तेंचि तया आधारु । कल्लोळा सागरु । जियापरी ॥२१॥ बाल्यादि तीन्ही वयसीं । काया एकचि जैसी । तैसें आदिस्थिति-भासीं[1] । अखंड जें ॥२२॥ सायंप्रातर्मध्यान्ह । होतां जातां दिनमान । जैसें कां गगन । पालटेना ॥२३॥ अगा सृष्टीवेळे प्रियोत्तमा । जया नांव म्हणती ब्रह्मा । व्यासि जें विष्णुनामा । पात्र जाहलें ॥ २४ ॥ मग आकारु हा हारपे । तेव्हां रुद्र जें म्हणिपे । तेंही गुणत्रय जेव्हां लोपे । तें जें शून्यें[2] ॥ २५ ॥ नभाचें शून्यत्व गिळून । गुणत्रयातें नुरऊन । तें शून्य तें महाशून्य[3] । श्रुतिवचनसंमत ॥२६॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् १७

अन्वय—तत् ज्योतिषां अपि ज्योतिः [अस्ति] तमसः परं उच्यते; ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं [अस्ति] सर्वस्य हृदि धिष्ठितम् [अस्ति]. ॥ १७ ॥

जें अग्नीचें दीपन । जें चंद्राचें जीवन । सूर्याचे नयन । देखती जेणें ॥२७॥ जयाचे उजियेडें । तारागण उघडें । महातेज सुरवाडें[4] । राहाटे जेणें ॥ २८ ॥ जें आदीची आदी । जें वृद्धी-वृद्धीची वृद्धी । जें बुद्धीची बुद्धी । जीवाचा जीवु ॥ २९ ॥ जें मनाचें मन । जें नेत्राचें नयन । कानाचें कान । वाचेची वाचा ॥ ९३० ॥ जें प्राणाचा प्राण । जें गतीचे चरण । क्रियेचें कर्तेपण । जयाचेनी ॥३१॥ आकारु जेणें आकारे । विस्तारु जेणें विस्तारे । संहारु जेणें संहारे । पांडुकुमरा ॥३२॥ जें मेदिनीची मेदिनी[5] । जें पाणी पिऊनि असे पाणी । तेजा दिवे-लावणी । जेणें तेजें ॥३३॥ जें वायूचा श्वासोश्वासु । जें गगनाचा अवकाशु । हें असो आघवाचि आभासु[6] । आभासे जेणें ॥ ३४ ॥ किंबहुना पांडवा । जें आघवेंचि असे आघवा । जेथ नाहीं रिगावा । द्वैत-भावासी ॥३५॥ जें देखिलियाचि सवें । दृश्य द्रष्टा हें आघवें । एकवट काळवे । सामरस्यें ॥ ३६ ॥ मग तेंचि होय ज्ञान । ज्ञाता ज्ञेय हन । जेणें गमिजे स्थान । तेंहि तेंचि ॥ ३७ ॥ जैसें सरलियां लेख[7] । आंख होती एक । तैसें साध्यसाधनादिक । ऐक्या-सि ये ॥ ३८ ॥ अर्जुना जिये ठायीं । न सरे द्वैताची वही । हें असो जें हृदयीं । सर्वांच्या असे ॥ ३९ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

अन्वय—इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं च ज्ञेयं समासतः उक्तं; मद्भक्तः एतत् विज्ञाय मद्भावाय उपपद्यते. ॥१८॥

एवं हें तुजपुढां । आदीं क्षेत्र सुहाडा[8] । दाविलें फाडोवाडां[9] । विवचुनी ॥९४०॥ तैसेंचि क्षेत्रापाठीं । जैसेनि देखसी दिठी । तैसें ज्ञानही किरीटी । सांगितलें ॥४१॥ अज्ञानाही कौतुकें । रूप केलें निकें । जंव आयणी[10] तुझी टेंके[11] । पुरे म्हणे ॥ ४२ ॥ आणि आतां हें रोकडें । उपपत्तीचेनि[12] पवाडें । निरूपिलें उघडें । ज्ञेय पैं गा ॥ ४३ ॥ हे आघवीच विवंचना । बुद्धी भरोनि अर्जुना । मत्सिद्धिभावना[13] । माझिया येती ॥ ४४ ॥ देहादि परिग्रहीं । संन्यासु करूनियां जिहीं । जीवु माझ्या ठाईं । वृत्तिकु[14] केला ॥ ४५ ॥ ते मातें किरीटी । हेंचि जाणोनियां शेवटीं । आपणपयां सोटोवाटीं[15] । मीचि होती ॥४६॥ मीचि होती परी[16] । हे मुख्य गा अवधारीं । सोहोपी सर्वांपरी । रचिली आम्हीं ॥४७॥ कडां पायरी कीजे । निराळीं माचु बांधिजे । अथावीं सुइजे । तरी जैसी ॥ ४८ ॥ यऱ्हवीं आघवेंचि आत्मा । हें सांगों जरी वीरोत्तमा । परी तुझिया मनोधर्मा । मिळेल ना ॥४९॥ म्हणोनि एकचि संचलें । चतुर्धा आम्हीं केलें । जें अवकळपणें[17] देखिलें । तुझिये प्रज्ञे ॥९५०॥ पैं बाळ जैं जेवविजे । तैं घांसु[18] विसां ठायीं कीजे । तैसें एकचि हें चतुर्धा जें । कथिलें आम्हीं ॥ ५१ ॥ एक क्षेत्र एक

१ उत्पत्ति, स्थिति व लय यांत. २ प्रकृतिशून्य. ३ मह्य. ४ तेजानें. ५ पृथ्वी. ६ तेज. ७ लेख; संवाद. ८ प्रियमित्रा. ९ फाडी मांडून. १० बुद्धि. ११ तृप्त होई.

१२ दृष्टांताच्या. १३ माझी प्राप्ति. १४ वतनदार. १५ सार्टेकोटें. १६ प्रकार. १७ अंतराळीं. १८ ग्रास पाण्यांत १९ जहत्व.

तसी अनेक भूतमात्रांत ज्याची एकत्वानें व्याप्ति आहे, आणि अर्जुना, विश्वाच्या रचनेंत जें आदिकारण आहे; ९२० म्हणून, ज्याप्रमाणें लाटा समुद्रापासून उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें प्राणिमात्राला जें आधारभूत आहे, २१ बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था व वृद्धावस्था यांना जसें एकच शरीर आधारभूत असतें, तसें उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही अवस्थांस जें आधारभूत आहे; २२ प्रातःकाळ, मध्यान्हकाळ व सायंकाळ हे दिवसाचे तिन्ही काळ जरी गेले, तरी आकाशांत असा पालट नसतो; २३ हे प्रियोत्तमा, सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं ज्याला आपण ब्रह्मदेव म्हणतों, व व्याप्तिकालीं म्हणजे स्थितिकालीं ज्याला विष्णु हें नांव देतों, २४ मग लय करते वेळेस ज्याला आपण रुद्र असें म्हणतो, व हीं तिन्ही कामें ज्या वेळेस लोप पावतात त्या वेळेस आपण ज्याला प्रकृतिशून्य असें म्हणतों; २५ आणि आकाशाचें शून्यत्व गिळून गुणत्रय नाहींसें करणारें जें प्रकृतिशून्य, त्याला जें नाहींसें करतें, तें श्रुतींनीं वर्णन केलेलें महाशून्य होय. २६

तें ब्रह्म चंद्रसूर्यादिकांनाही प्रकाश देणारें आहे. तें अज्ञानरूप अंधकाराच्या पलीकडे आहे असें म्हणतात. तें ज्ञानस्वरूप आहे, ज्ञेयस्वरूप आहे, ज्ञानानें मिळण्याजोगें आहे, आणि तेंच सर्वांच्या हृदयामध्यें विद्यमान आहे. ॥ १७ ॥

जें ब्रह्म अग्नीला दीपन करण्याची शक्ति देतें, ज्या चंद्रापासून जगतांत अमृताची प्राप्ति होते त्याला जें अमृत देतें, ज्या सूर्याचे उजेडापासून सर्व जग व्यवहार करितें त्याला ज्याचेपासून दृष्टि प्राप्त होते, २७ ज्याचे तेजानें तारागणांस तेज प्राप्त होतें; तसेंच महातेज ज्याचे तेजानें तेजस्वी होतें, २८ जगतांत जे मूळ पदार्थ म्हणून आहेत त्यांचें जें मूळ, जें बुद्धीची वृद्धि, तसेंच बुद्धि व जीव यांचें जें आदिकारण आहे, २९ जें मन, डोळे, कान व वाचा यांचें आदिकारण आहे, ९३० जें प्राणाचें जीवन आहे, गतीचें चरण आहे, व ज्याच्यामुळें क्रियेस कर्तेपणा येतो, ३१ हे पंडुकुमरा, ज्याच्यामुळें आकार, विस्तार व संहार यांना आपापलें रूप प्राप्त होतें; ३२ जें पृथ्वीस धारण करणारें, जें पाण्याचें जीवन, व ज्याचे योगानें तेज प्रकाशमान होतें; ३३ जें वायूस वाहण्याची शक्ति देतें व ज्यांत आकाश सामावतें; फार काय सांगावें? सर्व भासमान वस्तु ज्याचे तेजानें कळतात, ३४ हे पांडवा, या सर्व जगतांत जें आदिकारण असून ज्याचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव होत नाहीं; ३५ ज्याचें दर्शन होण्याबरोबर द्रष्टा, दृश्य व दर्शन ही त्रिपुटी नाहींशी होते; ३६ मग तेंच ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही त्रिपुटी होऊन ज्याचे योगानें ब्रह्म कळतें तेंही तेंच होय. ३७ ज्याप्रमाणें हिशेबाचा ताळा जमल्यावर हिशेबाच्या कलथा कागदाचें काम संपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मप्राप्ति झाल्यावर साध्य व साधक हे भाव नाहींतसे होतात. ३८ अर्जुना, ब्रह्माचे ठिकाणीं द्वैताचा संबंधही रहात नाहीं; आतां हें राहूं दे. तें सर्वांच्या हृदयांत वास करतें. ३९

याप्रमाणें क्षेत्र, ज्ञान आणि ज्ञेय हीं संक्षेपानें तुला सांगितलीं. हीं जाणल्यानें माझा भक्त माझ्या रूपाला मिळतो. ॥१८॥

याप्रमाणें, हे प्रियमित्रा, तुला क्षेत्र म्हणजे काय हें फाडी मांडून म्हणजे स्पष्ट करून सांगितलें. ९४० त्याचप्रमाणें, अर्जुना, या क्षेत्रानंतर, तुला उघड दृष्टीनें पाहतां येईल अशा रीतीनें ज्ञानही समजून सांगितलें. ४१ त्याप्रमाणेंच, तुझे बुद्धीची तृप्ति होऊन तूं पुरे म्हणेपर्यंत अज्ञानाच्याही लक्षणांचें कौतुकानें निरूपण केलें. ४२ आणि आतांच दृष्टांत देऊन तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें स्पष्ट करून सांगितलें. ४३ अर्जुना, या सर्व गोष्टींचा विचार करून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा धरून माझे भक्त मद्रूप होतात. ४४ देहादिक परिवाराचा त्याग करून जे माझे ठिकाणीं आपलें चित्त वतनदार करतात, ४५ हे किरीटी, ते माझे भक्त आपलें चित्त मला अर्पण करून व माझें चित्त आपलेकडे घेऊन मद्रूप होतात. ४६ अशा रीतीनें मद्रूप होण्याचा सर्वांत सुलभ मार्ग मीं मुमुक्षूंकरितां तयार करून ठेवला आहे. ४७ कळ्यावर चढून जाणें झाल्यास जशा पायऱ्या कराव्या लागतात, किंवा अंतराळीं चढून जाणें असल्यास जसा पहाड बांधावा लागतो, किंवा खोल पाण्यांतून तरून जावयाचें असल्यास जसें नौकेतून जावें लागतें; ४८ एऱ्हवीं, हे वीरोत्तमा, सर्वत्र आत्मा आहे असें जर तुला वर्णन करून सांगूं लागलों, तर तुला तें स्पष्ट कळणार नाहीं. ४९ म्हणून, तुझी बुद्धि जड आहे असें पाहून, तें एकच ब्रह्म चार विभाग करून सांगितलें. ५० ज्याप्रमाणें मुलाला जेऊं घालावयाचें असलें म्हणजे जो आपण एक घास घेतों तोच त्याला वीस वेळ थोडथोडा द्यावा लागतो, त्याप्रमाणें ब्रह्म हें चार प्रकारांनीं तुला मीं स्पष्ट करून सांगितलें. ५१ तुझी अवधानशक्ति

ज्ञान । एक ज्ञेय एक अज्ञान । हे भाग केले अवधान । आणोनि तुवां ॥ ५२ ॥ आणि ऐसेनही पार्था । जरी हा अभिप्रावो तुज हाता । नये तरी हे व्यवस्था । एक वेळ सांगों ॥ ५३ ॥ आतां चौठायीं न करूं । एकही म्हणोनि न सरूं[1] । आत्मानात्मेया[2] धरूं । सरिसा पाडु ॥५४॥ परि तुवां येतुलें करावें । मागों तें आम्हां देयावें । जे कानाचें नांव ठेवावें । आपणपे गा तें ॥५५॥ या श्रीकृष्णाचिया बोला । पार्थु रोमांचितु जाहला । तेथ देवो म्हणती भला । उचंबळेना ॥ ५६ ॥ ऐसेनि तो येतां वेगु । धरूनि म्हणे श्रीरंगु । प्रकृतिपुरुषविभागु । परिसें सांगों ॥ ५७ ॥ जया मार्गातें जगीं । सांख्य म्हणती योगी । जयांचये भाटिवेलागीं[3] । मी कपिल जाहलों ॥५८॥ तो आईक निर्दोखु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । म्हणे आदिपुरुखु । अर्जुनातें ॥५९॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् १९

अन्वय--[त्वं] प्रकृतिं च पुरुषं उभौ अपि अनादी एव विद्धि; च विकारान् च गुणान् प्रकृतिसंभवान् विद्धि.

तरि पुरुष अनादि आथी । आणि तैंचि[4] लागोनि प्रकृती । संसरिसीं दिवारातीं । दोनी जैसीं ॥५६०॥ कां रूप नोहे वायां । परी रूपा लागली छाया । निकणु वाढे धनंजया । कणसीं कोंडा ॥ ६१ ॥ तैसीं जाण जैवटें । दोन्ही इयें एकवटें । प्रकृतिपुरुष प्रकटें । अनादिसिद्धें ॥६२॥ पैं क्षेत्र येणें नांवें । जें सांगितलें आघवें । तेंचि एथ जाणावें । प्रकृति हे गा ६३ आणि क्षेत्रज्ञु ऐसें । जयात म्हणितलें असे । तो पुरुष हे अनारिसें । न बोलों घेईं ॥ ६४ ॥ इयें आनानें नांवें । परि निरूप्य आन नोहे । हें लक्षण न चुकावें । पुढतपुढती ॥ ६५॥ तरी केवळ हे सत्ता । तो पुरुषु गा पांडुसुता । प्रकृतीतें समस्ता । क्रिया नाम ॥६६॥ बुद्धि इंद्रियें अंतःकरण । इत्यादि विकारभरण । आणि ते तीन्ही गुण । सत्त्वादिक ॥६७॥ हा आघवाचि मेळावा । प्रकृती जाहला जाणावा । हेचि हेतु संभवा । कर्माचिया ॥ ६८ ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २०

अन्वय--प्रकृतिः कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः उच्यते; पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते. ॥२०॥

तेथ इच्छा आणि बुद्धी । बहवी अहंकारेंसीं आधीं । मग तिया लाविती वेधीं[11] । कारणाच्या ॥ ६९ ॥ तेंचि कारण ठाकावेया[12] । जें सूत्र[13] धरणें उपाया । तया नांव धनंजया । कार्य पैं गा ॥५७०॥ आणि इच्छामदाच्या[14] थावीं । लागली मनातें उठवी । तें इंद्रियें राहाटवी । हें कर्तृत्व पैं गा ॥ ७१ ॥ म्हणोनि तीन्ही या जाणा । कार्यकर्तृत्वकारणा । प्रकृति मूळ हें राणा । सिद्धांचा म्हणे ॥७२॥ एवं तिहींचेनि संमवायें[15] । प्रकृति कर्मरूप होये । परि जया गुणा वाढे आंगें[16] । त्याचि सारिखी ॥७३॥ जें सत्त्वगुणें अधिष्ठिजे । तें सत्कर्म म्हणिजे । रजोगुणें निपजे । मध्यम[17] तें ॥ ७४ ॥ जें कां केवळ तमें । होती जियें कर्में । निषिद्धें अधर्में । जाण तियें ॥ ७५ ॥ ऐसेंनि सतासतें[18] । कर्में प्रकृतीस्तव होतें । तयापासोनि निर्वाळेतें[19] । सुख दुःख गा ॥७६॥ असंतीं दुःख उपजे । सत्कर्मीं सुख निफजे । तया दोहींचा बोलिजे । भोगु पुरुषा ॥ ७७ ॥ सुखदुःखें जंववरी । निफजती साचोकारीं । तंव प्रकृति उद्यमु[20] करी । पुरुषु भोगी ॥७८॥ प्रकृतिपुरुषांची कुळवाडी । सांगतां असंगडी[21] । जे आंवुली[22] जोडी[23] । आंवुला[24] खाय ॥७९॥ आंवुलिया आंवुलिये । संगती ना सोये । कीं आंवुली जग विये । चोज ऐका ॥५८०॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु २१

अन्वय--पुरुषः प्रकृतिस्थः [सन्] प्रकृतिजान् गुणान् भुक्ते हि; गुणसंगः अस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं [अस्ति].

---

१ न मानू. २ आत्मा = पुरुष, अनात्मा= प्रकृति. ३ वर्णन करण्याकरितां. ४ तेव्हांपासून. ५ जोड ६ बीज. ७ जोडपें. ८ निरूपण. ९ कारण. १० उत्पत्तीस. ११ नादी. १२ प्राप्त होण्याकरितां. १३ धोरण. १४ उन्मत्तपणाच्या आश्रयानें. १५ एकत्वानें. १६ बळ. १७ काम्य. १८ चांगली व वाईट. १९ प्राप्त होतें. २० व्यापार. २१ निरुपम; अघटित. २२ स्त्री. २३ मिळविते. २४ नवरा.

पाहून एक क्षेत्र, एक ज्ञान, एक ज्ञेय व एक अज्ञान असे त्या ब्रह्माचे चार भाग केले; ५२ आणि, पार्था, इतकें करून जर ब्रह्म तुला नीट कळत नसलें, तर तुला दुसऱ्या रीतीनें आणखी एकदा स्पष्ट करून सांगतों. ५३ आतां त्याचे चार भाग न करितां, तसेंच तें एकही न मानतां, आत्मा व अनात्मा (पुरुष व प्रकृति) असे दोन भाग करून तें तुला सांगतों. ५४ परंतु तूं एक गोष्ट कर कीं, आम्ही मागूं तें आम्हांस दे. तें काय म्हणशील, तर तूं लक्षपूर्वक कान देऊन आम्ही सांगूं तें ऐक. ५५ असें श्रीकृष्णांचें वचन ऐकून पार्थाचे अंगावर रोमांच उभे राहिले. तेव्हां देव म्हणाले कीं, याचे मनांत ही गोष्ट पूर्णपणें बिंबली आहे. ५६ याप्रमाणें श्रीकृष्णांलाही वेग आला; परंतु तो आवरून धरून ते म्हणतात:— अर्जुना, तुला ब्रह्माचे प्रकृति व पुरुष असे दोन भाग स्पष्ट करून सांगतों ते ऐक. ५७ प्रकृति व पुरुष यांचें ज्यांत विवेचन आहे, त्या मार्गाला योगी लोक ‘ सांख्यमार्ग ’ असें म्हणतात; व ज्याचें पूर्णपणें वर्णन करण्याकरितां मीं कपिलावतार घेतला, ५८ तो प्रकृति व पुरुष यांचेविषयीं निर्दोष विचार ऐक, असें श्रीकृष्ण परमात्मा अर्जुनास म्हणाले. ५९

प्रकृति आणि पुरुष हे दोन्ही अनादिच आहेत, असें तूं समज; आणि विकार व गुण हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले आहेत असें समज. १९

तरी पुरुष हा अनादि आहे, आणि तेव्हांपासूनच प्रकृतिही आहे. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांची जोड आहे; ६० छाया ही रूप नव्हे, परंतु ती रूपाबरोबर असते; तसेंच, हे धनंजया, बीं पेरल्यावर त्याचे बरोबर ज्याप्रमाणें कण व कोंडा हीं दोन्ही उत्पन्न होतात, ६१ त्याप्रमाणें प्रकृति व पुरुष यांचें अनादिसिद्ध जोडपें प्रसिद्ध आहे. ६२ तर क्षेत्र या नांवानें तुला जें सांगितलें, त्यालाच या ठिकाणीं प्रकृति म्हणून समजावें; ६३ आणि क्षेत्रज्ञ म्हणून ज्याला म्हणतात, तो पुरुष हें आम्ही निःसंशय सांगतों असें समज. ६४ यांचीं जरी हीं निरनिराळीं नांवें आहेत, तरी त्यांजविषयीं निरूपण निराळें नाहीं, ही गोष्ट तूं बरोबर पूर्णपणें लक्षांत ठेव. ६५ हे पांडुसुता, ज्या सत्तेला कधींही नाश नाहीं, तिला पुरुष असें समजावें, व सत्तेच्या योगानें ज्या क्रिया घडतात, त्यांना प्रकृति असें म्हणावें. ६६ बुद्धि, इंद्रियें, अंतःकरण इत्यादि इंद्रियें-ज्यांपासून विकार उत्पन्न होतात—आणि सत्त्व, रज व तम हे तिन्ही गुण ६७ या सर्वांची प्रकृतीपासून उत्पत्ति होते व यांचेपासून सर्व कर्मे होतात. ६८

प्रकृति ही कार्य म्हणजे शरीर व करण म्हणजे तेरा इंद्रियें यांच्या उत्पत्तीला कारण आहे; आणि पुरुष हा सुखदुःखांच्या भोक्तेपणास कारण आहे. ॥ २० ॥

त्या ठिकाणीं इच्छा व बुद्धि यांच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो; व त्यामुळें कारणाचा नाद लागतो. ६९ तीच गोष्ट प्राप्त होण्याकरितां जो उपाय करावयाचा, त्यास, हे धनंजया, कार्य असें म्हणतात. ९७० तीच इच्छा प्रबळ होऊन मन जागृत करते, व त्याजकडून सर्व व्यवहार करविते. ७१ म्हणून कार्य, कर्तृत्व व कारण या त्रिपुटीस प्रकृति मूळ होय, असें सिद्धांचा राणा जो श्रीकृष्ण परमात्मा तो म्हणाला. ७२ याप्रमाणें तिन्ही एकत्र झाल्यावर प्रकृति क्रियारूप होते; परंतु ज्या गुणाचा विशेष जोर होईल, त्या गुणाप्रमाणें ती आचरण करते. ७३ जें कर्म सत्त्वगुणापासून उत्पन्न होतें, तें सत्कर्म होय; रजोगुणापासून उत्पन्न होतें, तें मध्यम म्हणजे काम्य कर्म होय; ७४ आणि जीं कर्मे केवळ तमोगुणापासून उत्पन्न होतात, तीं निषिद्ध म्हणजे धर्मविरुद्ध कर्मे होत. ७५ याप्रमाणें प्रकृतीपासून चांगलीं व वाईट कर्मे घडतात, व त्या कर्मांपासून सुखदुःख प्राप्त होतें; ७६ वाईट कर्मांपासून दुःख उत्पन्न होतें, सत्कर्मांपासून सुख उत्पन्न होतें, व त्या दोहोंचा उपभोग पुरुषास घ्यावा लागतो. ७७ जोंपर्यंत सुख व दुःख उत्पन्न होतें, तोंपर्यंत प्रकृति उद्योग करीत असते, व तीं पुरुषास भोगावीं लागतात. ७८ प्रकृति व पुरुष यांचा असा अघटित व्यापार आहे कीं, स्त्रीनें मिळवावें व नवऱ्यानें स्वस्थ बसून खावें. ७९ काय चमत्कार आहे पहा, कीं या स्त्रीपुरुषांचा कधींही संग न घडतां स्त्रीपासून जगाची उत्पत्ति होते. ९८०

पुरुष प्रकृतीशीं संबंध ठेवून प्रकृतीच्या गुणांचा उपभोग घेतो; व गुणसंबंध हाच पुरुषाच्या बऱ्या-वाईट जन्माला कारण होतो. २१

जे अनंगु तो पैंधो । निकवेडा जुलैया । जीर्णु अतिवृद्धा । पालोनि वृद्धु ॥८१॥ तया आडनांव पुरुषु । येऱ्हवीं स्त्री ना नपुंसकु । किंबहुना एकु । निश्चयो नाहीं ॥८२॥ तो अचक्षु अश्रवणु । अहस्तु अचरणु । रूप ना वर्णु । नाम आथी ॥८३॥ अर्जुना कांहींचि जेथ नाहीं । तो प्रकृतीचा भर्ता पाहीं । कीं भोगणें ऐसयाही । सुखदुःखाचें ॥८४॥ तो तरी अकर्ता । उदासु अभोक्ता । परि इया पतिव्रता । भोगविजे ॥८५॥ जियेतें अलुमालु । रूपागुणाचा चाळवाळु । ते भक्तैसाही खेळु । लेखा आणी ॥८६॥ इये प्रकृती तंव । गुणमयी[6] हेंचि नांव । किंबहुना सावेव । गुण तेचि हे ॥ ८७ ॥ हे प्रतिक्षणीं नित्य नवी । रूपा गुणाचीच आघवी । जडातेंही माजवी । इयेचा माजु ॥८८॥ नामें इयें प्रसिद्धें । स्नेहो इया स्निग्धें । इंद्रियें प्रबुद्धें । इयेचेनि ॥ ८९ ॥ कायि मन हें नपुंसक । कीं तें हिंडवी तिन्ही लोक । ऐसें ऐसें अलौकिक । करणें इयेचें ॥ ९९० ॥ हे भ्रमाचें महाद्वीप । हे व्याप्तीचें रूप । विकार दर्प । इया केले ॥९१॥ हे कामाची मांडवी । हे मोहवनींची माधवी[10] । इये प्रसिद्धचि दैवी[11] । माया हें नाम ॥९२॥ हे वाङ्मयाची वाढी । हे साकारपणाची जोडी । प्रपंचाची धोंडी[13] । अभंग हे ॥९३॥ कळा येथूनि जालिया । विद्या इयेच्या केलिया । इच्छा ज्ञान क्रिया । वियाली हे ॥९४॥ हे नादाची[14] टांकसाळ । हे चमत्काराचें वेळाउळें[15] । किंबहुना सकळ । खेळु इयेचा ॥९५॥ जे उत्पत्ति प्रलयो होत । ते इयेचे सायंप्रात । हें असो अद्‌भुत । मोहन हे ॥९६॥ हे अद्वयाचें दुसरें । हे निःसंगाचें सोयरें । हे निराळोंसि[16] घरें । नांदतु असे ॥ ९७ ॥ इयेतें येतुलावरी । सौभाग्यव्याप्ती थोरी । म्हणोनि तया आवरी । अनावरातें ॥९८॥

तयाच्या तंव ठावीं । निपजूनि कांहींचि नाहीं । कीं तया आघवेंही । आपणचि होय ॥९९॥ तया स्वयंभाची संभूती । तया अमूर्ताची मूर्ती । आपण होय स्थिती । ठावो तया ॥१०००॥ तया अनाताची आर्ती । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकुळाची जाती । गोत होय ॥१॥ तया अचर्चाचें[20] चिन्ह । तया अपाराचें[21] मौन । तया अमनस्काचें[22] मन । बुद्धी ही होय ॥२॥ तया निराकाराचा आकारु । तया निर्व्यापाराचा व्यापारु । निरहंकाराचा अहंकारु । होऊनि ठाके ॥३॥ तया अनामाचें नाम । तया अजाचें[23] जन्म । आपण होय कर्म । क्रिया तया ॥४॥ तया निर्गुणाचे गुण । तया अचरणाचे चरण । तया अश्रवणाचे श्रवण । अचक्षूचे चक्षु ॥५॥ तया भावातीताचे भाव । तया निरवयवाचे अवयव । किंबहुना होय सर्व । पुरुषाचें हे ॥६॥ ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्वव्याप्ती । तया अविकारातें विकृती । माजीं कीजे ॥ ७ ॥ तेथ पुरुषत्व जें असे । तें ये प्रकृतिदेशा । चंद्रमा अंवसे । हरपला जेवीं ॥८॥ विदेळ[24] बहु चोखें[25] । मीनलिया वाला एका । कसु होय पांचका[26] । जयापरी ॥९॥ कां साधूतें गोधैळीं[27] । संचरोनि सुये भैळीं[28] । नाना सुदिनाचा आभाळीं । दुर्दिनु कीजे ॥ १०१० ॥ जेविं पय पशूच्या पोटीं । कां वन्हि जैसा काष्ठीं । गुंडूनि[29] घेतला पटीं । रत्नदीपु ॥११॥ राजा पराधीनु जाहला । कीं सिंहु रोगें रुंधला । तैसा पुरुष प्रकृतीं आला । स्वतेजा मुके ॥ १२ ॥ जागता नरु सहसा । निद्रा पाडूनि तैसा । स्वप्नींचिया सोसा[31] । वश्यु कीजे ॥१३॥ तैसें प्रकृति जाकेपणें । पुरुषा गुण भोगणें । उदास अंतुरीगुंजें[32] । ओतुडे[33] जेवीं ॥१४॥ तैसें अजा[34] नित्या होये । आंगीं जन्ममृत्यूचे घाये । वाजती जंव लाहे । गुणसंगातें ॥१५॥ परि तें ऐसें पंडुसुता । तांतलें[35] लोह पिटितां । जेवीं वन्हीसीचि घाता[36] । बोलती तया ॥१६॥ कां आंदोळलिया उदक ।

१ भक्त. २ उदासीन. ३ निर्धन. ४ एकटा. ५ हाल चाल. ६ गुणांनी भरलेली. ७ शहाणी. ८ अमर्याद. ९ मांडव. १० वसंत ऋतु. ११ सभाग्य. १२ शब्दमय वस्तूची. १३ धाव. १४ छंदाची. १५ घर. १६ शून्यांत १७ उत्पत्ति. १८ रूपरहिताची. १९ वर्णन करतां न येणारांचें. २० अपरिमिताचें. २१ प्रमाण. २२ विकाररहिताचें. २३ जन्मरहिताचें. २४ डाक; अन्य धातु. २५ सोनें. २६ हिणकस २७ संध्याकाळीं. २८ वेडा होतो. २९ गुंडाळून. ३० व्यापला. ३१ सुखदुःखभोगास. ३२ स्त्रीच्या योगानें. ३३ आढकतो. ३४ जन्मरहिताला. ३५ तापलेलें. ३६ घाव. ३७ हलकें असतां.

जें ब्रह्म निराकार असून उदासीन आहे, तसेंच निर्धन असून केवळ एकटें आहे; आणि जीर्ण असून, या जगांत जी अति वृद्ध वस्तु असेल तिच्यापेक्षांही वृद्ध आहे, ९८१ त्याला आडनांव पुरुष हें आहे. एऱ्हवीं तें स्त्री किंवा नपुंसक यांपैकीं निश्चयानें कोणतेंच सांगतां येत नाहीं. ८२ त्याला डोळे, कान, हात, पाय, रूप, वर्ण व नांव हें कांहींएक नाहीं. ८३ अर्जुना, ज्याला कोणतेही अवयव नाहींत असा हा प्रकृतीचा नवरा असून त्यालाही सुखदुःख भोगावें लागतें. ८४ तो कर्म न करणारा, उदासीन व उपभोग न घेणारा असा जरी आहे, तरी ही पतिव्रता प्रकृति त्याला उपभोग घेण्यास लावते. ८५ जी प्रकृति आपल्या गुणांच्या व रूपाच्या अनुरोधानें विलक्षण खेळ करून दाखविते, ८६ म्हणून या प्रकृतीला गुणमयी असें नांव दिलें आहे; किंबहुना ही मूर्तिमंत गुणच आहे. ८७ ही क्षणोक्षणीं नित्य नवी असून रूप व गुण यांनीं युक्त आहे; व ही जड वस्तूकडूनही आपले कर्तबगारीनें कर्म करविते. ८८ नांव, प्रीति, इंद्रियें या सर्वांचे व्यापाराला ही कारण आहे. ८९ पाहूं गेलें असतां मन हें नपुंसक असूनही त्याला तिन्ही लोकांत हिंडविते. याप्रमाणें इची अलौकिक करणी आहे. ९९० ही भ्रमाचें केवळ महाद्वीप, स्वयमेव व्याप्ति करणारी व अमर्याद विकार उत्पन्न करणारी अशी आहे. ९१ ही कामरूप वेलीचा मांडव असून मोहरूप वनाचा वसंत ऋतु आहे; व ही दैवी माया या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ९२ ही शब्दमय शास्त्राची वाढी आहे, ही निराकाराला आकार देणारी आहे, व प्रपंचाची सतत धाड घालणारी आहे. ९३ सर्व कला हिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या असून, सर्व विद्याही हिनेंच केलेल्या आहेत; आणि इच्छा, ज्ञान व क्रिया यांसही हीच व्यायली आहे. ९४ ही नादाची (छंदाची) टांकसाळ आहे; ही चमत्काराचें घर आहे. फार काय सांगावें ? सर्व खेळ हीच खेळते. ९५ जगाची उत्पत्ति आणि प्रळय जे होतात ते हिचे सायं-प्रातःकाल होत. हें असो; ही जगाला अद्भुत मोह घालणारी आहे. ९६ ही अद्वयाची दुसरी मूर्ति आहे; ही संगरहिताची सोबतीण आहे; आणि हिचें वास्तव्य शून्यांत असून त्या ठिकाणीं ही नांदते. ९७ याप्रमाणें हिच्या सौभाग्याचा महिमा आहे; म्हणूनच, अनावर असें जें ब्रह्म त्याला ही आवरते. ९८ वस्तुतः ब्रह्माचे ठिकाणीं कोणतेच विकार नाहींत; परंतु त्याचे ठिकाणीं ही आपण स्वतः विकार बनते. ९९ त्या स्वयंभूला उत्पत्ति, त्या निराकाराला आकार, स्थिति व ठिकाण आपणच बनते. १००० त्या इच्छारहिताची इच्छा, त्या पूर्णाची तृप्ति व त्या कुलरहिताची जात व गोतही आपणच होते. १ त्या अवर्णनीयाचें लक्षण, त्या अपाराचें प्रमाण, आणि अमनस्काचें मन व बुद्धिही आपणच होते. २ त्या निराकाराचा आकार, निर्व्यापाराचा व्यापार, व निरहंकाराचा अहंकारही आपणच होऊन राहते. ३ त्या नामरहिताचें नांव, व त्या जन्मरहिताचें जन्म, आणि कर्म व क्रिया आपण होऊन राहते. ४ त्या निर्गुणाचे गुण, त्या अचरणाचे चरण, त्या अश्रवणाचे कान व अचक्षूचे नेत्र आपण होऊन राहते. ५ त्या भावातीताचे भाव, निरवयवाचे अवयव, किंबहुना माया आपण स्वतांच पुरुषाचे सर्व विकार बनते. ६ याप्रमाणें प्रकृति आपल्या सामर्थ्यानें त्या अविकारी ब्रह्माला विकारवश करते. ७ ज्याप्रमाणें अमावास्येच्या दिवशीं चंद्राचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माचें तेज या प्रकृतीच्या पुढें पडत नाहीं. ८ उत्तम प्रकारच्या सोन्यांत जर वालभर अन्य धातु मिसळली, तर त्या सर्व सोन्याचा कस जसा कमी लागतो. ९ अथवा सदाचारी मनुष्यही संध्याकाळीं अपवित्र जागेंत गेला असतां त्यास पिशाचबाधा होऊन तो जसा वेडा होतो; अथवा ढग जसे दोनप्रहरच्या वेळीं स्वच्छ आकाशांत निबिड अंधकार करून सुदिनाचा दुर्दिन करतात; १०१० ज्याप्रमाणें गाईचे पोटांत दूध किंवा लाकडांत अग्नि असतो, अथवा उत्तम रत्नाचें तेज वस्त्रांत गुंडाळून घेतल्यावर बाहेर पडत नाहीं, ११ राजा पराधीन झाल्यावर किंवा सिंह रोगग्रस्त झाल्यावर ज्याप्रमाणें त्यांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें, पुरुष प्रकृतीच्या अधीन झाल्यावर त्याचें तेज पडत नाहीं. १२ झोंप जशी जागृत अवस्थेंत असलेल्या पुरुषाला तो निजल्यावर सहज स्वप्नांतील सुखदुःख भोगावयास लावते, १३ त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या अधीन झाल्यामुळें पुरुषाला गुण भोगावे लागतात. ज्याप्रमाणें उदासीन पुरुष असला तरी स्त्रीच्या अधीन झाला म्हणजे तिच्या नादानें अगदींच वेडा होऊन जातो, १४ त्याप्रमाणें, तें ब्रह्म अज आणि नित्य आहे, तरी [तें प्रकृतीच्या अधीन होऊन] त्याला गुणसंग झाला म्हणजे जन्ममृत्यूंचे घाव सोसावे लागतात. १५ परंतु, अर्जुना, हें कसें आहे म्हणशील, तर तापलेल्या लोखंडावर घाव घालते वेळीं ते घाव अग्नीवर पडतात असें लोक म्हणतात; १६ किंवा पाणी हालतें म्हणजे आंत

प्रतिमा[1] होय अनेक । तें नानात्व[2] म्हणती लोक । चंद्रीं जेवीं ॥१७॥ दर्पणाचिया अवळिका । दुजेपण जैसें ये मुखा । कां कुंकुमें स्फटिका । लोहितत्व[3] ये । ॥१८॥ तैसा गुणसंगमें । अजन्मा हा जन्मे । पावतु ऐसा गमे । येऱ्हवीं नाहीं ॥१९॥ अधमोत्तम योनी । बासि ऐसिया मानी । जैसा संन्यासी होय स्वप्नीं । अंत्यजादि जाती ॥१०२०॥ म्हणोनि केवळा पुरुषा । नाहीं होणें भोगणें देखा । येथ गुणसंगुचि अशेखा । कागी मूळ ॥ २१ ॥

उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः२२

अन्वय—उपद्रष्टा, अनुमंता, भर्ता, भोक्ता, महेश्वरः अपि च परमात्मा इति उक्तः परः पुरुषः अस्मिन् देहे [अस्ति]. ॥२२॥

हा प्रकृतिमाजीं उभा । परि जुई जैसा बोथवा[4] । इया प्रकृती पृथ्वीनभा[5] । तेतुला पाडु ॥२२॥ प्रकृतिसरितेच्या[6] तटीं । मेरु होय हा किरीटी । माजि बिंबे परी कोटी । लोटों नेणे ॥२३॥ प्रकृति होय जाये । हा तो असतुचि आहे । म्हणोनि आब्रह्मांचें होये । शासन[10] हा ॥२४॥ प्रकृति येणें जिये । याचिया सत्ता जग बिये । इयालागीं इये । भर्ता हा[11] ॥२५॥ अनंतें काळें किरीटी । जिया मिळती इया सृष्टी । तिया रिघती ययाच्या पोटीं । कल्पांतसमयीं ॥२६॥ हा महद्ब्रह्मगोसावी[12] । ब्रह्मगोळलाघवीं[13] । अपारपणें मवी[14] । प्रपंचातें ॥२७॥ पैं या देहामाझारीं । परमात्मा ऐसी जे परी । बोलिजे ते अवधारीं । य बालेंचि ॥२८॥ अगा प्रकृतिपरौता । एकु[15] आथी पंडुसुता । ऐसा मवाळु[16] तो तत्त्वता । पुरुषु हा पैं ॥२९॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते२३

अन्वय—यः एवं पुरुषं च गुणैः सह प्रकृतिं वेत्ति, सः सर्वथा वर्तमानः अपि भूयः न अभिजायते. ॥२३॥

जो निखळपणें[17] येणें । पुरुषा यया जाणे । आणि गुणाचें करणें । प्रकृतीचें तें ॥१०३०॥ हें रूप हे छाया । पैल जळ हे माया । ऐसा निवाडु धनंजया । जेविं कीजे ॥३१॥ तेणें पाडें अर्जुना । प्रकृतिपुरुषविवंचना । जयाचिया मना । गोचर जाहली ॥३२॥ तो शरीराचेनि मेळें । करू कां कर्में सकळें । परि आकाश धुईं न मैळे । तैसा असे ॥३३॥ आथिलेनि देहें । जो न घेपे देहमोहें । देह गेलिया नोहे । पुनरपि तो ॥३४॥ ऐसा तया एकु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । उपकारु अलौकिकु । करीं पैं गा ॥३५॥ परी हाचि अंतरीं । विवेक[18] भानूचियापरी । उदैजे ते अवधारीं । उपाय बहुत ॥३६॥

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चाऽपरे २४

अन्वय—केचित ध्यानेन आत्मना आत्मनि आत्मानं पश्यंति; अन्ये सांख्येन योगेन [आत्मान पश्यति;] च अपरे कर्मयोगेन [आत्मान पश्यति]. ॥२४॥

कोणी एक सुभटा । विचाराचा आगिटों[19] । आत्मानात्मकिटों[20] । पुढें देउनी ॥३७॥ छत्तीसही[21] वोनी भेद । निवडिती शुद्ध । तोडोनि निर्विवाद । आपणपें ॥३८॥ तया आपणपयाच्या पोटीं । आत्मध्यानाचिया दिठी । देखती गा किरीटी । आपणपेंचि ॥३९॥ आणि पैं दैववेगें[22] । चित्त देती सांख्ययोगें । एक ते अंगळेंं[23] । कर्मांचेनी ॥१०४०॥

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५

अन्वय—अन्ये एवम् अजानतः तु अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते, च श्रुतिपरायणाः, ते अपि मृत्युं अतितरति एव.

येणे येणें प्रकारें । निस्तरती[24] साचोकारें । हें भवभिउरें[25] । आघवेंचि ॥४१॥ परि ते करिती ऐसें । अभिमानु दवडूनि देशें । एकाचिया विश्वासें । टेंकती[26] बोला ॥४२॥ जे हिताहित देखती । हेंांनि[27] कर्णधा

१ प्रतिबिंब. २ पुष्कळपणा, अनेकत्व. ३ तांबडेपणा. ४ टेंका दिलेले कांकूड; खांब. ५ जमीन-अस्मान. ६ नदीच्या. ७ प्रवाहानें. ८ वाहात नाहीं. ९ सर्व जगाचा. १० शास्ता. ११ भर्ता. १२ प्रकृति. १३ सूत्रधार. १४ गणना करतो. १५ एकविध. १६ चर्चा. १७ पूर्णपणें. १८ ज्ञान. १९ शेगडी. २० किडाळ. २१ कस. २२ दैवयोगानें. २३ आधारानें. २४ तरून जातात. २५ संसारसागर. २६ ठेवतात. २७ दुःखाचें. २८ ममतेनें.

चंद्राचीं अनेक बिंबें दृष्टीस पडतात; व त्या योगें लोक चंद्राचे ठिकाणीं अनेकत्व कल्पितात; १७ आरशांत तोंड पाहिल्यावर ज्याप्रमाणें दोन तोंडें दृष्टीस पडतात, किंवा कुंकुवावर स्फटिक मणि ठेविला म्हणजे तो लाल दिसतो, १८ त्याप्रमाणें, गुणांच्या संगतीनें, जन्मरहित जो पुरुष तो जन्म घेतो असें वाटतें; परंतु खरोखर पाहूं गेलें असतां तशी गोष्ट नाहीं. १९ पुरुष उत्तम व वाईट योनींत जन्म घेतो असें वाटतें; पण ज्याप्रमाणें संन्यासी हा स्वप्नांत आपण अंत्यजादि जातींत प्रविष्ट झालों आहों असें पाहतो, [पण तें सत्य नसतें; त्याप्रमाणें असें वाटणें हा केवळ भास होय.] १०२० म्हणून, जो पुरुष, त्याला जन्ममृत्यु हे भोगावे लागत नाहींत; परंतु तसें वाटतें याला सर्व कारणें प्रकृतीच्या गुणाची संगत होय. २१

साक्षिभूत, प्रवृत्तीला अनुकूल असणारा, धारण करणारा, उपभोग घेणारा, परमेश्वर आणि ज्याला परमात्मा असें म्हटलें आहे, असा श्रेष्ठ पुरुष या देहामध्यें विद्यमान आहे. २२

हा पुरुष प्रकृतीचे ठिकाणीं आहे; पण जुईच्या झाडाला टेंका देण्याकरितां उभा केलेला खांब [ज्याप्रमाणें त्या झाडाच्या सर्व विकारांपासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें अलिप्त आहे; आणि] प्रकृतींत व यांत जमीन-अस्मानाचें अंतर आहे. २२ अर्जुना, हा प्रकृतिरूप नदीच्या तीरावर मेरु पर्वताप्रमाणें अचल उभा असतो; आणि याचें बिंब जरी नदींत पडलेलें असतें, तरी तिच्या प्रवाहानें हा वाहून जात नाहीं. २३ प्रकृति उत्पन्न होते व लयही पावते; तथापि हा कायमच असतो, म्हणून सर्व जगताचा हा शास्ता आहे. २४ प्रकृति याचे योगानें वांचते, व याच्याच सत्तेनें जग निर्माण होतें, म्हणून हा प्रकृतीचा भर्ता होय. २५ हे किरीटी, अनंत कालापासून चालत आलेली सृष्टि कल्पांतसमयीं याचे ठिकाणीं लय पावते. २६ हा प्रकृतीचा स्वामी आहे; व या ब्रह्मांडाचा सूत्रधार असून प्रपंचाला अजमावणारा आहे; २७ व या देहांत परमात्मा म्हणून जो म्हणतात, तो हाच होय असें समज. २८ हे पांडुसुता, प्रकृतीच्या पलीकडे एकविध पुरुष आहे असें जें म्हणतात, तो खरोखर हा होय. २९

जो याप्रमाणें परमात्म्याला आणि गुणांसह प्रकृतीला जाणतो, तो सर्व प्रकारांनीं कर्में करीत असला तरी पुनः जन्म पावत नाहीं. २३

जो या पुरुषाला याप्रमाणें पूर्णपणें जाणतो, आणि तसेंच सर्व गुण व कर्में प्रकृतीचीं आहेत हें जाणतो; १०३० हे धनंजया, पुरुष हें रूप असून प्रकृति ही त्याची छाया आहे, तसेंच तो जल असून ही मृगजल आहे, अशी खात्री करून घ्यावी. ३१ अर्जुना, याप्रमाणें ज्यानें आपले मनाशीं प्रकृति व पुरुष यांजबद्दल विचार करून खात्री करून घेतली आहे, ३२ तो शरीरानें जरी सर्व कर्में करीत असला, तरी आकाश असें धूळ उंच उडाल्यानें मळत नाहीं तसा तो प्रकृतीच्या कर्मांपासून अलिप्त असतो. ३३ जिवंतपणीं जो देहाच्या मोहांत पडून प्रकृतीच्या अधीन होत नाहीं, तो देह गेल्यावर पुनः जन्म पावत नाहीं. ३४ प्रकृति व पुरुष यांजविषयीं पूर्णपणें ज्ञान झाल्यावर त्या ज्ञानाचा अशा रीतीनें मनुष्यावर अलौकिक उपकार घडतो. ३५ परंतु सूर्याप्रमाणें निर्मळ असें हें ज्ञान तुझे हृदयांत उदय पावेल असे पुष्कळ उपाय आहेत, ते सांगतों ऐक. ३६

कोणी ध्यानाच्या योगानें शुद्ध झालेल्या मनानेंच आपल्या ठिकाणीं आत्म्याला पाहतात; कोणी विचारानें, आणि कोणी कर्मयोगानें आपल्या ठिकाणीं आत्म्याला पाहतात. २४

हे सुभटा, कोणी विचाररूप शेगडींत श्रवणमननिदिध्यासरूपी पुटें देऊन आत्म्यावरील अनात्मरूप किटाळ काढून टाकून आत्मरूप सुवर्ण शुद्ध करतात; ३७ छत्तीस भेदरूपी हिणकस जाळून आपलें शुद्ध तत्त्व निवडून घेतात; ३८ मग, अर्जुना, त्या आत्मस्वरूपाचे पोटांत आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें आत्मस्वरूप पाहतात; ३९ आणि कोणी दैवयोगानें, कोणी सांख्ययोगानें व कोणी कर्मयोगाचे आधारानें आत्मस्वरूपाची ओळख करून घेतात. १०४०

याप्रमाणें ज्यांना आत्म्याचें ज्ञान नाहीं असे दुसरे लोक गुरुमुखानें आत्म्याचें ज्ञान ऐकून आत्म्याची उपासना करतात; तें ऐकून उपासना करणारेही जन्ममृत्यु तरून जातात. २५

अशा अशा प्रकारानें खरोखर या संसाररूप सागरांतून सर्व तरून जातात. ४१ पण तें असें करितात: कोणी अभिमान टाकून श्रद्धेनें एकाच्या शब्दावर विश्वास ठेवतात. ४२ ज्या मनुष्याच्या शब्दावर विश्वास

वेधती । कुसोनि घाणु हरिती । देती सुख ॥४३॥ तयांचेनि सुखें जें निवे । तेतुकें आदरें चांगें । ऐकोनियां चांगें । मनें होती ॥४४॥ तया ऐकणेयाचेनि नांवें । ठेविती गा आघवें । तया अक्षरांसी जीवें । कोण करिती ॥४५॥ तेही अंतीं कपिध्वजा । इया मरणार्णवसमाजा- । पासूनि निघती वोजा[5] । गोमटेया ॥४६॥ ऐसैसे हे उपाये । बहुवस एथें पाहें । आणावया होये । एकी वस्तु ॥४७॥ आतां पुरे हें बहुत । पैं सर्वार्थांचें मथित । सिद्धांतनवनीत । देऊं तुज ॥४८॥ येतुलेनि पंडुसुता । अनुभव लाहाणा[6] आयिता । येर तंव तुज होतां । सायास नाहीं ॥४९॥ म्हणोनि बुद्धि[8] रचूं । मतवाद हे खांचूं । सोलींव[9] निर्वचूं[10] । फलितार्थुचि[11] ॥१०५०॥

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

अन्वय—भरतर्षभ, यावत् किंचित् स्थावरजंगमं सत्त्वं संजायते, तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् [जातं इति त्वं] विद्धि. २६

तरी क्षेत्रज्ञ येणें बोलें । तुज आपणपें जें दाविलें । आणि क्षेत्रही सांगितलें । आघवें जें ॥५१॥ तया येरयेरांच्या मेळीं । होइजे भूतीं[12] सकळीं । अनिळसंगें सलिलीं[14] । कल्लोळ जैसे ॥५२॥ कां तेजा आणि ऊखरा[15] । भेटी जालिया वीरा । मृगजळाचिया पूरा । रूप होय ॥५३॥ नाना धाराधरधारीं[16] । जळशालिया[17] वसुंधरीं । उठिजे जेविं अंकुरीं । नानाविधीं ॥५४॥ तैसें चराचर आघवें । जें कांहीं जीवु येणें नांवें । तें तों उभययोगें संभवे । ऐसें जाण ॥५५॥ इयालागीं अर्जुना । क्षेत्रज्ञा[20] प्रधाना- । पासूनि न होती भिन्ना । भूतव्यक्ति ॥५६॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति॥

अन्वय—यः विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठंतं अविनश्यंतं परमेश्वरं पश्यति, सः पश्यति. ॥२७॥

पैं पटत्व[21] तंतु नव्हे । तरि तंतूसीचि तें आहे । ऐसें खोलीं डोळां पाहें । ऐक्य हें गा ॥५७॥ भूतें आघवींचि होतीं । एकाचीं एक आहाती । परी तूं प्रतीती[22] । यांची घे पां ॥५८॥ यांचीं नामेंही आनानें । अनोरिसीं[23] वर्तनें । वेषही सिनेंसिने । आघवेयांचे ॥५९॥ ऐसें देखोनि किरीटी । भेद सूसी हन पोटीं । तरि जन्माचिया कोटी । न लाहसी निघों ॥१०६०॥ पैं नानाप्रयोजनशीळें[25] । दीर्घें वक्रें वर्तुळें । होती एकीचींचि फळें । तुंबिणीयेचीं[26] ॥६१॥ होतु कां उजू वांकुडे । परि बोरीचे हें न मोडे । तैसीं भूतें अवघडें । परि वस्तु उजू ॥६२॥ अंगारकणीं[27] बहुवसीं । उष्णता समान जैसी । तैसा नाना जीवराशीं । परेशु[28] असे ॥६३॥ गगनभरी धारा । परि पाणी एकचि वीरा । तैसा या भूताकारा । सर्वांगीं तो ॥६४॥ हे भूतग्राम विषम[29] । परि वस्तु ते एथ सम । घटमठीं व्योम । जियापरी ॥६५॥ हा नाशतां भूताभासु । एथ आत्मा तो अविनाशु । जैसा केयूरादिकीं[30] कसु । सुवर्णाचा ॥६६॥ एवं जीवधर्महीनु[31] । जो जीवेंसीं अभिन्नु । देखे तो सुनयेनु[32] । ज्ञानियांमाजीं ॥६७॥ ज्ञानाचा डोळा डोळसां- । माजि डोळस तो वीरेशा । हे स्तुति नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ॥६८॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हि नस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्॥

अन्वय—[यः] सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरं समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति, [सः] ततः परां गतिं याति. ॥२८॥

हे गुणेंद्रिय धोकौटी[33] । देह धातूंची त्रिकुटी[34] । पांचमेळीं[35] वा वोखटी[36] । दारुण[37] हे ॥६९॥ हे उघड पांच-

१निवारण करतात. २शब्द कानीं पडावेत. ३ व्यवहार. ४ मृत्युरूपसमुद्र. ५ प्रकारानें. ६ प्राप्त होऊन. ७ सिद्धांत ठरवूं. ८ खंडन करूं. ९ केवळ शुद्ध. १० सांगूं. ११ तत्त्व. १२ सृष्टि. १३ वारा. १४ समुद्रांत. १५ माळ जमीन. १६ पर्जन्याच्या धारा. १७पडल्या. १८ पृथ्वीवर. १९ पुरुष. २० प्रकृति. २१ वस्त्रपण. २२ अनुभव. २३ भिन्नभिन्न. २४ तऱ्हेतऱ्हेचे. २५आधाराच्या अनुरोधानें. २६ भोपळ्याच्या वेलीचीं. २७निखाऱ्यांत. २८आत्मा. २९ भिन्न. ३० बाहुभूषणादि अलंकार. ३१वेगळा. ३२उत्तम ज्ञानी. ३३ पिशवी. ३४ वात, पित्त व कफ या त्रिधातु. ३५ पंचतत्त्वें. ३६ वाईट. ३७ बलवान.

ठेवणाऱ्याचा, तो हित-अहित पाहणारा, आपल्या दुःखाचें ममतेनें निवारण करणारा, व आपली पूर्वतपाचरण करून शीण हरणारा व शेवटीं सुख देणारा असा पाहून ४३ मग त्या पुरुषाच्या मुखांतून जे जे शब्द निघतील त्यांचा उत्तम रीतीनें आदर करून श्रवण केल्यावर, आपलें तनमन त्याचे ठिकाणीं अर्पण करतात. ४४ त्याचे शब्द कानीं पडावे म्हणून आपले सर्व व्यवहार सोडून देतात, व त्याच्या मुखांतून निघणाऱ्या अक्षरांवरून आपल्या जिवाचें लिंबलोण उतरून टाकतात. ४५ हे कपिध्वजा, [अशा रीतीनें जे वागतात,] ते अंतीं ह्या मृत्युरूप समुद्रांतून उत्तम प्रकारें पार पडतात. ४६ याप्रमाणें ब्रह्मवस्तु जाणण्याचे या मृत्युलोकीं पुष्कळ मार्ग आहेत ४७ पण आतां हे बहुत उपाय राहूं दे. त्या सगळ्यांचें मंथन करून सिद्धांतरूप नवनीत तुला देतों. ४८ त्यामुळें, अर्जुना, तुला सहज अनुभव येऊन ब्रह्मरूप होण्यास श्रम पडणार नाहीत, ४९ म्हणून मतवाद्यांचें खंडन करून सिद्धांत ठरवून केवळ शुद्धतत्त्व तुला सांगतों. १०५०

हे भरतश्रेष्ठा, स्थावर अथवा जंगम असा कोणताही प्राणी उत्पन्न होतो तो क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगानें झाला आहे असें तूं समज. ॥२६॥

तरी 'क्षेत्रज्ञ' या शब्दानें जें तुला आम्हीं दाखविलें, आणि 'क्षेत्र' म्हणून जें सर्व कांहीं सांगितलें, ५१ त्या परस्परांच्या ऐक्यापासून या सर्व सृष्टीची उत्पत्ति होते. वाऱ्याच्या संयोगानें ज्याप्रमाणें उदकांत लाटा उत्पन्न होतात; ५२ किंवा, हे वीरा, माळ जमिनीवर सूर्यकिरण पडल्यावर जशा मृगजलाच्या लाटांवर लाटा निर्माण होतात; ५३ अथवा पावसाच्या धारा पृथ्वीवर पडल्यावर ज्याप्रमाणें कोट्यवधि अंकुर जमिनीवर उत्पन्न होतात, ५४ त्याप्रमाणें, सर्व चराचर–ज्याला म्हणून 'जीव' असें नांव आहे, तें या दोघांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें असें समज. ५५ वास्तव, अर्जुना, पुरुष व प्रकृति याहून भूतव्यक्ति भिन्न नाहींत. ५६

जो नाशवंत अशा सर्व भूतांच्या ठिकाणीं सारखेपणानें राहणारा आणि नाश न पावणारा असा परमेश्वर, तोच खरा ज्ञानी होय. २७

हें पट–वस्त्र हें जरी तंतु नव्हे, तरी ते तंतूंचेंच केलेलें आहे; याप्रमाणें जो पूर्ण दृष्टि देऊन ईश्वर आणि प्रकृति यांच्या मधील ऐक्य पाहतो, ५७ हीं सर्व भूतें एकापासून एक निर्माण झालेलीं आहेत; पण तूं यांचा अनुभव असा घे: ५८ याप्रमाणें यांचीं नांवें निरनिराळीं असून, वर्तनही भिन्न असतें; आणि सर्वांचे वेषही तऱ्हतऱ्हेचे असतात, ५९ असें पाहून जर तूं मनांत अशी गांठ मारलीस कीं, आत्मा व भूतें यांचे ठिकाणीं भेद आहे तर, अर्जुना, तूं या संसारांतून कोट्यवधि जन्मपर्यंत पार पडणार नाहींस. १०६० ज्याप्रमाणें एकाच भोंपळ्याचे वेलाला जसजसा आधार असेल तसतसे लांब, वाटोळे व वाकडे असे भोंपळे येतात; ६१ बोरीचे झाडाची फांदी सरळ असो किंवा वाकडी असो, तिला बोरीचीच म्हणतात; त्याप्रमाणें, जीवमात्र जरी वेडेवाकडे असले तरी त्यांतील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती सरळच आहे. ६२ पुष्कळ निखारे जरी असले, तरी त्यांची उष्णता सारखीच असते; त्याप्रमाणें, पुष्कळ जीवराशी जरी असल्या, तरी त्यांतील आत्मा एकच आहे. ६३ वीरा अर्जुना, सर्व गगनांतून जरी पावसाच्या धारा पडत असल्या, तरी त्यांतील पाणी एकच आहे; त्याप्रमाणें, हे भूतांचे आकार जरी निरनिराळे असले, तरी सर्वांचे ठिकाणीं आत्मा म्हणून जो आहे तो एकच आहे. ६४ घट अथवा मठ यांमधील आकाश जरी निराळ्या आकाराचें असलें, तरी तें आकाशरूपानें एकच असतें; त्याप्रमाणे, भूतें जरी निराळीं असलीं तरी त्यांतील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती एकच आहे. ६५ सुवर्णाचे बाहुभूषणें इत्यादि अलंकार जरी पुष्कळ असले, तरी त्या सर्वांतील सोन्याचा कस एकच असतो; त्याप्रमाणें, भूतांचा भास नाशवंत असून त्या सर्वांतील आत्मा हा अविनाशी आहे ६६ याप्रमाणें आत्मा जरी जीवाशीं अभिन्न आहे, तरी तो जीवाचे धर्मांहून भिन्न आहे असें जो जाणतो, तो सर्व ज्ञान्यांत उत्तम ज्ञानी होय; ६७ आणि असा जो सर्व ज्ञान्यांत डोळस आहे, तो स्तुतीस पात्र आहे; इतकेंच नव्हे, तर, अर्जुना, तो केवळ भाग्यवान होय. ६८

सर्व भूतांचे ठिकाणीं परमात्मा समदृष्टीनें आहे असें पाहून जो आपल्या आत्मस्वरूपाचा नाश करीत नाहीं, तो उत्तम गतीस पोहोंचतो. २८

हें शरीर म्हणजे गुण व इंद्रियें यांची मोकटी आहे वात, पित्त व कफ या धातूंनीं हें भरलेलें आहे; कांहं अशा पंचतत्त्वांनीं बनलेलें असून हें बलवान आहे; ६९ हें उघड उघड पांच नागांची इंगळीच होय; बाळा

वेंकी । पंचभा आगी कागकी । जीवपंचाननां सांपडली । हरिणेंकुटी हे ॥१०७०॥ ऐसा असोनि इये शरीरीं । कोण नित्यबुद्धीची सुरी । अनित्यभावाच्या उदरीं । दाटीजिना ॥७१॥ परि इये देहीं असतां । जो नयेचि आपणया घाता । आणि शेखीं पंडुसुता । तेथेंचि मिळे ॥७२॥ जेथ योगज्ञानाचिया प्रौढी । वोलांडूनियां जन्मकोडी । न निगों इया भाषा बुडी । देती योगी ॥७३॥ जें आकाराचें पैल तीर । जें नादाची पैल मेरु[8] । तुर्येचें माजघर । परब्रह्म जें ॥७४॥ मोक्षासगट गती । जेथें येती विश्रांती । गंगादि अपांपती । सरिता जेवीं ॥७५॥ तें सुख येणेंचि देहें । पाय पाखाळणिया लाहे । जो भूतवैषम्यें मोहे । विषमबुद्धी ॥७६॥ दीपांचिया कोडीं जैसें । एकचि तेज सरिसें । तैसा जो असतांचि असे । सर्वत्र ईशु ॥७७॥ ऐसेनि समत्वें पंडुसुता । जिये जो देखत सांता । तो मरणा आणि जीविता । नागवे फुडा ॥७८॥ म्हणोनि तो दैवागळा । वानीत असों वेळोवेळां । जे साम्यसेजे डोळा । लागला तया ॥७९॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २९

अन्वय—यः प्रकृत्या एव कर्माणि सर्वशः क्रियमाणानि [संति इति] पश्यति, तथा आत्मानं अकर्तारं पश्यति, स पश्यति. ॥२९॥

आणि मनोबुद्धीप्रमुखें । कर्मेंद्रियें अशेखें । करी प्रकृतीचि हें देखे । साचें जो गा ॥१०८०॥ [11]घरींची राहटती घरीं । घर कांहीं न करी । अभ्र धांवे अंबरीं । अंबर तें उगें ॥८१॥ तैसी ती प्रकृति आत्म[12]प्रभा । खेळे गुणीं विविधारंभीं[13] । येथ आत्मा तो बोधंबी[14] । नेणे कोण॥८२॥ ऐसेनि येणें निवाडें[15] । जयाच्या जीवीं उजिवडें[16] । अकर्तयातें[17] फुडें । देखिलें तेणें ॥८३॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३०

अन्वय—यदा भूतपृथग्भावं एकस्थं अनुपश्यति, च ततः एवं विस्तारं [अनुपश्यति], तदा ब्रह्म संपद्यते. ३०

येरव्हीं तैंचि अर्जुना । होईजे ब्रह्मसंपन्ना । जैं या भूताकृती भिन्ना । दिसती एकी ॥८४॥ लहरी जैसिया जळीं । परमाणुकाणिका भूस्थळीं । रश्मीकरमंडळीं । सूर्याच्या जेवीं ॥८५॥ नातरी देहीं अवेव । मनीं आघवेचि भाव । विस्फुलिंग सावेव । वन्हीं एकीं ॥८६॥ तैसे भूताकार एकाचे । हें दिठी रिगे जैं साचें । तैंचि ब्रह्मसंपत्तीचें । तारूं लागे ॥८७॥ मग जया तया कडे । ब्रह्मचि दिठी उघडे । किंबहुना जोडे । अपार सुख ॥८८॥ येतुलेनि तुज पार्था । प्रकृतिपुरुषव्यवस्था । ठायें[19] ठावो प्रतिपंथा[20] । माजीं आहली ॥८९॥ अमृत जैसें ये चुळा । कां निधान देखिजे डोळां । तेतुला जिव्हाळों । मानावा हा ॥१०९०॥ जी आइकिलये प्रतीती । घर [22]बांधणें जें चित्तीं । तें औतां[23] ना सुभद्रापती । इयावरी ॥९१॥ तरि एक दोनी ते बोल । बोलिजती सखोलें[24] । देईं मनातें बोलें[25] । मग ते घेईं॥९२॥ ऐसें देवें म्हणितलें । मग बोलों आदरिलें । तेथें अवधानाचेंचि केलें । सर्वांग येरें ॥९३॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥

अन्वय—कौन्तेय, अयं परमात्मा अनादित्वात्, निर्गुणत्वात्, अव्ययः अस्ति [अतः] सः शरीरस्थः [सन्] अपि न करोति [च] न लिप्यते. ॥३१॥

तरि परमात्मा म्हणिपे । तो ऐसा जाण स्वरूपें । जळीं जळें न लिंपे । सूर्यु जैसा ॥९४॥ कां जे जळा आदीं पाठीं । तो असतुचि असे किरीटी । माजि बिंबे तें दृष्टी । आणिकांचिये[26] ॥९५॥ तैसा आत्मा देहीं । आथि म्हणिपे हें कांहीं । साचें तरी नाहीं । तो जेथिंचा तेथें ॥९६॥ आरिसां मुख जैसें । बिंब-

१पांच नाग्यांची इंगळी. २पांच प्रकारचे. ३जीवरूप व्याघ्र. ४सांपळा. ५ घालीत नाहीं. ६ कडा. ७ समुद्र. ८ धुण्यास. ९ भेदानें. १० पूर्वीपासून. ११ घरांतील माणसें. १२ आत्म्याच्या प्रकाशानें. १३ पुष्कळ कार्यें आरंभिते. १४ खांबाप्रमाणें स्थिर. १५ अनुभव घेऊन. १६ प्रकाश. १७ कांहीं न करणाऱ्याला—आत्म्याला. १८ ठिणग्या. १९ पूर्णपणें. २० अनुभव सिद्ध दाखल्यानीं. २१ लाभ. २२ कायमचा विचार करणें. २३ हलक्यांत करूं नको. २४ गहन. २५ जामीन. २६ अज्ञान्यांच्या.

पांच प्रकारचे अग्नि कापले आहेत, व जीवरूप पंचानन (आत्मा) हा सांपळ्यांत म्हणजे शरिरांत सांपडला आहे; १०७० असा जरी या शरीराचा प्रकार आहे, तरी, अशाश्वतरूपी भावाच्या उदरांत, आत्मा नाशवंत नाहीं, अशा बुद्धीची सुरी कोणी घालीत नाहीं; ७१ तथापि, अर्जुना, जो ज्ञानी आहे, तो या देहांत असूनही आपला घात करून न घेतां शेवटीं ब्रह्मपदालाच जाऊन मिळतो. ७२ ज्या पदाच्या योगज्ञानाच्या प्रौढीनें कोटयवधि जन्म ओलांडून 'पुनः जन्म घेणार नाहीं' असें म्हणून ठिकाणीं योगी लोक बुडी देतात; ७३ जें परब्रह्म आकाराच्या पलीकडच्या कांठावर व नादाच्या पलीकडील कडयावर तूर्यावस्थेच्या माजघरांत असतें; ७४ ज्याप्रमाणें सर्व नद्या समुद्रास मिळण्याकरितां येतात, त्याप्रमाणें जेथें मोक्षासुद्धां सर्व गति विश्रांति घेण्याकरितां येतात. ७५ जो भूतांच्या भेदापासून आपल्या बुद्धीस भेद होऊं देत नाहीं, त्याला अशा त्या ब्रह्माचें सुख याच देहांत उपभोगावयास सांपडतें. ७६ पुष्कळ दिवे जरी असले, तरी त्या सर्वांचें तेज एकच असतें; याप्रमाणें, पूर्वींपासून अनादि असा जो आत्मा, तो सर्वत्र भरलेला आहे. ७७ हे पांडुसुता, याप्रमाणें ज्याचें जीव व आत्मा याविषयीं समत्व आहे, तो जन्ममरणांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. ७८ जो साम्यरूप बिछान्यावर स्वस्थ निजला आहे, त्याला आम्ही दैववान असें म्हणतों, व वारंवार त्याचें वर्णन करतों. ७९

प्रकृतीच्या योगानेंच सर्व प्रकारें कर्में केलीं जातात, असें जो पाहतो, आणि आत्मा कर्ता नाहीं असें पाहतो, तोच खरा ज्ञानी होय. २९

आणि मन, बुद्धि इत्यादि पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें यांचेपासून होणारीं कर्में हीं प्रकृतीचीं कर्में होत असें पूर्णपणें जाणतो; १०८० घरांतील राहणारीं माणसें सर्व व्यापार करतात, परंतु घर कांहींएक करीत नाहीं; तसेंच आकाशांत ढग धावतांना दृष्टीस पडले तरी आकाश ज्याप्रमाणें स्थिर असतें, ८१ त्याप्रमाणें प्रकृति आत्म्याचे प्रकाशानें गुणांनीं युक्त होऊन पुष्कळ खेळ खेळते, तथापि आत्मा हा खांबाप्रमाणें अचल असून तिनें केलेलें कर्म जाणीत नाहीं. ८२ याप्रमाणें अनुभव घेऊन ज्यानें आपल्या हृदयांत प्रकाश पाडला आहे, त्यानें आत्म्याला पूर्णपणें जाणलें असें समज. ८३

जेव्हां सर्व भूतांचा वेगळेपणा एका परमेश्वराचे ठिकाणीं पहातो, आणि परमेश्वरापासूनच या जगाचा विस्तार झाला आहे असें पहातो, तेव्हां तो ब्रह्मसंपन्न होतो. ॥ ३० ॥

अर्जुना, ज्या वेळेस भिन्न भिन्न असलेलीं भूतें एकरूपानेंच पाहतो, त्या वेळेस त्या मनुष्याला ब्रह्मसंपन्न असें म्हणावें. ८४ ज्याप्रमाणें पाण्यावरील लाटा, किंवा जमिनीवरील परमाणूंचे कण, अथवा सूर्यमंडलांतील सूर्यकिरण, ८५ अथवा देहांतील सर्व अवयव, मनांतील सर्व भाव, व विस्तवापासून निघणाऱ्या सर्व ठिणग्या, या सर्व गोष्टी आपल्या उत्पत्तिस्थानांपासून भिन्न दिसल्या, तरी ज्या भूमिकांपासून ह्या उत्पन्न झाल्या आहेत, त्यांच्याशीं त्या साम्यत्वानेंच असतात, ८६ त्याप्रमाणें, प्राणिमात्र एकच आत्म्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, अशी ज्याच्या मनाची खरोखर खात्री झाली आहे, त्याकाच ब्रह्मरूप संपत्तीचें जहाज सांपडलें असें म्हणतां येईल. ८७ मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला सर्व ब्रह्ममयच दिसतें. फार काय सांगावें ! त्याला अपार सुख होतें. ८८ पार्था, याप्रमाणें तुला प्रकृति व पुरुष यांची व्यवस्था अनुभवसिद्ध दाखले देऊन सांगितली, ती समजली ना ? ८९ ज्याप्रमाणें अमृत हातांत यावें, किंवा ठेवा दृष्टीस पडावा, त्या योग्यतेचा हा काम आहे असें मान. १०९० हे सुभद्रापते, या आलेल्या अनुभवावरून तूं आपले मनांत जो एक कायम विचार करणार असशील, तो इतक्यांत करूं नको. कारण यावर ९१ तुला आणखी एक दोन गहन विचार मी सांगणार आहें, ते, तूं आपलें मन मला जामीन दिल्यावर मग सांगेन. ९२ याप्रमाणें भगवंतांनीं बोलून सांगण्यास आरंभ केला, तों आपलें सर्वांग अवधानमय करून अर्जुन ऐकण्यास तयार झाला. ९३

हे कौंतेया, हा परमात्मा अनादि व निर्गुण असल्यामुळें अविनाशी आहे; आणि यामुळें, तो शरीरांत असला तरी कांहीं करीत नाहीं, व कशानेंही लिप्त होत नाहीं. ॥ ३१ ॥

ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें असतां त्याजपासून अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें, परमात्मा म्हणून ज्याला म्हणतात, तो असा–शरीरांत असूनही शुद्धस्वरूपच–असतो, असें जाण. ९४ हे किरीटी, सूर्य पाणी उत्पन्न होण्याचे अगोदर व मागूनही, पूर्वी होता त्याप्रमाणेंच कायम असतो; परंतु अज्ञानी लोकांच्या दृष्टीनें पाण्यांत दृष्टीस पडल्यावर त्यास तें प्रतिबिंब सूर्यच भासतें; ९५ त्याप्रमाणें, आत्मा देहांत आहे हें म्हणणें खरें नसून, देह उत्पन्न होण्याचे पूर्वीपासून तो जेथें होता तेथेंच नंतरही असतो. ९६ ज्याप्रमाणें आरशांत आपलें स्वरूप आहे असा भास

लिया नाम असे । देहीं वसणें तैसें । आत्मतत्त्वा ॥९७॥ तया देहा म्हणती मेटी[1] । हे सपायीं निर्जीव गोठी । वारिया वाळुवे गांठी । कैंही आहे ॥९८॥ आगी आणि कापुसा । दोरा सुवावों[2] कैसा । केउता सांदा[3] आकाशा । पाषाणेंसीं ॥९९॥ एक निघे पूर्वेकडे । एक ते पश्चिमेकडे । तिये भेटीचेनि पाडें । संबंधु हा ॥११००॥ उजियेडा आणि आंधारेया । जो पाडु मृता उभयां[5] । तोचि गा आत्मया । देहा जाण ॥१॥ रात्री आणि दिवसा । कनका आणि कापुसा । अपाडु का जैसा । तैसाचि यासी ॥२॥ देह तंव पांचांचें जालें । हें कर्मांचे गुणीं[6] गुंथलें । भवंतसें चाकीं सूदलें । जन्ममृत्यूच्या ॥३॥ हें काळानळाच्या तोंडीं । घातली लोणियाची उंडी । माशी पांखु पाखडी । तंव हें सरे ॥४॥ हें विपायें आगींत पडे । तरि भस्म होऊनि उडे । जाहलें श्वानां[7] घरपडें । तरि ते विष्ठा ॥५॥ या चुके दोहीं काजा । तरि होय कृमींचा पुंजा । हा परिणामु कपिध्वजा । कश्मळु गा ॥६॥ या देहाची हे दशा । आणि आत्मा तो पुथ ऐसा । पैं नित्य सिद्ध अपैसा[8] । अनादिपणें ॥७॥ सकळु ना निष्कळु[11] । अक्रियु ना क्रियाशीळु । कृश ना स्थूळु । निर्गुणपणें ॥८॥ आभासु[12] ना निराभासु[13] । प्रकाशु ना अप्रकाशु । अल्प ना बहुवसु । अरूपपणें ॥९॥ रिता ना भरितु । रहितु ना सहितु । मूर्तु ना अमूर्तु । शून्यपणें ॥१११०॥ आनंदु ना निरानंदु । एकु ना विविधु । मुक्त ना बद्धु । आत्मपणें ॥११॥ येतुला ना तेतुला । आइता ना रचिला । बोलता ना अबोला[14] । अलक्षपणें[15] ॥१२॥ सृष्टीचा होणीं[16] न रचे । सर्वसंहारें न वेंचे । आथी नाथी या दोहींचें । पंचत्व[17] तो ॥१३॥ मवे[18] ना चर्चे[19] । वाढे ना खांचे । विटे ना वेंचे । अव्ययपणें ॥१४॥ एवरूप पैं आत्मा । देही जें म्हणती प्रियोत्तमा । तें मठाकारें व्योमा[20] । नाम जैसें ॥१५॥ तैसें तयाचिये अनुस्यूती[21] । होती जाती देहाकृती । तो घे ना सांडी सुमती । जैसा तैसा ॥१६॥ अहोरात्रें जैसीं । येती जाती आकाशीं । आत्मसत्ते तैसीं । देहें जाण ॥१७॥ म्हणोनि इये शरीरीं । कांहीं करवी ना करी । आयेंताही[22] व्यापारीं । सज्ज न होय ॥१८॥ याकारणें स्वरूपें । उणा पुरा न वेपे । हें असो तो न किंपे । देहीं देहा ॥१९॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥

अन्वय—यथा सर्वगतं आकाशं सौक्ष्म्यात् न उपलिप्यते, तथा सर्वत्र देहे अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते. ३२

अगा आकाश के नाहीं । हें न रिघेचि कवणे ठायीं । परि कायिसेनि कहीं । गोंदिजेना[23] जैसें ॥११२०॥ तैसा सर्वत्र सर्व देहीं । आत्मा असतुचि असे पाहीं । परी संगदोषें[24] एकेंही । लिप्त नोहे ॥२१॥ पुढतपुढती पुथें । हेंचि लक्षण निरुतें । जे जाणावें क्षेत्रज्ञातें[25] । क्षेत्रविहीना[26] ॥२२॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

अन्वय—भारत, यथा एकः रविः इमं कृत्स्नं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्री कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति. ॥३३॥

संसर्गें चेष्टिजे कोहें । परि कोह आमकें[27] नोहे । क्षेत्रक्षेत्रज्ञां आहे । तेतुका पाडु ॥२३॥ दीपकाची अर्थी[28] । राहाटी वाहे घरींची । परि वेगळीक कोडीची । दीपा आणि घरा ॥२४॥ पैं काष्ठाच्या पोटीं ।

१ संबंध. २ सर्वथैव. ३ ओवावा. ४ जोड. ५ जिवंत असलेल्यास. ६ दोऱ्यांत. ७ कुत्र्यांच्या स्वाधीन. ८ वाईट. ९ सहज. १० पूर्ण. ११ अपूर्ण. १२ दृश्य. १३ अदृश्य. १४ मुका. १५ लक्षणरहित असल्यामुळें. १६ होण्यानें. १७ अवस्थान. १८ मोजतां येत नाहीं. १९ वर्णन करतां येत नाहीं. २० आकाशाला. २१ अखंडपणा. २२ चाललेल्या. २३ पीडा पावत नाहीं. २४ उपाधीनें. २५ आत्म्याला. २६ देहापासून निराळा. २७ लोहचुंबक. २८ ज्योति.

होतो, त्याप्रमाणें आत्मा देहांत वास करतो हें म्हणणें मिथ्या होय. ९७ त्या देहाचा व आत्म्याचा संबंध आहे हें म्हणणें सर्वथैव व्यर्थ होय. हें पहा—वारा व वाळू यांची कधीं गांठ मारतां येईल काय ? [कारण एक अदृश्य व दुसरी जड वस्तु आहे.] ९८ तसेंच, अग्नि आणि कापूस हीं दोन्ही दोऱ्यांत कशीं ओंवतां येतील? आणि आकाश व पाषाण यांचा जोड कसा करतां येईल ? ९९ [एकाच ठिकाणाहून निघून] एक मनुष्य पूर्वेकडे जावयास निघावा आणि एक पश्चिमेकडे जावयास निघावा, मग त्यांची गांठ पडावी, त्याप्रमाणें हा संबंध आहे ! ११०० उजेड व अंधेर, मेलेला व जिवंत मनुष्य यांचा ज्याप्रमाणें एकमेकांशी संबंध नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा व शरीर यांचा संबंध नाहीं असें समज १ रात्र व दिवस, सोनें आणि कापूस यांचा ज्याप्रमाणें संबंध नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा व देह यांचा संबंध नाहीं. २ पाहू गेलें असतां शरीर हें पंचतत्त्वांचें बनलेलें आहे, व कर्मांच्या दोऱ्यांत गोंवलेलें आहे, व जन्ममृत्यूच्या भवचक्रांत फिरत आहे; ३ कालरूपी अग्नीच्या तोंडांत लोण्याच्या उंडीप्रमाणें घातलेलें असून, माशीचा पंख हालण्यास जितका वेळ लागतो तितक्या थोड्या वेळांत हें शरीर नाहींसें होतें. ४ हा देह कदाचित् अग्नींत पडला, तर त्याची राख होऊन उडून जाते; व कुत्र्याच्या तावडींत सांपडला तर त्याची विष्ठा बनते. ५ हे कपिध्वजा, या दोन प्रकारांतून जर देह चुकला, तर ज्या ठिकाणीं हा पडेल त्या ठिकाणीं यामध्यें किडे व आळ्या यांचे पुंजकेच्या पुंजके सांपडतात, अशा रीतीनें याचा वाईट परिणाम होतो. ६ या देहाची ही अशी वाईट दशा होते; परंतु आत्मा तर सिद्ध, नित्य, सहज व अनादि असा आहे. ७ तो निर्गुण असल्यामुळें पूर्णही नाहीं व अपूर्णही नाहीं, क्रिया करणारा नाहीं व क्रिया न करणाराही नाहीं, तसेंच रोडका नाहीं व लठ्ठही नाहीं. ८ तो निराकार असल्यामुळें दृश्य नाहीं व अदृश्यही नाहीं, तो प्रकाशमान नाहीं व निस्तेजही नाहीं, आणि थोडा नाहीं व पुष्कळही नाहीं. ९ तो शून्य असल्यामुळें रिकामा नाहीं, व भरलेलाही नाहीं; कशाविरहित अथवा कशासहितही नाहीं, आणि तो साकार नाहीं, व निराकारही नाहीं, १११० तो आत्मस्वरूपी असल्यामुळें त्याला आनंदही नाहीं व दुःखही नाहीं, त्याला एक रूप नाहीं व पुष्कळ रूपेंही नाहींत, आणि तो कशापासून मुक्त नाहीं व कशानें बद्धही नाहीं. ११ तो लक्षणरहित असल्यामुळें एवढा किंवा तेवढा, आयता किंवा बनलेला आणि बोलका किंवा मुका असाही नाहीं. १२ सृष्टीच्या होण्याबरोबर हा होत नाहीं व सृष्टीचा संहार झाल्यावर लय पावत नाहीं; आणि हा असणें व नसणें या दोन्ही स्थितींचें लयस्थान होय. १३ हा अव्यय असल्यामुळें मोजतां व वर्णन करतां येत नाहीं, हा वाढत अथवा कमी होत नाहीं, आणि हा विटत नाहीं किंवा खर्च होत नाहीं. १४ हे प्रियोत्तमा, असें ज्या आत्म्याचें स्वरूप आहे, तो देहांत आहे असें जे म्हणतात, त्यांचें तें म्हणणें—मठांत असलेल्या आकाशाला आकार आहे हें म्हणणें जसें व्यर्थ आहे, १५ तसें आत्म्याच्या अखंडपणासंबंधानें विचार न करितां तो शरीर धारण करतो किंवा टाकतो हें म्हणणें व्यर्थ होय; कारण अर्जुना, तो शरीर धारण करीत नाहीं व सोडूनही जात नाहीं; तो जसा पूर्वीपासून आहे तसाच असतो. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत दिवस व रात्र येतात व जातात, त्याप्रमाणें या आत्म्याला देह येतात व जातात परंतु त्यापासून तो लिप्त होत नाहीं; १७ म्हणून या शरीरांत तो कांहीं करीत नाहीं व करवीतही नाहीं, व शरीराच्या कोणत्याही व्यापारांत सक्त होत नाहीं. १८ यास्तव त्याचे स्वरूपांत कमी अगर जास्त कांहीं होत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तो देहांत असूनही देहाच्या सर्व व्यापारांपासून अलिप्त असतो १९

जसें सर्वव्यापक आकाश सूक्ष्मपणामुळें कशानेंही लिप्त होत नाहीं, तसा सर्व देहांचे ठिकाणीं असलेला आत्मा देहादिकांच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं. ॥ ३२ ॥

अर्जुना, आकाश म्हणून जें म्हणतात, तें कोठें नाहीं ? व त्याचा कोठें रिगाव होत नाहीं ? म्हणजे हें सर्वत्र आहे; परंतु ज्याप्रमाणें याला कशापासूनही पीडा होत नाहीं, ११२० त्याप्रमाणें सर्वत्र सर्व देहांत आत्मा जरी आहे, तरी देहाच्या उपाधींपासून तो लिप्त होत नाहीं. २१ तर वारंवार तू हें शुद्धतत्त्व ध्यानांत ठेव कीं, आत्मा देहापासून निराळा आहे २२

हे भारता, जसा एकटा सूर्य या सर्व जगताला प्रकाशित करितो, तसाच क्षेत्रज्ञ हा सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करितो. ॥ ३३ ॥

लोहचुंबकाच्या संसर्गानें लोखंड हालतें, परंतु लोखंड हें लोहचुंबक नव्हे. तीच व्यवस्था आत्मा व देह यांस लागू आहे. २३ दीपज्योतीच्या उजेडानें घरांतील सर्व व्यवहार करितां येतात, परंतु दिवा आणि घर यांत कोटिशः अंतर आहे; २४ हे किरीटी, लोक-

वन्हि असे किरीटी । परि काष्ट नोहे या दृष्टी । पाहिजे हा ॥२५॥ अपाडु नभा आभाळा । रवि आणि मृगजळा । तैसाचि हाही डोळां । देखावा पैं ॥२६॥ हें आघवेंचि असो एकु । गगनौनि जैसा अर्कु । प्रगटवी कोकु । नावें नावें ॥२७॥ एथ क्षेत्रज्ञु तो ऐसा । प्रकाशकु क्षेत्राभासा । यावरुतें हें न पुसा । शंका नेणा ॥२८॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ३४

अन्वय—ये एव ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः [ज्ञानं] च भूतप्रकृतिमोक्ष विदुः, ते पर यान्ति ॥३४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-योगो नाम त्रयोदशोऽध्याय. ॥१३॥

शब्दतत्त्वसारज्ञा । पैं देखणी तेचि प्रज्ञा । जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञा । अपाडु देखे ॥२९॥ इया दोहींचें अंतर । देखावया चतुर । ज्ञानियांचें द्वार । आराधिती ॥११३०॥ याचिलागीं सुमती । जोडिती शांतिसंपत्ती । शास्त्रांची दुभतीं । पोषिती घरीं ॥३१॥ योगाचिया आकाशा । वळंघिजे येवढा धिंवसा । याचियाचि आशा । पुरुषांसि गा ॥३२॥ शरीरादि समस्त । मानिताति तृणवत । जीव संतांचे होत । वाहणेधर ॥३३॥ ऐसैसिया परी । ज्ञानाचिया भरोवरी । करूनियां अंतरीं । निरुते होती ॥३४॥ मग क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचें । जें अंतर देखती साचें । ज्ञानें [11]उन्मेख तयांचें । वोवाळूं [12]ओम्ही ॥३५॥ आणि महाभूतादिकीं । प्रभेदलीं अनेकीं । पसरलीसे लटिकी । प्रकृति जे हे ॥३६॥ जे [13]शुकनलिकान्यायें । न लगती लागली आहे । हें जैसें तैसें होये । [14]ठाउवें जयां ॥३७॥ जैसी माळा ते माळा । ऐसीचि देखिजे डोळां । सर्पबुद्धि टवाळो[15] । [16]उखी होउनी ॥३८॥ कां शुक्ति ते शुक्ति । हे साच होय प्रतीती । रुपयाची भ्रांती । जाऊनियां ॥३९॥ तैसी वेगळी वेगळेपणें । प्रकृति जे अंतःकरणें । देखती ते मी म्हणें । ब्रह्म होती ॥११४०॥ जें आकाशाहूनि वाड । जें अव्यक्ताची पैल कड । जें भेटलिया अपाडा पाड । पडों नेदी[21] ॥४१॥ आकारु जेथ सरे । जीवत्व जेथें विरे । द्वैत जेथ नुरे । अद्वय जें ॥४२॥ तें परमतत्त्व पार्था । होती ते सर्वथा । जे आत्मानात्मव्यवस्था । राजहंसु ॥४३॥ ऐसा हा जी आघवा । श्रीकृष्णें तया पांडवा । [22]उगाणा दिधला जीवा । जीवाचिया ॥४४॥ येरें[23] कळशींचें[24] येरीं[25] । [26]रिचविजे जयापरी । आपणपें तया श्रीहरी । दिधलें तैसें ॥४५॥ आणि कोणा देता कोण । तो नर तैसा नारायण । वरि अर्जुनातें श्रीकृष्ण । हा मी म्हणे ॥४६॥ परि असो तें नोंथिलें[27] । न पुसतां कां मी बोलें । किंबहुना दिधलें । सर्वस्व देवें ॥४७॥ कीं तो पार्थु जी मनीं । अझुनी तृप्ती न मनी । अधिकाधिक [28]उतान्ही । वाढवीतु असे ॥४८॥ स्नेहाचिया भरोवरी । आंबुथिला[29] दीपु घे थोरी । चाड अर्जुना अंतरीं । परिसतां तैसी ॥४९॥ तेथ सुगरिणी आणि उदारें । रसज्ञ आणि जेवणारे । मिळती मग अवतरे । हातु जैसा ॥११५०॥ तैसें जी होतसे देवा । तया अवधानाचिया [30]कौवळावा । पाहातां व्याख्यान चढलें थांवा[31] । चौगुणें वरी ॥५१॥ सुवायें[32] मेघु सांवरे । जैसा चंद्रें सिंधु भरे । तैसा मातला[33] रसु आदरें । श्रोतयांचेनि ॥ ५२ ॥ आतां आनंदमय आघवें । विश्व कीजेल देवें । तें रायें परिसावें । संजयो म्हणे ॥५३॥ एवं जे महाभारतीं । श्रीव्यासें अप्रांतमतीं[34] । भीष्मपर्वसंगतीं । म्हणितली कथा ॥५४॥ तो श्रीकृष्णार्जुनसंवादु । [35]नागरी बोली विशदु[36] । सांगोनि दाऊं प्रबंधु[37] । वोंवियेचा ॥५५॥ नुसधीचि शांतिकथा । आणि बोल करि वाकर्पथा[38] । जे शृंगाराच्या माथां । पाय ठेवी ॥५६॥ दाऊं वेल्हाळे[39] देशी नवी । जे साहित्यातें वोजावी । अमृतात चुकी ठेवी । गोडसपणें ॥ ५७ ॥ बोल

१ अंतर. २ सूर्य. ३ शब्दतत्त्वाचें सार जाणणाऱ्या. ४ मुमुक्षु ५ दुभत्या गाई. ६ चढून जातो. ७ हांव. ८ पादुका धारण करणारे. ९ साधनें. १० निश्चल. ११ ज्ञान. १२ भगवान. १३ अध्याय ६ ओंवी ७६, ७७, ७८ पहा. १४ ठाऊक. १५ कटकी. १६ माझ. १७ मोठे. १८ प्रकृतीची. १९ वियोग. २० योग. २१ आणीत नाहीं. २२ अनुभव. २३ एका. २४ कळशींतलें; भांड्यातलें. २५ दुसऱ्यांत. २६ ओतावें. २७ व्यर्थ. २८ इच्छा. २९ पेटलेला. ३० चळवळ. ३१ बळास. ३२ अनुकूल वाऱ्यानें. ३३ स्फुरण येतें. ३४ अमर्याद बुद्धीनें. ३५ मराठी भाषा. ३६ स्पष्ट; उत्तम. ३७ छंदांत. ३८ बोलण्यांत. ३९ देशी भाषा.

काच्या पोटांत अग्नि आहे, परंतु तो लांकूड नव्हे; अशा दृष्टीनें आत्मा हा पहावा. २५ आकाश व अभ्र किंवा सूर्य व मृगजल यांच्यांत ज्या मानानें अंतर आहे, त्याच मानानें देह व आत्मा यांत आहे असें समज. २६ या सर्व गोष्टी एकीकडे ठेव; परंतु गगनांत सूर्य एकटा असून ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या सर्व लोकांवर प्रकाश पाडितो, २७ त्याप्रमाणें आत्मा हा सर्व देहांत प्रकाश पाडणारा आहे. यापुढें आत्मा व देह यांविषयीं पुनः शंका घेऊन विचारूं नको. २८

जे याप्रमाणें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्या मधील अंतर, आणि सर्व भूतांची प्रकृतीपासून सुटका कशी होते हें जाणतात, ते ब्रह्माला पावतात. ॥ ३४ ॥

हे शब्दतत्त्वसारज्ञा, तीच बुद्धि खरी होय, कीं जिच्या योगानें शरीर व आत्मा या दोहोंमधील अंतर समजतें. २९ या दोहोंमधील अंतर समजण्याकरिता चतुर (मुमुक्षु) लोक हे ज्ञानीजनांच्या घराच्या उंबऱ्याची धाक काढतात; ११३० आणि, अर्जुना, हेंच समजण्याकरितां शांतिरूप संपत्ति स्वाधीन करून घेऊन शास्त्ररूपी दुभत्या गाई घरीं पाळतात; नेहमीं शास्त्राध्ययन करितात;) ३१ हेंच समजण्याकरितां पुरुष योगरूप आकाश चढून जाण्याची मनांत हांव धरितात;३२ शरीर आदिकरून सर्व तृणप्राय मानतात; आणि संतांच्या पादुका आपल्या डोक्यांवर घेतात ३३ याप्रमाणें ज्ञानाचीं साधनें करून अंतर्यामीं खात्री करून घेतात. ३४ नंतर शरीर व आत्मा यामधील खरें अंतर त्यांच्या दृष्टीस पडतें; तेव्हां, भगवान म्हणतात:-आम्ही आपलें ज्ञान त्यांच्या ज्ञानावरून ओंवाळून टाकतों ३५ आणि या पृथ्वीवर प्राण्यांच्या भिन्न भिन्न रूपानें जी ही लटकी माया पसरलेली आहे; ३६ जी शुकनलिकान्यायानें जीवांच्या मागें न लागतां लागली आहे असें दिसते, अशी ही वस्तुस्थिति ज्याला पूर्णपणें माहीत आहे; ३७ ज्याप्रमाणें माळवरील लटकी सर्पबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे माळ ती माळच दिसावी; ३८ अथवा शिंपीच्या चकाकण्यामुळें तिजवरील रुप्याचा भास जाऊन ती केवळ शिंपीच आहे असें प्रत्ययास यावें, ३९ त्याप्रमाणें, आत्म्यापासून प्रकृति वेगळी आहे असें जे आपल्या अंतःकरणांत पाहतात, ते ब्रह्मरूप होतात असें मी म्हणतों ११४० जें ब्रह्म आकाशाहूनही व्यापक आहे, जें प्रकृतीची पैलथडी आहे, व जें प्राप्त झालें असतां आपल्यापासून दूर करीत नाहीं, ४१ ज्या ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रकृतीच्या अनुरोधानें आलेला आकार नाहींसा होतो, जीवपणा विरून जातो, आणि द्वैतभाव नाहींसा होतो, असें जें अद्वय आहे; ४२ पार्था, असें हें परमतत्त्व तेच पुरुष स्वतः होतात, की जे [दूध व पाणी निराळें करणाऱ्या] राजहंसाप्रमाणें आत्मा व प्रकृति यांचा फाड करितात ! ४३ [ज्ञानेश्वर म्हणतात:-] याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला प्रकृति व आत्मा यांजविषयीं अनुभव आणून दिला ४४ ज्याप्रमाणें एका भांड्यांतील पाणी दुसऱ्या भांड्यांत ओतावे, त्याप्रमाणें श्रीहरींनीं आपल्या हृदयांतील हें ज्ञान अर्जुनाच्या हृदयांत ओतलें. ४५ आणि [यांत विशेष तें काय झालें ? कारण,] जो नर तोच नारायण असल्यामुळें, ज्ञान कोणीं कोणास दिलें ? नर श्रीकृष्ण [अर्जुनाकडे बोट दाखवून] 'हा तो मीच आहें ' असें म्हणाले. ४६ परतु ही गोष्ट मला कोणा विचारल्याशिवाय सांगण्याचें कारण नाहीं [असो.] फार काय सांगावे ! देवांनीं अर्जुनास आपलें सर्वस्व दिलें. ४७ परतु भगवंतांनी इतकें जरी सांगितलें, तरी अर्जुन आपले मनांत तृप्त न होतां त्यांनीं अधिक सांगाव अशी हांव करू लागला. ४८ दिव्यांत जों जों तेल घालावें, तों तों अधिकाधिक प्रकाश पडतो; त्याप्रमाणें, श्रीकृष्ण जों जा जास्तां सांगू लागले, तों तों अर्जुनाचे मनांत ऐकण्याविषयीं इच्छा वाढत चालली ! ४९ ज्याप्रमाणें एखादी सुगरण बायको असून वाढण्यांत सढळ हाताची असली व जेवणारे चतुर असून भोक्ते असला म्हणजे दोघांनाही वाढण्याची व जेवणाची परस्पर हौस उत्पन्न होते, ११५० त्याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची चळवळ पाहून देवांची स्थिति झाली, व त्यांचें व्याख्यान चौपट वाढलें. ५१ ज्याप्रमाण अनुकूल वाऱ्यानें मेघ सांवरून वृष्टि होते, किंवा चद्रोदय झाला म्हणजे समुद्रास भरती येते, त्याप्रमाणें, ऐकणाराच्या आदरबुद्धीनें वक्त्यास बोलण्याचें स्फुरण येतें ५२ संजय म्हणतो:- हे धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची इच्छा पाहून, देव हे ज्या आपल्या वक्तृत्वानें सर्व विश्व आनंदभरित करितील, तें वक्तृत्व एक. ५३ याप्रमाणें महाभारतांत भीष्मपर्वाच्या संगतींत श्रीव्यास मुनींनीं आपल्या अमर्याद वद्धीनें जी कथा सांगितली आहे, ५४ ती कृष्णार्जुनांचा संवाद उत्तम मराठी भाषेंत ओंवी छंदानें सांगतों. ५५ मी आतां नुस्ती शांतिरसकथा सांगेन, पण ती शृंगारादि रसांच्या वरचढ होईल. ५६ ही देशभाषा साहित्याला धिकविणारी असून, आपल्या गोडीनें अमृतही फिकें पाडील. ५७ज्या चंद्राचे उष्मा-

ओल्हावतेनि गुणें । चंद्रासि घे समाणे[2] । रसरंगीं भु- लवणें । नादु[3] कोपी ॥५८॥ खेचरांचियाही[4] मना । आणी सात्त्विकाचा पान्हा । श्रवणासवें सुमनों । समाधि ओढे ॥५९॥ तैसा वाग्विलास विस्तारूं । गीतार्थेंसी विश्व भरूं । आनंदाचा आवारू । मांडूं जगा ॥११६०॥ फिटो विवेकाची वाणी[6] । हो काना मना जिणी[7] । देखो आवडे तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥६१॥ दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सो- हळा । रिघो महाबोध सुकाळा । माजि विश्व॥६२॥ हें निफजेल आतां आघवें । ऐसें बोलिजेल बरवें । जे ओंधिष्ठिला असें परमदेवें । श्रीनिवृत्ती मी ॥६३॥ म्हणोनि अक्षरीं सुभेदीं[10] । उपमा श्लोकें[11] कोंदाकोंदी । झाडा देईन प्रतिपदीं । ग्रंथार्थासी ॥६४॥ हा ठावो- वरी मातें । पुरतयां[12] सारस्वतें[13] । केलें असे श्रीमतें । श्रीगुरुरायें ॥६५॥ तेणें जी कृपासौभाग्यें[14] । मी बोलें तेतुलें सामाये[15] । आणि तुमचिये सभे लाहें[16] । गीता म्हणों ॥६६॥ वरि तुम्हां संतांचे पाये । आजि मी लाधलों आहें । म्हणोनि जी नोहे । अटकु कांहीं ॥६७॥ प्रभु कौंशिमरीं[17] मुकें । नुपजे हें काय कौतुकें । नाहीं उणीं सामुद्रिकें[18] । लक्ष्मीयेसी ॥ ६८ ॥ तैसी तुम्हां संतांपासीं । अज्ञानाची गोठी कायसी । यालागीं नवरसीं । वरुषेन मी ॥६९॥ किंबहुना आतां देवा । अवसरु[19] मज देयावा । ज्ञानदेव म्हणे बरवा । सांगेन ग्रंथु ॥११७०॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ श्लोक१४,

ऑव्या ११७०.

१ चंद्रकांत मण्यास पाझर फोडणाऱ्या. २ बरोबरी करणें. ३ नादब्रह्म. ४ अज्ञान्याच्या ५अधिकारी. ६ दैन्य. ७ ऐक्य; तन्मय. ८ वाटेल तिकडे. ९ अनुग्रह केला. १० प्रत्येक. ११ कवित्व. १२ निपुण. १३ शास्त्रांत. १४ सहायानें. १५ मान्य करतां. १६ योग्यता आली आहे. १७ सरस्वतीला. १८ सामुद्रिक लक्षणें. १९ वेळ.

पासून चंद्रकांत मण्यास पाझर फुटतात, त्या चंद्राकाही माझे बोलापासून पाझर फुटेल; तसेंच, माझे वाक्याचे रसानें नादब्रह्म देखील लोपून जाईल; ५८ अज्ञान्यांच्या मनास देखील सात्त्विकतेचा पान्हा फुटेल; आणि जो अधिकारी आहे, त्याला तर ऐकण्याबरोबर समाधि लागेल! ५९ गीतेचा अर्थ असा सांगेन कीं, तो सर्व जगभर पसरून सर्व जगास आनंददायक होईल ११६० त्यामुळं विचाराचें दैन्य फिटून मन आणि श्रवण एकरूप होतील; व जिकडे पहावें तिकडे ब्रह्मविद्येची खाण दृष्टीस पडेल. ६१ ब्रह्म डोळ्यांनीं पाहून सुखाचा सोहळा दृष्टीस पडावा, व सर्व जगांत आत्मज्ञानाचा सुकाळ व्हावा. ६२ मजवर श्रीनिवृत्ति महाराजांचा अनुग्रह असल्यामुळें, मी आतां असें भाषण करीन कीं, या सर्व गोष्टी आपल्या अनुभवास येतील. ६३ म्हणून प्रत्येक अक्षराचे ठिकाणीं कवित्व आणि उपमा यांची गर्दी करून सोडीन; परंतु ग्रंथाच्या प्रत्येक पदांतील अर्थाचा झाडा देईन [एक पदही सोडणार नाहीं.]

६४ येथपर्यंत मला आमच्या श्रीमंत अशा गुरूंनीं सर्व शास्त्रांत निपुण केलें आहे; ६५ आणि मी जें भाषण करतों तें आपण मान्य करितां, व आपणांसारख्या संतमंडळींच्या समेंत गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला योग्यता आली आहे, हें तरी त्यांच्या कृपेच्या योगानेंच ! ६६ त्यांत तुमच्यासारख्या संतांचे पाय आज माझ्या दृष्टीस पडले आहेत, म्हणून मला कसलीही अडचण पडत नाहीं. ६७ प्रभो, सरस्वती—जी सर्वांस बोलण्याची शक्ति देणारी आहे—तिला मुकें मूक होणार नाहीं ह्यांत कांहीं कौतुक का आहे? लक्ष्मीच्या हातावर सामुद्रिक चिन्हांची उणीव असू शकणार नाहीं; ६८ त्याप्रमाणें, तुम्हां संतांच्या पुढ कोणीही आला असतां तो अज्ञानी राहील अशी गोष्ट कशी होईल? तेव्हां मी आतां आपल्या बोलण्यांत नवरसांची रेलचेल करून देईन. ६९ तर, हे प्रभो, आतां मला थोडा वेळ द्या, म्हणजे मी उत्तम रीतिच्या कथा सांगेन, असें ज्ञानदेव म्हणाले. ११७०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौदावा.

जयजय आचार्या[1] । समस्तसुरवर्या । प्रज्ञाप्रभा[2]-सूर्या । सुखोदया ॥ १ ॥ जयजय सर्वविसांवया । सोऽहंभावसुहावया[3] । नाना लोकँ[4] हेळावया[5] । समुद्रा तूं ॥२॥ आइकें गा आर्तबंधू[6] । निरंतरकारुण्यसिंधू । विशदविद्यावधू- । वल्लभा जी ॥ ३ ॥ तूं जयाप्रति कपसी । तया विश्व हें दाविसी । प्रकट तैं करिसी । आत्मबोधि तूं ॥४॥ कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे । हा दृष्टिबंधु[8] निफजे । परी नवल लाघव तुझें । जें आपणपें चोरे ॥ ५ ॥ जी तूंचि तूं सर्वां यया । मा कोणा बोधु कोणा माया । ऐसिया आपें आप लोंघ[10]-विया । नमों तुज ॥६॥ जाणों जगीं आपें[11] बोलें । तें तुझिया बोला सुरस जालें । तुझेनि क्षमत्व[12] आलें । पृथ्वीयेसी ॥७॥ रविचंद्रादि शुक्ती[13] । उदय करिती त्रिजगतीं । तें तुझिया [14]दीप्ती- । तेज तेजा ॥८॥ जें चळवळिजे अनिळें[15] । तें दैविकेंनि[16] जी निजबळें । नभ तुजमाजी खेळे । लपिथपि[17] ॥९॥ किंबहुना माया असोस । ज्ञान जी तुझेनि डोळस । असो वानणें सायास । श्रुतीसि हें ॥ १० ॥ वेद वानूनि तंवचि चांग । जंव न दिसे तुझें आंग । मग आम्हां तया मुगी । एके पांतीं ॥११॥ जी एकार्णवाचे[18] ठाईं । पाहतां थेंबाचा पाडु नाहीं । मा महानदी काई । जाणिजती ॥१२॥ कां उदयलिया भास्वंतु[20] । चंद्र जैसा खद्योतु[21] । आम्हां श्रुती तुज आंतु । तो पाडु असे ॥ १३ ॥ आणि दुजेया[22] थांवो[23] मोडे । जेथ परेशीं वैखरी बुडे । तो तूं मा कोणें तोंडें । वानावासि ॥१४॥ याकागी आतां । स्तुति सांडूनि निवांतों[24] । चरणीं ठेविजे माथा । हेंचि भलें ॥ १५ ॥ तरी तूं जैसा आहासि तैसिया । नमों जी श्रीगुरुराया । मज ग्रंथोद्यमु फळावया । वेव्हारा[25] होईं ॥ १६ ॥ आतां कृपाभांडवल सोडीं । भरीं मति माझी पोतडी । करीं ज्ञानपद्यजोडी । थोरा मातें ॥ १७ ॥ मग मी संसरेनें[26] तेणें । करीन संतांसी कर्णभूषणें । लेववीन सुलक्षणें । विवेकाचीं ॥१८॥ जी गीतार्थ-निधान[27] । काढू माझें मन । सुयीं स्नेहांजन[28] । आपलें तूं ॥१९॥ हे वाक्सृष्टी एके वेळे । देखतु माझे बु-द्धीचे[29] डोळे । तैसा उदैजो जी निर्मळें । कारुण्यबिंबें ॥२०॥ माझी प्रज्ञावेली[20] वेल्हाळ[30] । काव्यें होय स-फळ । तो वसतु होयीं स्नेहाळ । शिरोमणी ॥ २१ ॥ प्रमेयें[31] महापूरें । हे मतिगंगा[32] ये थोरे । तैसा वरिष[33] उदारें । दिठीवेनी ॥२२॥ अगा विश्वैकधामा । तुझा प्रसादचंद्रमा । करू मज पूर्णिमा । स्फूर्तीची जी ॥ २३ ॥ जी अवलोकिलिया मातें । उन्मेषसागरीं[34]

---

१ गुरो. २ बुद्धिरूप प्रकाशाचे सूर्य. ३ घालणारे. ४ [चौदा] लोक. ५ हेलकावे देणारे. ६ दीनदयाळ. ७ दुसऱ्याची. ८ नजरबंद. ९ तुझ्या मायेचें. १० खेळ क-रणाऱ्या. ११ पाणी. १२ सहनशीलता. १३ शिंपल्या-प्रमाणें निस्तेज. १४ तेजाच्या शक्तीच्या प्रभावानें. १५ वायूनें. १६ देवांच्या. १७ कपंडाव. १८ मृग जाणें म्ह-णजे न बोलणें. १९ सर्व जलमय झाल्यावर. २० सूर्य. २१ काजवा. २२ द्वैताचें. २३ बळ. २४ मुकाट्यानें. २५ सावकार. २६ सांवरेन. २७ ठेवा. २८ स्नेहरूप अंजन. २९ बुद्धिरूप वेली. ३० पसरून; वाढून. ३१ अर्थरूप. ३२ बुद्धिरूपगंगा. ३३ वर्षाव करा. ३४ ज्ञान.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौदावा.

हे गुरो, तुम्ही सकल देवांत श्रेष्ठ असून बुद्धिरूप प्रकाशाचे सूर्य आहां, तुमचा जयजयकार असो. १ तुम्ही सर्वांचें विश्रांतिस्थान असून सर्वांच्या हृदयांत अहंब्रह्म हें तत्त्व घालणारे आहां; किंवा तुम्ही समुद्ररूपी असून तुमच्यांत चौदा लोक लाटांप्रमाणें हेलकावे खातात. तुमचा जयजयकार असो. २ तुम्ही दीनदयाळ असून निरंतर करुणेचे सागर आहां, आणि ब्रह्मविद्यावधूचे वर आहां. ३ जे कोणी तुम्हांला जाणत नाहींत, त्यांना हें सर्व विश्व खरें भासतें; व जे कोणी तुम्हांला जाणतात, त्यांना सर्व विश्वांत तुमच्याशिवाय कांहीं दिसत नाहीं. ४ नजरबंद खेळांत गारोडी दुसऱ्याची दृष्टि चोरतो, परंतु तो आपण आपल्यास जाणत असतो; पण तुमच्या मायेचा असा प्रभाव आहे कीं, जो तिच्या सपाट्यांत सांपडतो, तो आपण आपल्यास ओळखत नाहीं. ५ या सर्व जगांत तुम्हीं कोणाला ज्ञानाचा बोध करतां व तुम्हीच कोणाला मायेच्या सपाट्यांत गुंतवितां; असा तुमचा सहज खेळ सुरू आहे. तुम्हांला नमस्कार असो. ६ जगतांत ज्याला पाणी असें म्हणतात, त्याला जी गोडी आहे, ती तुमच्यामुळें आली आहे; व पृथ्वीला जी सहन करण्याची शक्ति आहे, तिला तुमचीच शक्ति कारण आहे. ७ चंद्र व सूर्य हे केवळ मोठ्या शिंपल्यांप्रमाणें निस्तेज आहेत, परंतु त्यांचा जो तिन्ही लोकांवर उजेड पडतो, तो तुमच्या तेजाच्या शक्तीचा प्रभाव आहे. ८ चहूंकडे फिरणारा वायु हाही तुमच्याच शक्तीमुळें फिरत असतो; व आकाश जरी मोठें दिसतें तरी त्याचा समावेश तुमच्यांत होऊन तें लपंडावाप्रमाणें तुमच्या एका कोंपऱ्यांत लपतें. ९ फार काय सांगावें? सर्व माया ही तुमच्याच योगानें उत्पन्न झाली असून, ज्ञानही तुमच्याच शक्तीनें चहूंकडे पाहतें, इतकेंच नव्हे, तर तुमच्या स्वरूपाचा पार न लागल्यामुळें, तें श्रुतींसही वर्णन करतां आलें नाहीं. १० जोंपर्यंत तुमचें दर्शन झालें नाहीं, तोंपर्यंतच वेद तुमचें वर्णन करूं शकतात; परंतु तेंच आपलें दर्शन झाल्यावर आमची व त्यांची एकच दशा होते, व दोघांसही स्वस्थ बसावें लागतें. ११ सर्व जलमय झाल्यावर त्यांत एका थेंबाची जशी शिवगणती नसते, इतकेंच नव्हे, तर महानद्या सुद्धां ओळखतां येत नाहींत; १२ किंवा सूर्य उगवल्यावर चंद्राचा प्रकाश ज्याप्रमाणें त्याच्यापुढें काजव्याप्रमाणें यत्किंचित् पडतो, त्याप्रमाणें तुमच्या ठिकाणीं अज्ञानी असे आम्ही व वेद यांची सारखीच योग्यता असते; १३ आणि ज्या ठिकाणीं द्वैतभाव मोडून परेसह वैखरी वाणी स्तब्ध राहते, त्या तुमचें कोणत्या तोंडानें वर्णन करूं. १४ यावर आतां तुमची स्तुति करण्याचें सोडून मुकाट्यानें तुमच्या चरणांवर मस्तक ठेवावें हाच उत्तम मार्ग होय. १५ तर, हे गुरुराया, तुम्ही जसे आहां तसाच तुम्हांला मी नमस्कार करतो. तुम्ही माझ्या गीतार्थकथनरूपी व्यापारांत मला नफा करून देण्याकरितां माझे सावकार व्हा. १६ तर आतां आपल्या कृपारूप भांडवलाच्या थैलीची गांठ सोडून माझी मतिरूप पोतडी भरा; आणि आपण थोर आहां, तेव्हां मला ज्ञानपदाची (ज्ञानरूप नफ्याची) जोड करून द्या. १७ मग मी या व्यापारावर सांवरून संतांच्या कानांत सुंदर अशी विचाररूप कर्णभूषणें तयार करून घालीन. १८ महाराज, गीतार्थरूपी ठेवा बाहेर काढण्याविषयीं माझ्या मनांत जी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, ती सफळ करण्याकरितां तुम्ही आपलें स्नेहरूप अंजन माझ्या डोळ्यांत घाला. १९ माझ्या बुद्धिरूप डोळ्यांना एक वेळ शब्दमय सृष्टि पाहतां येईल, अशा तऱ्हेचा आपल्या करुणारूप सूर्यबिंबाचा निर्मळ प्रकाश पाडा. २० माझी बुद्धिरूप वेली पुष्कळ वाढून तिला काव्यरूपी फळें येण्याकरितां, वेलींना प्रफुल्लित करण्याची कृपा करण्यामध्यें श्रेष्ठ असा जो वसंत, तो तुम्ही व्हा. २१ आपल्या कृपादृष्टीचा इतका औदार्यानें वर्षाव करा कीं, त्यानें माझ्या बुद्धिरूप गंगेस अर्थरूपी महापूर यावा. २२ हे विश्वैकधामा, आपला प्रसादचंद्रमा मला स्फूर्तीची पौर्णिमा करो: (पूर्णचंद्रोदयानें पौर्णिमा शोभते, त्याप्रमाणें आपल्या कृपेनें मला पूर्ण स्फूर्ति येवो.) २३ ती पौर्णिमा मी अवलोकन केली, (आपला कृपाप्रसाद झाला,) म्हणजे माझ्या

भरितें । वोसंडेल स्फूर्तीतें । रसवृत्तीचे ॥२४॥ तंव संतोषोनि श्रीगुरुराजें । म्हणितलें विनतिव्याजें[3] । मांडिलें देखोनि दुजें[4] । स्तवनामिषें ॥२५॥ हें असो आतां वांजटा[5] । तो ज्ञानार्थ करूनि गोमटा । ग्रंथु दावीं उत्कंठा । भंगों नेदीं ॥२६॥ हो कां जी स्वामी । हेंचि पाहत होतों मी । जे श्रीमुखें म्हणा तुम्ही । ग्रंथ सांग ॥२७॥ सहजें दूर्वेचा डिरु[6] । आंगेंचि तंव अमरु । वरी आला पूरु । पीयूषाचा ॥२८॥ तरि आतां येणें प्रसादें । विन्यांसें[7] विर्दग्धें[8] । मूळशास्त्रपदें । वाखाणीन ॥२९॥ परि जीवा आंतुलीकडे । जैसी संदेहाची डोणी[9] बुडे । ना श्रवणीं तरि चोंडे । वाढी दिसे ॥३०॥ तैसी बोली साचारी । अवतरो माझी माधुरी[11] । मोले[12] मागूनि घरीं । गुरुकृपेच्या ॥३१॥ तरी मागां त्रयोदर्शीं । अध्यायीं गोठी ऐसी । श्रीकृष्ण अर्जुनेंसीं । चावळेले[13] ॥३२॥ जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगें । होईजे येणें जगें । आत्मा गुणसंगें । संसारिया ॥३३॥ आणि हाचि प्रकृतिगेलें[14] । सुखदुःखभोगीं हेतु । अथवा गुणातीतु । केवळु[15] हा ॥३४॥ तरि कैसा पां असंगा संग । कोण तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग । सुखदुःखादि भोगु । केविं तया ॥३५॥ गुण ते कैसे किती । बांधती कवणे रीती । नातरी गुणातीतीं । चिन्हें[16] काई ॥३६॥ एवं इया आघवेया । अर्था रूप करावया । विषो येथ चौदाविया । अध्यायासी ॥३७॥ तरि तो आत ऐसा । प्रस्तुत परियेसा । अभिप्रावो विश्वेशा । वैकुंठाचा ॥३८॥ तो म्हणे गा अर्जुना । अवधानाची सर्व सेना । मेळवूनि इया ज्ञाना । झोंबावें हो ॥३९॥ आम्हीं मागां तुज बहुतीं । दाविलें हें उपपत्ती । तरि आझुनी अप्रतीती । कुशीं न निघे ॥४०॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १

अन्वय—यत् ज्ञात्वा सर्वे मुनयः इतः परां सिद्धिं गताः, [तत्] ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं भूयः [अहं ते] प्रवक्ष्यामि. ॥ १ ॥

म्हणौनि गा पुढती । सांगिजेल गा तुजप्रती । पर म्हण म्हणोन श्रुतीं । डांहारिलें[19] जें ॥४१॥ येऱ्हवीं ज्ञान हें आपुलें । परी परें[20] ऐसेनि जालें । जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक ॥४२॥ अगा याचि कारणें । हें उत्तम सर्वांपरी मी म्हणें । जे वन्हि हें तृणें । येरें ज्ञानें ॥४३॥ जियें भवस्वर्गातें जाणती । यागाचि चांग म्हणती । पारखी[21] फुडी आथी । भेदीं[22] जयां ॥४४॥ तियें आघवींचि ज्ञानें । केलीं येणें स्वप्नें । जैशा वातोर्मी[23] गगनें । गिळिजती अंतीं ॥४५ कां उदितें रश्मिराजें[24] । लोपिलीं चंद्रादि तेजें । नाना प्रळयांबुमाजें[25] । नदी नद ॥४६॥ तैसें येणें पाहलेया[26] । ज्ञानजात जाय लया । म्हणोनियां धनंजया । उत्तम हें ॥४७॥ अनादि जे मुक्तता[27] । आपली असे पंडुसुता । तो मोक्षु हाता येता । होय जेणें ॥४८॥ जयाचिया प्रतीती । विचारवीरीं[28] समस्तीं । नेदिजेचि संसृती[29] । माथा उभऊं[30] ॥४९॥ मनें मन घालूनि मागें । विश्रांति जालिया आंगें । ते[31] देहीं देहाजोगे । होतीचि ना ॥५०॥ मग तें देहाचें बेळें[32] । वोलांडूनि एकेचि वेळे । संवतुकी[33] कांटोळें[34] । माझे जाले ॥५१॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च २

अन्वय—[ये] इदं ज्ञानं उपाश्रित्य मम साधर्म्यं आगताः, [ते] सर्गे अपि न उपजायन्ते च प्रलये न व्यथन्ति. ॥ २ ॥

जे माझिया नित्यता । तेणें नित्य ते पंडुसुता । परिपूर्ण पूर्णता । माझियाचि ॥५२॥ मी जैसा अनंतानंदु । जैसाचि सत्यासिद्धु । तैसेचि ते भेदु । उरेचि ना ॥५३॥ जें मी जेव्हडें जैसें । तें तेंचि जाले

१ उतू जाईल. २ नवरसांचे. ३ स्तुतीच्या मिषानें ४द्वैत ५ व्यर्थ. ६ मुळी; अंकुर. ७ विस्तारानें. ८ स्पष्ट. ९ नौका. १० इच्छा. ११ मधुर वाणी. १२ खंडोबाचे माळे = गळ्यांत नागर बांधून भिक्षा मागणें. १३ बोलले. १४ मायोपाधीनें. १५ मुक्त. १६ लक्षणें. १७ प्रकारांनीं. १८ अज्ञान. १९ महिमा वर्णन केला. २० पलीकडे. २१ ओळख. २२ द्वैतीं. २३ वाऱ्याच्या लहरी. २४ सूर्यानें. २५ प्रळयकाळचें पाणी वाढल्यावर. २६ उदय झाल्यावर. २७ मोक्ष. २८ ज्ञात्यांनीं. २९ संसार. ३० वर करूं. ३१ ते मुनि. ३२ कुंपणाचा आळा. ३३ समतोल. ३४ वजनांत; योग्यतेंत.

ज्ञानसमुद्राला भरतें येईल; आणि नवरस हे स्फूर्ति भरून सांडूं लागतील! २४ असें ज्ञानदेवाचें भाषण ऐकून श्रीगुरु निवृत्तिनाथ महाराज संतोष पावून म्हणाले कीं, तूं स्तुतीच्या मिषानें द्वैत व्यर्थ वाढवितोस. २५ तर आतां ही व्यर्थ स्तुति राहूं दे; जो आणण्याचा विषय आहे तो चांगला तयार करून ग्रंथ सांग. उत्कंठेचा भंग होऊं देऊं नको. २६ [तेव्हां ज्ञानदेव म्हणाले:–]प्रभो, तुम्ही आपल्या मुखानें ग्रंथ सांग हेंच म्हणण्याची मी वाट पाहत होतों. २७ अगोदरच हरळीची मुळी अमर, त्यांत तिजवर अमृताचा वर्षाव झाला! [मग काय विचारतां?] २८ आतां गुरुप्रसाद झाल्यामुळें, गीतेंतील मूळ शास्त्राच्या प्रत्येक पदाचें असें सविस्तर व स्पष्ट वर्णन करीन, २९ कीं तें ऐकल्यामुळें मनांतील सर्व संशय नाहींसा होऊन श्रवणाची इच्छा दुणावेल. ३० माझ्या मधुर वाणींतून असे उत्तम शब्द निघावे एवढेंच गुरूंच्या पायांपाशीं माझें मागणें आहे. ३१ तर मागें तेराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास अशी कथा सांगितली ३२ कीं, आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगानें हें जग निर्माण होतें; व गुणांच्या अनुरोधानें आत्मा संसारांत निमग्न होतो; ३३ मायोपाधीनें त्यालाच सुखदुःख भोगावें लागतें; व तोच गुणसंगरहित झाला म्हणजे मुक्त होतो. ३४ तर संगरहित असा जो आत्मा, त्याला प्रकृतीचा संग कसा होतो, आत्मा व प्रकृति यांचा संयोग होतो तो कोणता, त्याला सुखदुःखें कशीं भोगावीं लागतात, ३५ त्या गुणांची बाधा कशा रीतीनें होते, ते गुण कसे व किती आहेत, आणि तोच गुणातीत झाला म्हणजे त्याचीं लक्षणें कोणतीं, ३६ अशा प्रकारें या सर्व गोष्टींचें वर्णन करणे हाच विषय या चौदाव्या अध्यायांत आहे. ३७ तर आतां त्या वैकुंठनिवासी विश्वेशाचा आभिप्राय काय आहे तो ऐका. ३८ ते म्हणाले:—अर्जुना, श्रवण करण्याची सर्व सामग्री जमवून तूं या ज्ञानाला झोंब बरें का! ३९ पूर्वी तुला आम्हीं हें ज्ञान अनेक प्रकारें स्पष्ट करून सांगितलें, परंतु तुझें अज्ञान अजून पूर्ण नाहींसें होत नाहीं. ४०

श्रीभगवान म्हणाले:–ज्या ज्ञानाला जाणून सर्व मुनि या जन्मापासून मोक्षसिद्धि पावले, तें सर्व ज्ञानांत उत्तम व श्रेष्ठ ज्ञान मी तुला पुनः सांगतों. ॥ १ ॥

म्हणून, बाबारे! 'पर' या शब्दाचा महिमा श्रुतींनीं जो वर्णन केला आहे, तो तुला आम्ही पुन्हा सांगतों. ४१ आपल्या ज्ञानाहून आत्मज्ञान 'पर' म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, आपल्या ज्ञानाची धाव संसार व स्वर्ग यांच्या प्राप्तीशिवाय अन्य कशाविषयींही नसते. ४२ अरे, याच कारणास्तव हें मी उत्तम म्हणतों. कारण, हें अग्निरूप असून इतर ज्ञानें तृणरूपी आहेत. ४३ ज्या ज्ञानाची मजल संसार व स्वर्ग या सुखांपलीकडे नसते, ज्याला यज्ञयागादि कर्मेंच उत्तम वाटतात, व ज्याला द्वैताशिवाय दुसऱ्या कशाची ओळख नसते, ४४ तीं सर्व ज्ञानें आत्मज्ञानापुढें स्वप्नवत् भासतात. ज्याप्रमाणें गगनांत उत्पन्न झालेला वायु कितीही मोठा असला तरी त्याचा त्यांतच लय होतो, ४५ किंवा सूर्य उगवल्यावर जसें चंद्रादि नक्षत्रांचें तेज लोपतें, अथवा प्रलयकाल झाल्यावर ज्याप्रमाणें नदी, नद हा भेद राहत नाही, ४६ त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचा उदय झाल्यावर इतर सर्व ज्ञानें लय पावतात. म्हणून, अर्जुना, याला आम्ही 'उत्तम' असें म्हणतों. ४७ हे पांडुसुता, अनादि कालापासून आपल्या जवळ असणारा मोक्ष या ज्ञानाच्या प्राप्तीपासून आपल्या हातास येतो. ४८ ज्याचा अनुभव आला असतां, सर्व ज्ञाते संसाराला वर डोकें काढूं देत नाहींत, ४९ आपल्या मनाची विषयांकडे जाणारी धाव मागें हटवून त्याला जागच्या जागीं बसविल्यावर, सहज विश्रांति प्राप्त होते; असें झाल्यावर, ते देही असूनही इंद्रियांना आवडणाऱ्या गोष्टींचें आचरण करीत नाहींत. ५० नंतर ते देहरूप कुंपण एकदम ओलांडून माझ्याच योग्यतेस पावतात. ५१

त्या ज्ञानाचा आश्रय करून जे माझ्या सायुज्याला प्राप्त झाले, ते सृष्टीच्या उत्पत्तिकालींही जन्मत नाहींत आणि प्रलयकालींही नाश पावत नाहींत. ॥ २ ॥

कारण, अर्जुना, ते माझ्याप्रमाणें नित्य असून मत्प्रमाणेंच पूर्णत्वास पावलेले असतात. ५२ मी जसा नेहमीं अनंत असून महानंदांत असतों, व सत्यसिद्ध असतों, त्याप्रमाणें तेही होऊन त्यांच्यांत व माझ्यांत कांहीं भेद रहात नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें मी अनंत आहें, त्याप्रमाणें तेही होतात; ज्याप्रमाणें घटाचा नाश

तैसें । घटभंगीं घटाकारें । आकाश जेवीं ॥५४॥ नातरि दीपमूळकीं[1] । दीपशिखा अनेकीं । मीनलिया अवलोकीं । होय जैसें ॥५५॥ अर्जुना तयापरी । सरली द्वैताची वारी । नांदे नामार्थ एकाहारीं । मीतूंविणें ॥५६॥ येणेंचि पैं कारणें । जें पहिलें सृष्टीचें उपजणें । तेंही तया होणें । पडेचिना ॥ ५७ ॥ सृष्टीचिये सर्वादी । जयां देहाची नाहीं बांधी[3] । ते कैंचे प्रळयावधी । निमेतील[4] पां ॥५८॥ म्हणौनि जन्मक्षयां । अतीत ते धनंजया । मी जाले ज्ञाना इया । अनुसरोनि ॥५९॥ ऐसी ज्ञानाची वाडी । वानिली देवें आवडी । तेविंचि पार्थाही गोडी । लावावया ॥६०॥ तंव तया जालें आन । सर्वांगीं निघाले कान । सेपाईं अवधान । आंतला[6] पां ॥६१॥ आतां देवाचिया ऐसें । जाकळीजतें[7] असे बोरसें । जे निरूपण आकाशें । वेंटाळेना ॥ ६२ ॥ मग म्हणे गा प्रज्ञाकांता । उजैवली आजि वक्तृत्वें[10] हा । जे बोलायेवढा श्रोता । जोडलासी ॥ ६३ ॥ तरि एकु मी अनेकीं । गोंविजे देहपाशकीं । त्रिगुणीं लुब्धकीं । कवणेपरी ॥ ६४ ॥ कैसा क्षेत्रयोगें । वियें हें जगें । तें परिस सांगें । कवणेपरी ॥६५॥ पैं क्षेत्र येणें व्याजें । यालागीं हें बोलिजे । जे मत्संगबीजें । भूतीं पिके ॥६६॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

अन्वय—भारत, महद्ब्रह्म मम योनिः [अस्ति]; तस्मिन् अहं गर्भं दधामि; ततः सर्वभूतानां संभवः भवति. ३

तेन्हवीं तरी महद्ब्रह्म[12] । यालागीं हें ऐसें नाम । जे महदादिविश्राम । शालिका[13] हें ॥ ६७ ॥ विकारां बहुवस थोरी । अर्जुना हेंचि करी । म्हणोनि अवधारीं । महद्ब्रह्म ॥६८॥ अव्यक्तवादमतीं[14] । अव्यक्त ऐसी वदंती । सांख्याचिया प्रतीतीं । प्रकृति हेचि ॥६९॥ वेदांतीं इयेतें माया । ऐसें म्हणिजे प्राज्ञराया । असो किती बोलों वायां । अज्ञान हें ॥७०॥ आपला आपणपेयां । विसरु जो धनंजया । तेंचि रूप यया । अज्ञानासी ॥ ७१ ॥ आणिकही एक असे । जें विचारावेळे न दिसे । वातीं पाहतां जैसें । आंधारें कां ॥ ७२ ॥ हालविलिया जाय । निश्चळीं तरी होय । दुधीं जैसी साय । दुधाची ते ॥७३॥ पैं जागरु ना स्वप्न । ना स्वरूप[15] अवस्थान । ते सुषुप्ति कां घन । जैसी होय ॥७४॥ कां न वियतां[16] वायूतें । वांझें आकाश रितें[17] । तया ऐसें निरुतें । अज्ञान गा ॥७५॥ पैल खांब का पुरुषु । ऐसा निश्चयो नाहीं एकु । परि काय नेणो आलोकु[18] । दिसत असे ॥७६॥ तेविं वस्तु जैसी असे । तैसी कीर न दिसे । परि कांहीं अनारिसें । देखिजेना ॥७७॥ ना राती ना तेज । ते सांधि जेविं सांज । तेविं विरुद्ध ना निज[19] । ज्ञान आथी ॥७८॥ ऐसी कोण्ही एकी दशा । तिये वादु अज्ञान ऐसा । तया गुंडलिया प्रकाशा[21] । क्षेत्रज्ञु नाम ॥७९॥ अज्ञान थोरिये आणिजे । आपणपें तरी नेणिजे । तें रूप जाणिजे । क्षेत्रज्ञाचें ॥८०॥ हाचि उभय योगु । बुझे बापा चांगु । सत्तेचा[22] नैसर्गु । स्वभावो हा ॥८१॥ आतां अज्ञानासारिखें[23] । वस्तु[24] आपणपांचि देखे । परि रूपें अनेकें । नेणों कोणें ॥८२॥ जैसा रंकु भ्रमला । म्हणे जा रे मी रावो आला । कां मूर्च्छितु गेला । स्वर्गलोका ॥८३॥ तेविं कवळलिया[25] दिठी । मग देखणें जें जें उठी । तया नाम सृष्टी । मीचि वियें पैं गा ॥८४॥ जैसें कां स्वप्नमोहा । तो एकाकी देखे बहुवा । तोचि पाडु आत्मया । स्मरणेंवीण असे ॥८५॥ हेंचि आनिभ्रांती[26] । प्रमेय[27] उपलवूं[28] पुढती । परी तूं प्रतीती । याची घे पां ॥८६॥ तरी

१ मूळ ज्योतींत. २ वाती. ३ बंधन. ४ नाश पावतील. ५ संपूर्ण. ६ नटला. ७ धारण करीत आहे; ऐकत आहे. ८ स्नेहभरित उत्कंठेनें. ९ विवाहित झाली. १० वक्तृत्वरूपी कन्या. ११ पारध्यांनीं. १२ मूळमाया. १३ स्थान. १४ अव्यक्तवाद्यांच्या मतें. १५ समाधि. १६ न हालवितां. १७ रिकामें; निःसत्त्व. १८ विपरीत. १९ जगत्. २० आत्मा. २१ चैतन्याला. २२ मूळ स्वरूपावर मायेचा. २३ मायेच्या अनुरोधानें २४ चैतन्य. २५ चळलीं असतां. २६ दुसरी भ्रांति. २७ तात्पर्य. २८ विस्तारानें सांगूं.

झाल्यावर घटाकाश महाकाशाश मिळतें, ५४ किंवा मूळ दिव्यापासून लावलेल्या पुष्कळ वाती एकत्र केल्या म्हणजे त्या मूळ दिव्यांतच तेज मिळतें; ५५ त्याप्रमाणें, अर्जुना, द्वैतभाव नाहींसा होऊन मी व तूं हे भेद एकाच पंक्तीला बसून एकत्र नांदतात ५६ याच कारणामुळें, ज्या वेळीं समूळ सृष्टि निर्माण होते, त्या वेळेस अशा आत्मज्ञान्यांना जन्म घ्यावें लागत नाहीं. ५७ मग, ज्यांना सृष्टीच्या उत्पत्तीबरोबर देहाची बाधा होत नाहीं, त्यांचा प्रलयकाळीं नाश कोठून होणार ? ५८ म्हणून, धनंजया, जे आत्मज्ञानाला अनुसरून मद्रूप झाले आहेत, ते जन्ममरणांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहींत. ५९ याप्रमाणें, पार्थासही आत्मज्ञानाची आवड उत्पन्न व्हावी, म्हणून श्रीकृष्णांनीं त्याची प्रौढी वर्णन केली. ६० तों अर्जुनाची अशी स्थिति झाली कीं, त्याला सर्व अवयवांच्या ठिकाणीं श्रवणाची इच्छा उत्पन्न होऊन, तो अवधानाची केवळ मूर्तिच बनला. ६१ आपलें सांगणें आकाशासही आवरलें जाणार नाहीं, तें अर्जुन धारण करतो आहे, असें पाहून देवांनाही प्रेमाचें भरतें आलें; [त्यांची सांगण्याची हौस गगनांत मावेना.] ६२ मग भगवान म्हणाले:--अर्जुना, माझ्या वक्तृत्वरूपी कन्येस तूं बुद्धिरूप वर मिळाल्यामुळें ती आज उजवली ! कारण माझ्या बोलण्याच्या हौसेप्रमाणें तूं उत्तम श्रोता मिळालास ! ६३ तर आतां, मी एक असून, त्रिगुणरूपी पारधी हे देहरूपी पाश टाकून मला अनेक रूपें कशीं घ्यावयास लावतात, ६४ व मायेच्या उपाधीनें माझ्यापासून हें जग कसें उत्पन्न होतें, तें सांगतों, ऐक. ६५ हें पहा--माझ्या संगरूपी बीजापासून प्राणिमात्र उत्पन्न होतात, याच कारणामुळें प्रकृतीला क्षेत्र असें म्हणावयाचें ६६.

हे भारता, महद्ब्रह्म (प्रकृति) हें माझें गर्भ ठेवण्याचें ठिकाण आहे; त्याजमध्यें मी गर्भ ठेवितों, आणि त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते. ॥ ३ ॥

ही माया महत्तत्त्वादिकांचें मूळ स्थान असल्यामुळें, हिला ' महद्ब्रह्म ' असें नांव दिलें आहे. ६७ अर्जुना, हिच्या योगानें विकार व गुण हे वृद्धि पावतात. म्हणून हिला महद्ब्रह्म असें म्हटलें आहे. ६८ अव्यक्त मत वाद्यांच्या मतें हिला अव्यक्त असें नांव आहे; व सांख्यमतवादी हिला " प्रकृति " असें म्हणतात. ६९ हे प्राज्ञशिरोमणे, वेदांती हिला ' माया ' असें म्हणतात. असो; उगीच फार काय बोलावें ? अज्ञान जें तें हेंच. ७० हे धनंजया, आपल्या आत्मस्वरूपाचा आपल्यास जो विसर पडतो, तेंच या अज्ञानाचें रूप. ७१ आणखी असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें हातांत दिवा घेऊन अंधार शोधूं लागलें असतां तो दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचा विचार केला कीं तें दिसेनासें होतें. ७२ दूध घोटींत बसलें म्हणजे जशी त्यावर साय येत नाहीं, व तेंच घोटलें नाहीं म्हणजे त्यावर साय येते; ७३ किंवा मनुष्य ज्या वेळेस जागृत अवस्थेंत अथवा स्वप्नावस्थेंत नसतो, किंवा समाधिस्थ नसतो, त्या वेळेस अशी गाढ झोंप लागते; ७४ किंवा वायूची हालचाल नसली म्हणजे ज्याप्रमाणें आकाश निःशब्द असतें, त्याप्रमाणें इतर अवस्था शिवाय जी निवांत निद्रावस्था, तेंच अज्ञान होय. ७५ ज्या वेळेस आपल्या समोर एखादा झाडाचा बुडखा असून, तो खांब आहे किंवा पुरुष आहे असें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, परंतु कांहीं तरी विपरीत आहे, असा भास होतो, ७६ त्याप्रमाणें आत्म्याचें निवळ स्वरूप ज्या वेळेस खरोखर दिसत नाहीं, व दुसरी कांहीं वस्तु आहे, असाही निश्चय होत नाहीं; ७७ दिवस व रात्र या दोहोंच्या मधील जो सायंकाळ, त्याचप्रमाणें आत्मा व जगत् यांच्या मधलें जें ज्ञान, ७८ अशी जी एकवार दोहोंमधील दशा, तिला ' अज्ञान ' असें म्हणतात; व त्या अज्ञानानें बद्ध झालेलें जें चैतन्य, त्यालाच क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात. ७९ आपलें शुद्धस्वरूप न जाणतां जें अज्ञान वाढतें, तें क्षेत्रज्ञाचें (जीवात्म्याचें) रूप होय. ८० हा माया व चैतन्य यांचा योग नीट लक्षांत आण. कारण, मूळ स्वरूपावर मायेचा स्वभावच असा आहे. ८१ याप्रमाणें मायेच्या अनुरोधानें चैतन्य आत्मस्वरूप विसरून अनेक रूपें घेतें. ८२ ज्याप्रमाणें दरिद्री मनुष्याला भ्रम झाला असतां, तो रस्त्यानें जाऊं लागला म्हणजे इतर लोकांस ' आमची राजाची स्वारी आली ' म्हणतो, किंवा मूर्च्छा आलेला मनुष्य ज्याप्रमाणें ' स्वर्ग पाहून आलों ' असें म्हणतो, ८३ त्याप्रमाणें, एकदा दृष्टि आत्मस्वरूपावरून चळली, म्हणजे जी जी कल्पना उत्पन्न होते, तिला सृष्टि असें म्हणतात, ती माझ्यापासूनच उत्पन्न होते. ८४ मनुष्य एकटा असून स्वप्नाच्या भ्रांतीनें पुष्कळ वस्तु पाहतो, तोच प्रकार चैतन्याला आत्मस्वरूपाचा विसर पडला म्हणजे होतो. ८५ हीच भ्रांति पुनः शुद्ध स्वरूपावर आलेली अन्य प्रकारानें तुला सांगतों, परंतु मूळ स्वरूपावर हें मायेचें रूप आहे ही गोष्ट तूं विसरूं नको. ८६ तर माया ही

माझी हे गृहिणी । अनादि तरुणी । अनिर्वाच्यगुणी । अविद्या हे ॥८७॥ इये नाहीं हेंचि रूप । ठाणें हें अति उमप[2] । हे निद्रिस्तां[3] समीप । चेतां[4] दुरी ॥८८॥ पैं माझेनिचि आंगें । पहुडल्या हे[6] आगे । आणि सत्ता[7]संभोगें । गुर्विणी[8] होय ॥८९॥ महद्ब्रह्माउदरीं । प्राकृति आठै विकारीं । गर्भाची करी । पेळोवेळीं[10] ॥ ९० ॥ उभयसंगें पहिलें । बुद्धितत्त्व प्रसवलें । बुद्धितत्त्व आरैवलें[11] । होय मन ॥९१॥ तरुणी ममता मनाची । ते अहंकार तत्त्व रचो । तेणें महाभूतांची । अभिव्यक्ति[12] होय ॥९२॥ आणि विषयेंद्रियां गौसी[13] । स्वभावें तंव भूतांसी । म्हणोनि येती सरिसीं । तियेंही रूपा ॥९३॥ आलेनि विकारक्षोभें । पाठीं त्रिगुणाचें उभें । तेव्हां ये वासनागमें[14] । ठायेंठावो[15] ॥९४॥ रुखाचा आंवांका[16] । जैसी बीजकणिका । जीवीं बांधे उदका । भेटतखेवों ॥९५॥ तैसी माझेनि संगें । अविद्या नाना जगें । आंर[17] घेवों लागे । अणियाची ॥९६॥ मग गर्भगोळा तया । कैसें रूप तें ये आया[18] । तें परियेसें राया । सुजनांचिया ॥९७॥ पैं मणिजें[19] स्वेदज । उद्भिज आरज । उमटती सहज । अवयव हे ॥९८॥ व्योमें[20]वायुवशें । वाढलेनि गर्भरसें । मणिजु उसासे[21] । अवयव तो ॥९९॥ पोटीं सूनि तमरजें । आगाळिकां तोय तेजें । उठितां निपजे । स्वेदजु गा ॥१००॥ आपपृथ्वी उरेकटें[22] । आणि तमोमात्रें निकृष्टें । स्थावरु उमटे । उद्भिजु हा ॥१॥ पांचां पांचही विरजीं[23] । होती मनबुद्ध्यादि सांजीं[24] । हीं हेतु आरेजीं[25] । ऐसे जाण ॥२॥ ऐसे चारी हे सरळ । करचरणतळ । महाप्रकृति स्थूळ । तेंचि शिर ॥३॥ प्रवृत्ति[26] पेंकलें[27] पोट । निवृत्ति ते पाठी नीट । सुर योनी आंगें आठ । ऊर्ध्वांचीं[28] ॥ ४ ॥ कंठु उल्हासता स्वर्गु । मृत्युलोकु मध्यभागु । अधोदेशु[29] चांगु । नितंबु[30] तो ॥ ५ ॥ ऐसें लेंकरूं एक । प्रसवली हें देख । जयाचें तिन्ही लोक । बाळसें गा ॥ ६ ॥ चौऱ्यायशीं लक्ष योनी । तियें कांडों[31] पेरां[32] सांदणी[33] । वाढे प्रतिदिनीं । बाळक हें ॥ ७ ॥ नाना देह अवयवीं । नामाचीं लेणीं लेववी । मोहस्तन्यें वाढवी । नित्य नवें ॥८॥ सृष्टी वेगळवेगळीया । तिया करां[34]ग्रीं आंगोळियां[35] । भिन्ना[36]भिमान सूदलियां[37] । मुद्रियां[38] तेथें ॥ ९ ॥ हें एकोलतें चराचर । अविद्या[39]रित सुंदर[40] । प्रसवोनि थोर । थोरावली[41] ॥११०॥ पैं ब्रह्मा प्रातःकाळु । विष्णु तो मध्यान्ह वेळु । सदाशिव सायंकाळु । बाळा यया ॥११॥ महाप्रळयसेजे । खेळोनि निवांत निजे । विषम[42]ज्ञानें उमजे[43] । कल्पोदयीं ॥१२॥ अर्जुना इयापरी । मिथ्यादृष्टीच्या घरीं । युगायुवृत्तीच्या[44] करी । चोज पाउलें ॥ १३ ॥ संकल्पु जयाचा इष्टु[45] । अहंकारु तो विनटु[46] । ऐसिया होय शेवटु[47] । ज्ञानें यया ॥१४॥ आतां असो हे बहु बोली । ऐसें विश्व माया व्याली । तेथ साह्य जाली । माझी सत्ता ॥ १५ ॥

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

अन्वय—कौन्तेय, सर्वयोनिषु याः मूर्तयः संभवन्ति, तासां योनिः महद्ब्रह्म [अस्ति]; अहं बीजप्रदः पिता [अस्मि] ॥ ४ ॥

याकारणें मी पिता । महद्ब्रह्म हे माता । अपत्य पंडुसुता । जगडंबरु ॥१६॥ आतां शरीरें बहुतें । देखोनि न भेदें हो चित्तें । जे मनबुद्ध्यादि भूतें । एकेंचि येथें ॥ १७ ॥ हां गा एकचि देहीं । काय

१ आकृति. २ मोठी. ३ निजला असता = अज्ञानकाळीं. ४ जागा झाला असतां=ज्ञानकाळीं. ५ स्वरूपीं. ६ ही माया. ७ आत्मसत्ताभोगानें. ८ गरोदर. ९ जीवभूता प्रकृतीच्या. १० वाढ. ११ बळावल्यावर. १२ उत्पत्ति. १३ संबंध; जोड; बरोबर. १४ वासनेप्रमाणें. १५ जागोजागीं १६ अवसान. १७ अकुर. १८ आकारला. १९ अंडज. २० आकाश. २१ जीवन पावतो. २२ पुष्कळ अंशाचें. २३ समान. २४ सिद्ध; जोड. २५ मैथुनापासून उत्पन्न होणारीं. २६ प्रपंच. २७ दांद वाढलें. २८ बेंबीवरील भागांत. २९ पाताळ. ३० कमरेच्या मागील भाग. ३१ बोटें. ३२ पेरीं. ३३ सांधे. ३४ करगळींत. ३५ बोटांत. ३६ निरनिराळ्या प्रकारचे देह. ३७ घातल्या. ३८ अंगठ्या. ३९ अज्ञानरूपी. ४० प्रकृति. ४१ अभिमानानें फुगली. ४२ विपरीत ४३ जागें होतें. ४४ काळगतीच्या. ४५ आवडता स्नेही. ४६ शोभा; ऐश्वर्य. ४७ मरण.

माशी की असून आद्यंतरहित. तरुण, अलौकिक व गुणवान आहे. ८७ हिचें रूप पाहूं गेलें असतां, कशाप्रमाणेंच नाहीं. हिची आकृति फार व्यापक आहे. ही अज्ञान्याच्या संनिध असते, व ज्ञान्यापासून दूर राहते. ८८ परंतु ही माया माझ्या आत्मस्वरूपावर निजल्यामुळें आत्मसत्तेच्या संभोगानें गर्भ धारण करते. ८९ मग जीवभूता प्रकृतीच्या उदरीं प्राकृत अष्ट विकाररूप गर्भाची ही वृद्धि करिते. ९० आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगापासून प्रथम बुद्धितत्त्व उत्पन्न होतें, व तीच बुद्धि बळावल्यावर मन उत्पन्न होतें. ९१ मनाची स्त्री ममता हिच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो, व त्याच्या योगानें पंचमहाभूतांची उत्पत्ति होते; ९२ आणि विषय व इंद्रियें यांचा भूतांसह संबंध असल्यामुळें त्यांचीही यांचे बरोबर उत्पत्ति होते. ९३ विषय व इंद्रियें यांचा क्षोभ झाल्यावर पाठोपाठ सत्त्व रज, तम हे तीन गुण असावयाचेच त्या योगानें, वासना होईल त्याप्रमाणें जीव हा जागोजागीं जन्म घेतो. ९४ ज्याप्रमाणें बीजाची व पाण्याची गांठ पडल्याबरोबर त्यास अंकुर फुटून झाडाचें अवसान येतें, ९५ त्याप्रमाणें माझ्या संगानें मायेला अनेक प्रकारचे विश्वांकुर फुटूं लागतात. ९६ हे सुजनश्रेष्ठा, मग त्या गर्भाला कसें रूप येतें तें ऐक ९७ हें पहा-अंडज, स्वेदज, उद्भिज्ज आणि जारज असे अंकुर तिला साहजिक फुटतात. ९८ आकाश व वायु यांचा ज्यांत जास्त अंश असतो असा जो गर्भवास, त्याला मणिज असें नांव आहे; हा एक त्याचा अवयव होय. ९९ तम व रज या गुणांनीं युक्त असून, ज्यांत जल व तेज यांचा अधिक अंश असतो, त्याला स्वेदज म्हणतात. १०० जल व पृथ्वी यांचा विशेष अंश असून, केवळ ज्यांत तमोगुण दृष्टीस पडतो, ते उद्भिज्ज होत १ पंचज्ञानेंद्रियें, व पंचकर्मेंद्रियें हीं ज्यांत समान असतात, व मन आणि बुद्धि यांची ज्यांला जोड असते, ते जारज होत. २ याप्रमाणें हे-जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज असे-चार देह म्हणजे दोन हात व दोन चरणतळ असून अष्टधा प्रकृति हें ज्याचें शिर आहे; ३ प्रपंच हें ज्याचें मोठें पोट असून, निवृत्ति ही ज्याची पाठ आहे; व बेंबीवरील भागांत आठ देवसर्ग आहेत; ४ वरील स्वर्गलोक हा कंठ, मृत्युलोक हा मध्यभाग, व पाताल लोक हा कमरेखालील भाग होय; ५ असें एक लेंकरूं या मायेस झालें. तीन लोकचा विस्तार हें या मुलाचें बाळसें होय. ६ चौऱ्यायशीं लक्ष योनि म्हणजे त्याच्या बोटांचीं पेरीं व सांधे असून, हें मूल प्रतिदिनीं वृद्धिंगत होतें. ७ नानाप्रकारचे देह, अवयव व नामें हे अलंकार घालून माया ही त्या मुलाला मोहरूप स्तनपान देऊन वाढविते. ८ वेगवेगळ्या सृष्टि ह्या त्याचीं बोटें व करगळ्या होत; आणि निरनिराळ्या प्रकारचे देह ह्या त्यामधील अंगठ्या होत. ९ असें एकुलतें एक विश्वरूपी लेंकरूं अज्ञानरूपी प्रकृतीस जन्मल्यावर, आपण भाग्यवान आहों असें तिला वाटलें. ११० ब्रह्मा हा या बाळाचा प्रातःकाल, विष्णु हा माध्यान्हकाल व सदाशिव हा सायंकाल म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति व लय हे तीन काल होत; ११ आणि महाप्रलय हेंच यांचें अंथरूण होय. त्यावर खेळ खेळून हें निवांत निजतें, व पुनः कल्पाचा उदय झाल्यावर विपरीत ज्ञानानें जागें होतें. १२ अर्जुना, याप्रमाणें मिथ्या दृष्टीच्या घरांत कालगतीच्या योगानें हें लेंकरूं पाऊल टाकूं लागतें. १३ ज्याचा संकल्प हा आवडता स्नेही असून अहंकार ही शोभा आहे, अशा या बाळकाला आत्मज्ञान झालें म्हणजे मरण येतें. १४ असो; आतां विशेष वर्णन न करतां इतकेंच सांगतों कीं, याप्रमाणें मायेपासून हें विश्व माझ्या सत्तेच्या साह्यानें उत्पन्न झालें. १५

हे कौंतेया, चौऱ्यायशीं लक्ष योनींमध्यें ज्या व्यक्ति उत्पन्न होतात, त्या सर्वांचें कारण महद्ब्रह्म (प्रकृति) आहे; आणि त्या प्रकृतींत बिजारोपण करणारा पिता मी आहें. ॥ ४ ॥

वास्तव, अर्जुना, मी बाप, माया ही आई, व हें जग आमचें लेंकरूं आहे. १६ या जगांत पुष्कळ शरीरें दृष्टीस पडल्यामुळें, जग माझें अपत्य असून माझें व त्याचें ऐक्य नाहीं, अशी शंका तुझ्या मनांत येऊं देऊं नको. कारण, सर्व भूतांची उत्पत्ति मन, बुद्धि वगैरे पंचेंद्रियांपासूनच आहे. १७ हें पहा कीं-एकाच शरीराला निरनिराळे अवयव नाहींत का ? त्याप्रमाणें,

अनारिसे अवयव नाहीं । तेविं विचित्र विश्व पाहीं । एकचि हें ॥१८॥ पैं उंचा नीचा डाहाळिया । विषमा वेगळालिया । येकाचि जेवीं जालिया । बीजाचिया ॥१९॥ आणि संबंधु तोही ऐसा । मृत्तिके घटु लेंकु जैसा । कां पटत्व कापुसा । नातू होय ॥ १२० ॥ ना ना कल्लोळपरंपरा । संतती जैसी सागरा । आम्हा आणि चराचरा । संबंधु तैसा ॥२१॥ म्हणोनि वन्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ । तेविं मी गा सकळ । संबंधु वावो ॥ २२ ॥ जालेंनि जगें मी झांकें । तरि जगत्वें कोण फांके । किळेंवरी माणिकें । लोपिजे काई ॥ २३॥ अळंकारातें आलें । तरि सोनेंपण काइ गेलें । कीं कमळ फांकलें । कमळत्वा मुके ॥२४॥ सांग पां धनंजया । अवयवीं अवैयविया[2] । आच्छादिजे कीं तया । तेंचि रूप ॥२५॥ कीं विरूढलिया[3] जोंधळा । कणिसाचा निवाळा । वेंचका[5] कीं आगळा । दिसतसे ॥२६॥ म्हणोनि जग परौतें । सारूनि पाहिजे मातें । तैसा नोहें उखितें । आघवें मीचि ॥२७॥ हा तूं साचोकारा । निश्चयाचा[6] खरा । गांठी बांध वीरा । जीवाचिये ॥२८॥ आतां मियां मज दाविला । शरीरीं वेगळाला । गुणीं मीचि बांधला । ऐसा आवडें ॥२९॥ जैसें स्वप्नीं आपण । उठूनियां आत्ममरण । भोगिजे गा जाण । कपिध्वजा ॥१३०॥ कां कवळातें डोळे । प्रकाशूनि पिंवळें । देखती तेही कळे । तयांसीचि ॥३१॥ नाना सूर्यप्रकाशें । प्रकटी तें अभ्र भासे । तो लोपला हेंही दिसे । सूर्येंचि कीं ॥३२॥ पैं आपणपेनि जालिया । छाया गा आपुलिया । बिहोनि बिहालिया । आन आहे ॥३३॥ तैसीं हूयें नाना देहें । दाऊनि मी नाना होयें । तेथ ऐसा जो बंधु आहे । तोंही देखें ॥३४॥ बंधु कां न बंधिजे । हें आणणें मज माझें । नेणणेनि उपजे । आपलेनि ॥३५॥ तरि कोणें गुणें कैसा । मजाचि मी बंधु ऐसा । आवडे तें परियेसा । अर्जुन देवा ॥३६॥ गुण ते किती किंधर्म । काय यया रूपनाम । कें जाले हें वर्म । अवधारीं पां ॥३७॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं ॥५॥

अन्वय—महाबाहो, सत्त्वं, रजः, तमः इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः [संति; ते] देहे अव्ययं देहिनं निबध्नंति. ५

तरी सत्त्वरजतम । तिघांसि हें नाम । आणि प्रकृति जन्म- । भूमिका यया ॥३८॥ येथ सत्त्व तें उत्तम । रज तें मध्यम । तिहींमाजीं तम । सावियांधारें ॥३९॥ हें एकेचि वृत्तीच्या ठायीं । त्रिगुणत्व आवडे पाहीं । वयसांत्रय देहीं । येकीं जेविं ॥१४०॥ कां मीनलेनि कीडें[11] । जंवजंव तूक[12] वाढे । तंवतंव सोनें हीन पडे । पांचिका[13] कसीं ॥४१॥ पैं सावधपण जैसें । वाहविलें आळसें । सुषुप्ती बैसे । घेणावोनि[14] ॥४२॥ तैसी अज्ञानांगीकारें । निघाली वृत्ति विखुरे[15] । ते सत्त्वरजद्वारें । तमही होय ॥४३॥ अर्जुना गा जाण । यया नाम गुण । आतां दाखऊं खुण । बांधिती ते ॥४४॥ तरी क्षेत्रज्ञदशे । आत्मा मोटका[16] पैसे[17] । हें देह मी ऐसें । कुमुहूर्तें करी ॥४५॥ आजन्ममरणांतीं । देहधर्मीं समस्तीं । ममत्वाची[18] सूती । घे ना जंव ॥४६॥ जैसी मीनाच्या तोंडीं । पडेना जंव उंडी । तंव गळ आसुडी । जळपारधी ॥४७॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुख संगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥६॥

अन्वय—[हे] अनघ, तत्र अनामयं प्रकाशकं सत्त्वं निर्मलत्वात् [आत्मानं] सुखसंगेन च ज्ञानसंगेन बध्नाति. ॥ ६ ॥

---

१ तेजानें. २ अवयव धारण करणारास. ३ पेरल्यावर. ४ उत्पत्ति. ५ कमी झाला. ६ सिद्धांत. ७ कल्पना येऊन. ८ काविळ झालेल्याचे. ९ कनिष्ठ. १० बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य. ११ किडाळ. १२ वजन. १३ कसास कमी उतरतें. १४ दृढ होऊन. १५ वाढते. १६ थोडा. १७ शिरतो. १८ अभिमान.

या जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी सर्व एकाचपासून उत्पन्न झालेले आहेत. १८ हें बघ– एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेल्या झाडास लांब, आखूड जाड व बारीक अशा खांद्या असतात. १९ म्हणून जगत् व मी यांचा संबंध असा आहे: ज्याप्रमाणें, मातीपासून उत्पन्न झालेला घट मातीचें लेंकरूं होय, किंवा वस्त्र हें कापसाचें नातवंड होय; [कारण कापसाचें सूत बनल्यावर त्यापासून वस्त्र तयार होतें;] २० अथवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या असंख्य लाटा, ज्याप्रमाणें समुद्राची संतति आहे, त्याप्रमाणेंच चराचर व मी यांचा संबंध आहे. २१ म्हणून अग्नि व ज्वाला हीं दोन्ही ज्याप्रमाणें अग्नीचींच स्वरूपें होत, त्याप्रमाणें मी व जगत् हीं दोन्ही एकच स्वरूपें असून, मजपासून जगाची उत्पत्ति असा संबंध मानणें व्यर्थ होय. २२ जगाच्या उत्पत्तीमुळें जर माझें स्वरूप लोपतें म्हणावें, तर हें जगत् कोणाच्या तेजानें प्रकट होतें ; हें पहा–माणकाच्या तेजानें माणीक झांकलें जातें का ? २३ तसेंच सोन्याचे अलंकार बनविल्यानें त्यांतील सुवर्णत्व नाहींसें होतें का ? अथवा कमल उमलल्यावर त्याचें कमलत्व नाहींसें होतें कीं काय ? २४ अर्जुना, अवयव धारण करणारा अवयवानें झांकला जातो, किंवा अवयवामुळें त्याला शोभा येते ? सांग बरें ! २५ जोंधळ्याचें बीं पेरल्यावर त्याला कणीस आलें म्हणजे तो कमी झाला म्हणावा का वाढला म्हणावा ? २६ म्हणून, जगाला बाजूस सारून मला पाहूं म्हणशील, तर मी निराळा दिसणार नाहीं; कारण मी जगद्रूपच आहें. २७ हे वीरा, या सिद्धांताची तूं आपल्या मनांत खरोखर पूर्णपणें गांठ बांधून ठेव. २८ आतां, मी जरी पुष्कळ शरीरांनीं वेगळा दृष्टीस पडलों, तरी तीं सर्व शरीरें एकाच गुणांनीं बांधलेलीं आहेत असें समज. २९ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें मनुष्य स्वप्नामध्यें आपण मेलों आहों, अशी कल्पना करतो, १३० किंवा कावीळ झालेल्या मनुष्याचे डोळे पिवळे होऊन, तो जी जी वस्तु पाहतो ती ती त्यास पिवळी दिसते, ३१ अथवा सूर्याच्या प्रकाशानें जसें अभ्र दिसतें व तो अभ्राच्छादित झाला हेंही त्याच्याच तेजानें दिसतें, ३२ किंवा हें पहा–आपल्यामुळेंच पडलेली आपली छाया पाहून जो भितो, तो कोणी दुसरा असतो का ? ३३ त्याचप्रमाणें, जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी ते माझ्याच स्वरूपापासून झाले आहेत, असा त्यांचा माझा संबंध आहे, हें नीट लक्षांत ठेव. ३४ माझें स्वरूप जाणल्यावर, जगाचा व माझा संबंध हें आहे, प्रत्ययास येतें; परंतु माझ्या स्वरूपाचा विसर पडल्यावर मी व जगत् निराळे भासतों. ३५ हे अर्जुना, जगताचा व माझा कोणत्या गुणानें आणि कसा संबंध होतो तें ऐक. ३६ गुण किती आहेत, त्यांचे धर्म काय, तसेंच त्यांचें स्वरूप व नांव काय, व ते कशापासून उत्पन्न होतात, हें वर्म तुला सांगतों, ऐक. ३७

हे महाबाहो, सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले आहेत; ते या देहांत अविनाशी आत्म्याला बांधून टाकतात. ५

तरी सत्त्व, रज, तम अशीं गुणांचीं तीन नांवें आहेत, व ते मायेपासून उत्पन्न झाले आहेत. ३८ त्यांत सत्त्वगुण हा उत्तम, रजोगुण हा मध्यम, व तमोगुण कनिष्ठ होय. ३९ हे तिन्ही गुण एकाच वृत्तीच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ज्याप्रमाणें एकाच देहास बाल्य, तारुण्य, व वार्धक्य या तिन्ही अवस्था येतात; १४० किंवा उत्तम सोन्यांत किडाळ सोनें मिळविल्यावर जों जों त्याचें वजन वाढतें तों तों सोनें फिकें दिसून कसास कमी उतरतें; ४१ ज्याप्रमाणें आळस आल्यावर जागृति नाहींशी होऊन झोंप वाढते, ४२ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा स्वीकार केल्यावर जी वृत्ति वाटते, तिला सत्त्व-रज-तम असें म्हणतात. ४३ अर्जुना, याच वृत्तीला गुण असें म्हणतात. तर आतां ते गुण मनुष्यास कसे आकळतात, तीं लक्षणें सांगतों. ४४ तर जीवात्मा ज्या वेळेस देहाचा अभिमान धारण करतो, त्याच वेळेस त्याला वाईट शकुन होतो असें समज. ४५ आजन्ममरणांत जोंपर्यंत देहावर ममत्व ठेवलें नाहीं, तोंपर्यंत या गुणांची बाधा होत नाहीं. ४६ ज्याप्रमाणें गळास लावलेलें आमिष माशानें तोंडांत धरलें नाहीं तोंपर्यंत कोळी गळ हालवून पाहतो, व तोंच माशानें तोंडांत धरल्यावर ओढून घेतो; ४७

हे निष्पाप अर्जुना, त्यांमध्यें निर्दोष आणि प्रकाशक असा जो सत्त्वगुण, तो निर्मळ असल्यामुळें आत्म्याला सुखसंबंधानें व ज्ञानसंबंधानें या देहांत बांधून टाकतो. ॥ ६ ॥

तेविं सर्वे लुब्धकें । सुखज्ञानाचीं पाशकें । वोडिजती मग खुडके । मृगु जैसा ॥४८॥ मग ज्ञानें चडफडी । आणिवेचे खुरखोडी । स्वयं सुख हें धाडी । हातींचें गा ॥४९॥ तेव्हां विद्यामानें तोखे । लाभमात्रें हरिखे । मी संतुष्ट हेंही देखे । श्लाघों लागे ॥१५०॥ म्हणे भाग्य ना माझें । आजि सुखियें नाहीं दुजें । विकाराष्टकें फुंजे । सात्त्विकाचेनि ५१ आणि येणेंही न सरे । लांकणें लागे दुसरें । जें विद्वत्तेचें भरे । भूत आंगीं ॥५२ आपणचि ज्ञानस्वरूप आहे । तें गेलें हें दुःख न वाहे । कीं विषयज्ञानें होये । गगनायेवढा ॥५३॥ रावो जैसा स्वप्नीं । रंकपणें रिघे धानीं । तो दों दाणां मानी । इंद्रु ना मी ॥५४॥ तैसें गा देहातीता । जालेया देहवंता । हों लागे पंडुसुता । बाह्यज्ञानें ॥५५॥ प्रवृत्तिशास्त्र बुझे । यज्ञविद्या उमजे । किंबहुना सुझे । स्वर्गवेरी ॥५६॥ आणि म्हणे आजि आन । मीवांचूनि नाहीं सज्ञान । चातुर्यचंद्रा गगन । चित्त माझें ॥५७॥ ऐसें सत्त्व सुखज्ञानीं । जीवासि लाऊनि कानीं । बैलाची करी वानी । पांगुळाचिया ॥५८॥ आतां हाचि शरीरीं । रजें जियापरी । बांधिजे ते अवधारीं । सांगिजेल ॥५९॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥७॥

अन्वय—कौंतेय, रागात्मकं रजः तृष्णासंगसमुद्भवं विद्धि; तत् देहिनं कर्मसंगेन निबध्नाति. ॥ ७ ॥

हें रज याचि कारणें । जीवातें रंजऊं जाणे । हें अभिलाषाचें तरुणें । सदाचि गा ॥१६०॥ हें जीवीं अटक रिघे । आणि कामाच्या मर्दीं लागे । मग वारया वळघे । तृष्णेचिया ॥६१॥ घृतें आंबुखूनि आगियाळें । वज्राग्नीचें सादुकळें । आतां बहु येंकुळें । आहे तेथ ॥६२॥ तैसी खवळे चाड । होय दुःखासकट गोड । इंद्रश्रीहि सांकड । गमों लागे ॥६३॥ तैसी तृष्णा वाढिनलिया । मेरुही हाता आलिया । तऱ्हीं म्हणे एखादिया । दारुणा वळेंघों ॥६४॥ जीविताची कुरोंडी । वोंवाळूं लागे कवडी । मानी तृणाचिये जोडी । कृतकृत्यता ॥६५॥ आजि असतें वेंचिजेल । परि पांहे काय कीजेल । ऐसा पैंगी वेंडील । व्यवसाय मांडी ॥६६॥ म्हणे स्वर्गा हन जावें । तरि काय तेथें खावें । इयालागीं धांवे । याग करूं ॥६७॥ व्रतापाठीं व्रतें । आचरे इष्टापूर्तें । काम्यावांचूनि हातें । शिवणें नाहीं ॥६८॥ पैं ग्रीष्मांतींचा वारा । विसावों नेणे वीरा । तैसा न म्हणे व्यापारा । रात्र दिवस ॥६९॥ काय चचळु मासा । कामिनीकटाक्षु जैसा । लवलाहो तैसा । विजूही नाहीं ॥१७०॥ तेतुलेनि गा वेगें । स्वर्गसंसारपांगें । आगींमाजीं रिगे । क्रियांचिये ॥७१॥ ऐसा देहीं देहावेगळा । हे तृष्णेचिया सांखळा । खटाटोपु वाहे गळां । व्यापाराचा ॥७२॥ हें रजोगुणाचें दारुण । देहीं दोहियासि बंधन । परिस आतां विंदाण । तमाचें तें ॥७३॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

अन्वय—भारत, तमः तु सर्वदेहिनां मोहनं अज्ञानजं विद्धि; तत् [देहिनं] प्रमादालस्य निद्राभिः निबध्नाति. ८

व्यवहाराचेहि डोळे । मंद जेणें पडळें । मोहरात्रीचें काळें । मेहुडें जें ॥७४॥ अज्ञानाचें जियालें ।

१ पारध्यानें. २ तडफडतो. ३ बलगना करतो. ४ ज्ञानाची. ५ घमेंड बाळगतो. ६ अष्टसात्त्विक भावांनीं. ७ लचांड. ८ भिक्षा मागण्यास. ९ भिक्षेच्या दोन अधिक दाण्यांनीं. १० जाणतो. ११ स्वर्गांतील बातमी. १२ काढणी. १३ सारखे. १४ कामवासनेचें. १५ चिकटविलेो. १६ शिंपडून. १७ अग्निकुंड. १८ पेटविलें. १९ कहान. २० इंद्राची संपत्ति. २१ थोडी. २२ मोठी. २३ प्राप्त व्हावी. २४ ओंवाळणी. २५ लाभानें. २६ उद्या. २७ इच्छेनें. २८ मोठे. २९ चंचळपणा. ३० जीव. ३१ घेतो. ३२ कौतुक. ३३ पडद्यानें. ३४ ढग. ३५ जिव्हाळा.

त्याप्रमाणें सत्त्वगुण हाच कोणी पारधी सुख व ज्ञान या पाशांनीं जीवास ओढतो; व ज्याप्रमाणें मृग पारध्याच्या पाशांत सांपडल्यावर तरफडतो, ४८ त्याप्रमाणें जीव सत्त्वगुणाच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर, मी ज्ञानी आहें अशी वल्गना करतो, आणि माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत ज्ञाता नाहीं अशी घमेंड बाळगतो; या कारणानें आत्मज्ञानापासून होणारें सुख आपल्या हातचें दवडतो. ४९ मग विद्वान म्हणून कोणीं आपला बहुमान केला असतां आनंद पावतो, व लाभ झाला असतां हर्ष मानतो. माझ्याप्रमाणे कोणी जगांत सुखी नाही असें मानतो, १५० व माझ्यासारखा या जगांत दुसरा कोणी सुखी नाहीं हें माझे केवढें भाग्य आहे, असें मानून अष्टसात्त्विक भावांनी भरून जातो; ५१ आणि एवढ्यानेंच आटोपत नाही; तर जगांत काय तो मी विद्वान हें अहंकाराचें दुसरें एक लचांड त्याच्या पाठीस लागते. ५२ आपण स्वतः ज्ञानरूपी आहों याचें ज्ञान नाहींसे झाल्याबद्दल त्यास दुःख वाटत नाही; परंतु उलट विषयज्ञानाच्या भरांत तो गगनाएवढा फुगतो. ५३ ज्याप्रमाणें एखादा राजा स्वप्नांत भिकारी होऊन भिक्षा मागण्यास निघाल्यावर इतरांपेक्षां थोडी जास्त भिक्षा मिळाल्यामुळें आपण इंद्र आहों असें समजतो, ५४ त्याप्रमाणे, अर्जुना, जीवात्म्यानें देहाचा अभिमान धरल्यावर बाह्य ज्ञानानें त्याची स्थिति होते. ५५ प्रवृत्तिशास्त्रांत तो निपुण होतो, यज्ञविद्येंत तो निष्णात बनतो, किंबहुना तो स्वर्गांतलाही बातमी जाणतो; ५६ आणि माझ्याशिवाय या जगांत दुसरा कोणी ज्ञवान नाही, व चातुर्यरूपी चंद्रास प्रकाश करण्यास माझें चित्त गगनरूपी आहे, असे मानतो. ५७ याप्रमाणें सत्त्वगुण हा, जीवात्म्यास सुख व ज्ञान यांच्या काढण्या लावून, पांगूळ जसा बैलास ओढतो, त्याप्रमाणे आपल्या ताब्यांत आणतो. ५८ आतां, रजोगुणही या जीवास कसें बंधन करतो, ती लक्षणें ऐक. ५९

हे कौंतेया, प्रीतिस्वरूप जो रजोगुण, तो आशा व आसक्ति यांच्या संबंधानें उत्पन्न झाला आहे; तो आत्म्याला कर्माच्या आसक्तीनें या देहांत बांधून टाकतो. ॥ ७ ॥

या गुणापासून जीवाचें नेहमीं रंजन होतें, व कामवासना सदैव जागृत राहते, म्हणून त्यास रजोगुण असें म्हणतात. १६० जीवाच्या ठिकाणीं याचा थोडा शिरकाव होतांक्षणीं हा त्याला कामाच्या नादीं लावतो, मग मनाच्या इच्छा वाऱ्याप्रमाणें वाहूं लागतात. ६१ मग, अग्निकुंडांत अग्नीवर तूप घातलें म्हणजे जसा वज्राग्नि भडकतो, व त्याला लहान व मोठी वस्तु याचें भान न राहतां तो सर्वांचा नाश करतो, ६२ त्याप्रमाणेंच याच्या इच्छा प्रबल होऊन दुःखदायक गोष्टीही त्याला सुखदायक वाटतात; व इंद्रलोक जरी प्राप्त झाला, तरी त्याची तृप्ति होत नाहीं. ६३ अशा प्रकारें विषयवासना वाढल्यावर, मेरु पर्वतही त्याच्या हस्तगत झाला, तरी त्यापेक्षांही अधिक मोठी वस्तु प्राप्त व्हावी असें म्हणतो. ६४ एका कवडीवरूनही आपलें जीवित ओंवाळून टाकण्यास तो मागेंपुढे पहात नाहीं, आणि तृणाइतकी जरी अल्प वस्तु प्राप्त झाली, तरी आपल्यास धन्य मानतो. ६५ आपल्या जवळ असलेलें द्रव्य जर आज संपविलें, तर उद्यां आपली काय वाट होणार, असें मानून तृष्णेच्या जोरावर मोठमोठे उद्योग सुरू करतो; ६६ आणि म्हणतो कीं, जर आपल्यास स्वर्गप्राप्ति झाली, तर त्या ठिकाणी आपल्यास खावयास काय मिळणार ? याकरितां यज्ञयागादि क्रिया करतो. ६७ व्रतांवर व्रतें करतो; इष्टापूर्त (विहिरी तलाव वगैरे बांधणें, यज्ञयागादि करणें) कर्मे करतो, काम्य (कामनिक) व्रतांवांचून इतर व्रतांचें आचरण करीत नाहीं; ६८ ज्याप्रमाणें ग्रीष्मऋतूंतील अखेरचा (आषाढ महिन्यांतला) वारा रात्रंदिवस सारखा वाहतो, त्याप्रमाणे, अर्जुना, अशा प्रकारच्या व्यापारांत हा रात्रंदिवस खपत असतो; ६९ मासा किंवा कामिनी स्त्रीचे नेत्रकटाक्ष हे चंचळ आहेत व विजेला तर अति चंचल असें म्हणतात; परंतु त्यांची रजोगुणाच्या चंचलतेशी तुलना केली असतां ती कमी भरतील; १७० अशा अति वेगाने स्वर्ग व संसार यांच्या प्राप्तीकरितां हा अग्नींतही उडी टाकण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं. ७१ याप्रमाणें देहांत असून देहावेगळा जो जीव, तो तृष्णेच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर आपल्या गळ्यांत व्यापाराचा साखळदंड वागवितो. ७२ अशा रीतीनें देहांत राहणारा जो जीव, त्याला रजोगुणाचें बळकट बंधन असतें. आतां तमोगुणाचें लक्षण ऐक. ७३

हे भारता, प्राणिमात्राला मोहून टाकणारा तमोगुण तर अज्ञानापासून उत्पन्न झाला आहे असें तूं समज; तो या देहांत आत्म्याला कर्तव्याविषयीं दुर्लक्ष, आळस व झोंप यांनीं बांधून टाकतो. ॥ ८ ॥

ज्याच्या पडद्यानें मनुष्याची व्यवहाराकडील दृष्टि मंद होते; जें मोहरूप रात्रीचें काळेंभोर असें आभाळच; ७४ जो तमोगुण अज्ञानानें वाढतो, तो

जया एका कागळें । जेणें विश्व झुकळें । नावत असे ॥७५॥ अविवेकमहामंत्र । जें मौढ्यमद्याचें पात्र । हें असो मोहनास्त्र । जीवांसि जें ॥७६॥ पार्था तें गा तम । रचूनि ऐसें वर्म । चौखुरी देहात्मं । मानि यातें ॥७७॥ हें येकचि कीर शरीरीं । माजों लागे चराचरीं । आणि तेथ दुसरी । गोठी नाहीं॥७८॥सर्वेंद्रिया जाड्य । मनामाजि मौढ्य । माल्हांती दार्ढ्य । आळस्याचें ॥७९॥ आंगें आंग मोडामोडी । कार्यजातीं अनावडी । नुसती परवडी । जांभयांची ॥१८०॥ उघडियाचि दिठी । देखणें नाहीं किरीटी । नाळवितांचि उठी । वो म्हणौनि ॥८१॥ पडलिये धोंडी । नेणे कानीं मुरडी । तयाचि परी मुरकुंडी । उकलूं नेणें ॥८२॥ पृथ्वी पाताळीं जावो । का आकाशही वरी येवो । परी उठणें हा भावा । उपजों नेणे ॥८३॥ उचितानुचित आघवें । झांसुरतां नाठवे जीवें । जेथिंचा तेथ लोळावें । ऐसी मेधा ॥८४॥ उभऊनि करतळें । पडिघाये कपोळें । पायाचें शिरियाळें । मांडूं लागे ॥८५॥ आणि निद्रेविषयीं चांगु । जीवीं आथि लागु । झोंपीं जातां स्वर्गु । वावो म्हणे ॥८६॥ ब्रह्मायु होईजे । मा निजेलियाचि असिजे । हेंवांचूनि दुजें व्यसन नाहीं ॥८७॥ का वाटे जातां वोघें । केल्हा तांही डोळा लागे । अमृतही परी नेघे । जरी नीद आली ॥८८॥ तेथिंचि आक्रोशबळें । व्यापारे कोणे एके वेळे । निगालें तरी आंधळें । रोषें जैसें ॥८९॥ केधवां कैसें राहाटावें । कोणेसीं काय बोलावें । हें ठाकतें कीं नोनवे । हेंही नेणे ॥१९०॥ वणवा मियां आमवा । पांखें पुसोनि घेयावा । पतंगु पां हावां । घेंकी जेविं ॥९१॥ तैसा वेळघे साहसा । अकरणींच धिंवसा । किंबहुना ऐसा । प्रमादु रुचे ॥९२॥ एवं निद्रालस्यप्रमादीं । तम इया त्रिबंधीं । बांधे निरुपाधी । चोखटातें ॥९३॥ जैसा वन्ही काष्ठीं भरे । तै दिसे काष्ठाकारें । व्योम घटे आवरे । तैं घटाकाश ॥९४॥ नाना सरोवर भरलें । तैं चंद्रत्व तेथें बिंबलें । तैसें गुणाभासीं बांधलें । आत्मत्व गमे ॥९५॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥
रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्व तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा १०

अन्वय—भारत, सत्त्व [देहिन] सुखे संजयति; रजः कर्माणि [सजयति]; उत तमः तु ज्ञान आवृत्य प्रमादे सजयति ॥९॥ भारत, सत्त्व, रजः च तमः अभिभूय [स्वय] भवति; रजः सत्त्व च तमः [अभिभूय स्वयं भवति]; तथा तमः सत्वं च रजः [अभिभूय स्वय भवति] ॥१०॥

पैं परिहरूनि कफवात । जे देहीं आटोपे पित्त । तैं करी संतप्त । देह जेविं ॥९६॥ का वरिषे आतप जैसें । जिणौनि शीतांचि दिसे । तेव्हां होय हिंव ऐसें । आकाश हें ॥९७॥ नाना स्वप्न जागृती । लोपूनि ये सुषुप्ती । तैं क्षणु एक चित्तवृत्ती । तेचि होय ॥९८॥ तैसीं रजतमें हारवी । जैं सत्त्व माजु भिरवी । तैं जीवाकरवीं म्हणवी । सुखिया ना मी ॥९९॥ तैसेंचि सत्त्व रज । लोपूनि तमाचें भोज । वळघे तैं सहज । प्रमादी होय ॥२००॥ तयाचि गा परिपाठीं । सत्त्व तमातें पोटीं । घालूनि जेव्हां उठी । रजोगुण ॥१॥ तेव्हां कर्मावांचूनि कांहीं । आन गोमटें नाहीं । ऐसें मानी देहीं । देहराजु ॥२॥ त्रिगुणवृद्धि निरूपण । तीं श्लोकीं सांगितलें जाण । आतां सत्त्वादिवृद्धिलक्षण । सादर परियेसा ॥३॥

१ अज्ञान २चोहोंकडून ३ देहालाच आत्मा ४मानणारांना. ५ व्यापिती ६ दृढपणा ७ रेलचेल. ८ हांक न मारतां. ९ दुसऱ्या बाजूस वळत नाहीं. १० स्वस्थ पडला असतां ११ बुद्धि. १२ ठेवणें. १३कपाळावर १४ गुडघ्यांत डोकें १५ घालतो. १६ इच्छा. १७ ब्रह्मदेवाइतका दीर्घायु १८ सहज १९ पाय घसरून पडला असतां. २० बलात्कारानें. २१ धरदाज. २२ ककलक. २३ इच्छेनें २४ उडी घालतो. २५ प्रवृत्त होतो. २६ वेदबाह्यकर्मी २७ हौस. २८ तीन पाश. २९ जीवास. ३०मागें सारून. ३१ पर्जन्यकाळ. ३२उन्हाळा. ३३थंडी. ३४ गाढ निद्रा. ३५ अधिक वाढवी. ३६ महत्त्व.

सर्व विश्वास अज्ञानांत पाडून नाचवितो. ७५ हा तमोगुण अविचाराचा महामंत्र होय, व अज्ञानरूपी मद्याचें पात्र होय. फार काय सांगावें? जीवास मोह घालणारे असे हें एक अस्त्रच होय. ७६ पार्था, ह्या लक्षणांसच तमोगुण असें म्हणतात; व जे देहालाच आत्मा मानतात, त्यांना हाच ग्रासून टाकतो ७७ हा तमोगुण एकटाच चराचराच्या अंगी वाढू लागला, म्हणजे त्या ठिकाणीं दुसऱ्या कोणाचाही शिरकाव होऊं देत नाही. ७८ हा सर्व इंद्रियांना जडत्व आणतो, मनाला मूढत्व आणतो, व याच्या योगानें आळस येतो. ७९ याच्या योगानें मनुष्य नेहमी अंग मोडतो, काम करण्याची हौस नसते, आणि जांभयाची रेलचेल होते १८० अर्जुना, त्या मनुष्याचे डोळे उघडे असूनही त्याला समोरील वस्तु दिसत नाहीत, आणि हाका मारल्याशिवाय तो मध्येच 'ओ' म्हणून अंथरुणातून उठतो. ८१ मोठा एखादा धोंडा खालीं पडल्यावर तो जसा एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर फिरत नाही, त्याप्रमाणे हा मुरकुंडी मारून एकदा निजला, म्हणजे ह्या कुशीचा त्या कुशीवर होत नाहीं ८२ पृथ्वी पाताळास जावो, अथवा आकाश तुटून पडो, परंतु याच्या मनात उठण्याची म्हणून इच्छा उत्पन्न होत नाहीं ८३ हा स्वस्थ निजल्यावर आपल्या आन्हिक कर्माची सुद्धा यास आठवण होत नाहीं, परंतु अंथरुणाच्या अंथरुणावरच लोळावें अशी त्याची बळकट बुद्धि असते ८४ हात वर करून, बोटांत बोटें अडकवून व ते डोक्यावर ठेवून हा गुडघ्यांत डोकें घालून बसतो; ८५ आणि मनात निद्राविषयीं पूर्ण इच्छा धरून, झोंप लागल्यावर तिच्यापुढे स्वर्ग देखील तुच्छ मानतो ८६ मला ब्रह्मदेवाचें आयुष्य यावें, व मी असाच निजला रहावा, याशिवाय त्याला दुसरें व्यसन कांहीं नसतें. ८७ वाटेनें जातांना जर पाय घसरून पडला, तर त्या ठिकाणींही त्याला झोंप लागते, आणि झोंप जर आली असली, तर कोणी अमृत देऊं लागल्यास त्याचा देखील तो अव्हेर करतो ८८ त्याचप्रमाणे, कोणी मारून मुटकून काम करावयास लावलेंच, तर क्रोधानें अगदीं अधळा होऊन जातो ८९ कोणच्या वेळेस कसें वागावें, कोणाबरोबर कसें बोलावें, व ज्याच्या बरोबर देवघेव करावयाची तो घरदाज आहे अथवा कफल्लक आहे, ह्याचाही तो विचार करीत नाहीं. १९० ज्याप्रमाणे, वणवा लागला असतां तो मी आपले पंखांनीं विझवीन अशी पतंगास इच्छा असते, ९१ त्याप्रमाणें साहस कर्म करण्यास प्रवृत्त होऊन बेदकायदा कर्मे करण्याची त्याला हौस असते; किंबहुना असले प्रमाद करणेंच त्याला गोड वाटते. ९२ याप्रमाणें तमोगुण हा निद्रा, आळस व प्रमाद या तीन पाशांनीं उपाधिरहित अशा जीवास बंधन करतो ९३ ज्याप्रमाणें अग्नि काष्ठास लागला असतां काष्ठाच्या आकाराप्रमाणें दिसतो, किंवा आकाश हें घटात त्या घटाच्या आकाराप्रमाणें भासतें, ९४ अथवा सरोवरात चंद्राचें बिंब दिसतें, त्याप्रमाणे, जीव गुणपाशानी बद्ध झाल्यावर गुणांच्या लक्षणासारखा दिसतो. ९५

हे भारता, सत्त्वगुण हा आत्म्याला सुखाचा संबंध करून देतो; रजोगुण हा आत्म्याला कर्माचा संबंध करून देतो; व तमोगुण हा ज्ञान अच्छादन करून आत्म्याला कर्तव्याविषयीं दुर्लक्षाचा संबंध करून देतो. ॥ ९ ॥ हे भारता, सत्त्वगुण हा रज व तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो; रजोगुण हा सत्त्व आणि तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो; आणि तमोगुण हा सत्त्व आणि रज या गुणांना जिंकून आपण वाढतो. ॥ १० ॥

हे पहा—कफ व वात यांस मागें सारून देहांत पित्त वाढलें असता तें जसें शरीर तप्त करितें, ९६ किंवा उन्हाळा आणि पावसाळा निघून गेल्यावर थंडी पडूं लागली असतां चहूंकडे अगदीं गारीगार होऊन जातें, ९७ अथवा जागृति व स्वप्न ह्या अवस्था नाहींतशा होऊन गाढ झोंप लागली असतां जशी क्षणभर चित्तवृत्ति होते, ९८ त्याप्रमाणें रज व तम यांपेक्षां जेव्हां सत्त्वगुण आधक वाढतो, तेव्हां 'मी सुखी आहें' असें तो या जीवास म्हणावयास लावतो. ९९ त्याचप्रमाणें, सत्त्व व रज या गुणांचा लोप होऊन जेव्हां तमाचें प्राबल्य होते, तेव्हां साहजिकपणें प्रमाद घडून येतात. २०० त्याच रीतीनें सत्त्व व तम या गुणांना दाबून जेव्हां रजोगुण बळावतो, १ तेव्हां देहांत राहणारा जो देहाचा राजा जीवात्मा, त्याला कर्मांवांचून दुसरें कांहीं चांगले दिसत नाहीं. २ याप्रमाणें तीन श्लोकांनीं तीन गुणांचें निरूपण केलें. आतां ह्या सत्त्वादि गुणांच्या वृद्धीचे लक्षण लक्षपूर्वक ऐक. ३

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥१३॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदाँल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

अन्वय—उत यदा अस्मिन् देहे सर्वद्वारेषु प्रकाशः च ज्ञानं उपजायते, तदा सत्त्वं विवृद्धं इति विद्यात् ॥११॥ भरतर्षभ, लोभः, प्रवृत्तिः, कर्मणाम् आरंभः, अशमः, स्पृहा एतानि [चिन्हानि] रजसि विवृद्धे [सति] जायन्ते ॥१२॥ कुरुनंदन, अप्रकाशः, अप्रवृत्तिः च प्रमादः च मोहः एव एतानि तमसि विवृद्धे [सति] जायन्ते. ॥१३॥ यदा तु सत्त्वे प्रवृद्धे [सति] देहभृत् प्रलयं याति, तदा उत्तमविदां अमलान् लोकान् प्रतिपद्यते. ॥१४॥ [देहभृत्] रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते; तथा [सः] तमसि प्रलीनः मूढयोनिषु जायते. ॥१५॥

पैं रजतमविजयें । सत्त्व गा देहीं इये । वाढतां चिन्हें तियें । ऐसीं होती ॥४॥ जे प्रज्ञा आंतुलीकडे । न समाती बाहेरी वोसंडे । वसंतीं पद्मखंडें । ईती जैसी ॥५॥ सर्वेंद्रियांच्या आंगणीं । विवेक करी राबणी । साचचि करचरणीं । होती डोळे ॥६॥ राजहंसापुढें । चांचूचें आगरडें । तोडी जेविं झगडें । क्षीरनीराचें ॥७॥ तेविं दोषादोषविवेकीं । इंद्रियेंचि होती पारखीं । नियमु बारे पायिकीं । वोळगे तैं ॥८॥ नायिकणें तें कानचि वाळी । न पाहणें तें दिठीचि गाळी । अवाच्य तें टाळी । जीभचि गा ॥९॥ वाती पुढां जैसें । पळों लागे काळवेसें । निषिद्ध इंद्रियां तैसें । समोर नोहे ॥२१०॥ धाराधरकाळें । महानदी उचंबळे । तैसी बुद्धि पघळे । शास्त्रजातीं ॥११॥ अगा पुनवेच्या दिवशीं । चंद्रप्रभा धांवे आकाशीं । ज्ञानीं वृत्ति तैसी । फांके सैंघ ॥१२॥ वासना एकवटे । प्रवृत्ति वोहटे । मानस विटे । विषयांवरी ॥१३॥ एवं सत्त्व वाढे । तैं हें चिन्ह फुडें । आणि निधनही घडे । तेव्हांचि जरी ॥१४॥ कां पाहांलेनि सुर्यांणें[11] । जाकया परगुणें[12] । पढियंतें पाहुणें । स्वर्गोनियां ॥१५॥ तरि जैसीचि घरींची संपत्ती । आणि तैसीच औदार्यधैर्यवृत्ती । मा परत्रीं[13] आणि कीर्ती । कां नोहावें ॥१६॥ मग गोमटेया तया । जावळी[14] असे धनंजया । तेविं सत्त्वीं जाणे देहा । कें आथि गा ॥१७॥ जे स्वगुणीं उद्भट । घेऊनि सत्त्व चोखट । निगे सांडूनि क्रोपटें[15] । भोगक्षेम[16] हें ॥१८॥ अवचटें ऐसा जो जाये । तो सत्त्वाचाचि नवा होये । किंबहुना जन्म लाहे । ज्ञानियांमाजीं ॥१९॥ सांग पां धनुर्धरा । रावो रायपणें डोंगरा । गेलिया अपुरा । होय काई ॥२२०॥ नातरि येथिंचा दिवा । नेलिया सेजिया गांवा । तो तेथें तरि पांडवा । दीपचि कीं ॥२१॥ तैसी ते सत्त्वशुद्धी । आगळी ज्ञानेंसी वृद्धी । तरंगावों लागे बुद्धी । विवेकावरी ॥२२॥ पैं महदादिपरिपाठी[17] । विचारूनि शेवटीं । विचारासकट पोटीं[18] । जिरोनि जाय ॥२३॥ छत्तिसां सदतिसावें । चोविसां पंचविसावें । तिन्ही जुरोनि स्वभावें । चतुर्थ जें ॥२४॥ ऐसें सर्व जें सर्वोत्तम । जालें असे जया सम । तयासवें निरुपम । लाहे देह ॥२५॥ इयाचि परी देख । तमसत्त्व अधोमुख । बैसोनि जैं आगळीक । धरी रज ॥२६॥ आपलिया कार्याचा । धुमांड[19] गांवीं देहाचा । माजवी तैं चिन्हांचा । उदयो ऐसा ॥२७॥ पांजरली[20] वाहटुळी । करी वेगळ वेंटाळी । तैसी विषयीं सेरली[21] । इंद्रियां होय ॥२८॥ परदारादि पडे । परि विरुद्ध ऐसें नावडे । मग शे-

१ ज्ञान. २ कमळें. ३ वास. ४ टोकें. ५ अंधार. ६ पर्जन्यकाळीं. ७ भरून जाते. ८ नाहींतशा होतात. ९ मरण. १० प्राप्त झाल्यावर. ११ मुकाळ. १२ सण. १३ स्वर्गी. १४ तोड; उपमा. १५ शरीर. १६ भोग भोगण्याचें ठिकाण १७महत्तत्त्वादिकांचा क्रम.१८स्वरूपांत. १९ धामधूम. २० सुटली. २१ मोकळीक.

या देहामध्यें सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा प्रकाश पडतो, तेव्हां सत्त्वाची वृद्धि झाली आहे असें समजावें. ॥ ११ ॥ हे भरतश्रेष्ठा, लोभ, प्रवृत्ति, कर्मारंभ, उच्छृंखलपणा आणि इच्छा हीं चिन्हें [रजोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असतां] उत्पन्न होतात. ॥ १२ ॥ विवेकाचा नाश, उद्योगाचा कंटाळा, दुर्लक्ष, आणि मोह हीं चिन्हें [तमोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असतां] उत्पन्न होतात. ॥ १३ ॥ सत्त्वाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर तो, महत्तत्वादिक जाणणाऱ्यांना जो उत्तम लोक प्राप्त होतो, त्या उत्तम लोकाप्रत (ब्रह्मलोकाप्रत) जातो. ॥ १४ ॥ रजोगुणाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर, कर्मांच्या ठायीं आसक्त असे जे जन, त्यांमध्यें तो जन्म पावतो; आणि तमोगुणाची वद्धि झाली असतां जर मत्यु पावला, तर तो पशु इत्यादि मूढ योनींत जन्म पावतो. ॥ १५ ॥

हे पहा-रज व तम या गुणाना जिंकून जेव्हा सत्त्वगुण या देहांत वाढतो, तेव्हां जी लक्षणे होतात तीं अशी: ४ वसंत ऋतूमध्ये कमळे फुलल्यावर त्याचा वास जसा चहूकडे पसरतो, त्याप्रमाणें ज्ञान हे अतर्यामी ओतप्रोत भरून बाहेर निघते, ५ सर्व इंद्रियांमध्ये विचार अगदीं राबत असतो, व खरोखर हातपायानाही डोळ येतात. (सत्कर्म कोणते व दुष्कर्म कोणते हे त्यानाच समजते; विचार करावयाचीही आवश्यकता नसते) ६ राजहंसापुढे दूध व पाणी मिसळून ठेवल्यावर, जसा त्याचे चोंचीच्या टोकानें त्या दोहोंचा निवाडा होतो, ७ त्याप्रमाणे, बा अर्जुना इंद्रियेच बऱ्यावाईट कर्मांची पारख करतात, व नियम हा त्याची सेवा करतो; ८ न ऐकण्यासारख्या गोष्टी त्याचे कानच ऐकत नाहींत; न पाहण्यासारख्या वस्तु त्याचे डोळेच पहात नाहींत; जें भाषण बोलू नये, तें त्याची जीभच बोलत नाहीं; ९ काळोख जसा दिव्यासमोर न येना नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें त्याचीं इंद्रियेंच त्याच्या समोर निषिद्ध कर्में येऊं देत नाहींत. २१० हें पहा नदी जशी पर्जन्यकाळीं पाण्यानें उचंबळूं लागते, त्याप्रमाणें त्याच्या बुद्धीचे ठिकाणीं सर्व शास्त्रांचा पूर येतो. ११ ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचे दिवशी सर्व आकाशांतच चंद्राचा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणें त्याचे वृत्तींत ज्ञानाचा प्रकाश पडतो १२ त्याच्या सर्व वासना नाहींतशा होऊन प्रवृत्तिमार्गाकडे त्याचें मन जात नाही. त्याचप्रमाणे, त्याच्या मनाला विषयांचा वीट येतो. १३ याप्रमाणे सत्त्वगुण वाढून त्याची लक्षणें दिसत असतां जर त्याचा काळ झाला: १४ किंवा दुष्काळाचे दिवस गेल्यावर उत्तम पाऊस पडून सर्व सुबत्ता झाली, तशांत एखादा मोठा सण प्राप्त झाला, आणि अशा समयीं जसे आपले स्वर्गातील पूर्वज पाहुणे यावेत, अशी न घडणारी गोष्ट घडल्यास जसा सर्वत्र आनंद होतो, १५ त्याचप्रमाणे, घरांत पुष्कळ संपत्ति असून तिचा दानधर्म करण्याकडे विनियोग केला, तर त्यापासून इहलोकीं कीर्ति होऊन स्वर्गलोकाची प्राप्ति होणार नाही ? १६ अर्जुना, अशा रीतीचे आचरण असले म्हणजे मग त्याला दुसरी तोड कोठून असणार ? त्याचप्रमाणे, सत्त्वगुण वाढला असतां मरणानंतर ता दुसरा कोठे जाईल ? १७ कारण उत्तम आचरण करणारा, भोग भोगण्याचे ठिकाण जे शरीर ते टाकून शुद्ध सत्त्वगुणाला घेऊन जातो. १८ अशा रीतीनें जो देह ठेवतो, तो केवळ सत्त्वाची मूर्तिच बनून पुनः ज्ञान्यात जन्म घेतो. १९ हे धनुर्धरा, राजा आपल्या गादीवर असताना जर डोंगरावर जाऊन उभा राहिला, तर त्याचा त्या ठिकाणीही कांहीं कमी पडतें का सांग बरें ? २२० किंवा, बाबारे, एका गांवाहून दुसऱ्या गावास नेलेल्या दिव्याचा उजेड जसा दोहों ठिकाणीं सारखाच पडतो, २१ त्याप्रमाणें, सत्त्वगुणाची वृद्धि झाल्यावर ज्ञान अधिक वाढते व बुद्धि ज्ञानांत तरंगू लागते; २२ नंतर महत्तत्त्वादिकांचा विचार करून तो त्या विचारासह आत्मस्वरूपात निमग्न होतो २३ [तेराव्या अध्यायात वर्णन केल्याप्रमाणे] छत्तीस तत्त्वांहून सदातसावे, सांख्यमताप्रमाणें चोविसांहून पंचविसावें, व तिन्ही गुणांहून निराळे असे जें चौथें ब्रह्म, २४ असें जें सर्वात उत्तम व ज्याचे ऐक्य प्राप्त झालें आहे, असा देह तो धारण करतो. २५ याचप्रमाणे पहा कीं, तमोगुण व सत्त्वगण यास दाबून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो; २६ व ज्या वेळीं तो शरीररूप गावांत आपली कृति चोहोंकडे प्रगट करतो, तेव्हां त्याचीं लक्षणें अशीं असतात: २७ वावटळ सुटल्यावर ज्याप्रमाणें ती सर्व जिनसा एकत्र करून वर उडवते, त्याप्रमाणें इंद्रियें विषयांकडे मोकळीं सुटतात. २८ परस्त्री दृष्टीस पडल्यावर ती कोणाची आहे याचा विचार होत नाहीं; त्यामुळें, शेळी-

क्रियेचेनि सोंडें । सैंध चारी ॥२९॥ हा ठायवरी क्षोभु । करी स्वैरत्वाचा राबु । वेंटाळितां अलाभु[1] । तें तें वरे ॥२३०॥ आणि ओड पडलिया । उद्यमा आली भलतिया । प्रवृत्ति धनंजया । हातु न काढी ॥३१॥ सेवोंचि एखादा प्रासादु । कां करावा अश्वमेधु । ऐसा अचाट छंदु । घेऊनि उठी ॥३२॥ नगरेंचि रचावीं । जळाशयें[5] निर्मावीं । महावनें लावावीं । नानाविधें ॥३३॥ ऐसैसां अफाटीं कर्मीं । समारंभु उपक्रमी । आणि दृष्टादृष्टकामीं । पुरे न म्हणे ॥३४॥ सागरही सांडीं पडे । आगी न लाहे तीन कवडे । ऐसें अभिलाषीं ओढे । दुर्भरत्व[12] ॥३५॥ स्पृहा[13] मना पुढां पुढां । आशोचा घे दवडा । विश्व धोपे चाडा । पायांतळीं ॥३६॥ इत्यादि वाढतां रजीं । इयें चिन्हें होती सोंजीं[15] । आणि ऐशा समाजीं । वेचे जरी देह ॥३७॥ तरि आघवाचि इहीं । परिवारलों[16] आनी देहीं । रिगे परि योनिही । मानुषीचि ॥३८॥ सुरवाडेंसिं[18] भिकारी । वसो पां राजमंदिरीं । तरी काय अवधारीं । रावो होईल ॥३९॥ बैल तेथें करबाडें । हें न चुके गा फुडें । नेइजो कां वऱ्हाडें । समर्थाचेनि ॥२४०॥ म्हणौनि व्यापारा हातीं । उसंतु दिहा[19] ना रातीं । तैसयाचिये पांतीं[20] । जुंपिजे तो ॥४१॥ कर्मजडांच्या[21] ठायीं । किंबहुना होय देहीं । जो रजोवृत्तीच्या डोहीं । बुडोनि निमे[22] ॥४२॥ मग तैसाचि पुढती । रजसत्ववृत्ती । गिळूनि ये उन्नती । तमोगुण ॥४३॥ तैंचि जियें लिंगें[23] । देहींचीं सबाह्य सांगें । तियें परिस चांगें । श्रोत्रबळें ॥४४॥ तरी होय ऐसें मन । जैसें रविचंद्रहीन । रात्रींचें का गगन । अंवसेचिये ॥४५॥ तैसें अंतर[25] असोस[26] । होय स्फूर्तिहीन[27] उद्गसें[28] । विचाराची माव । हारपे तैं ॥४६॥ बुद्धि मेचवेना[29] घोंडी । हा ठायवरी मैंवाळें[30] सांडी । आठवो देश-धडी । जाला दिसे ॥४७॥ अविवेकाचेनि माजें । सबाह्य शरीर गाजे । एकलेनि घेपे दीजे । मौढ्यें तेथ ॥४८ आचारभंगाचीं हाडें । रूपती इंद्रिय-पुढें । मरे जरी तेणें कडे । क्रिया जाय ॥४९॥ पैं आणिकही एक दिसे । जे दुष्कृतीं चित्त उल्हासे । आंधारी देखणें जैसें । डुडुळाचें ॥२५०॥ तैसें निषिद्धाचेनि नांवें । भलतेही भरे हांवे । तियेविषयीं धांवे । घेती करेंण[32] ॥५१॥ मदिरा न घेतां डुले । सन्निपातेंवीण बरळे । निष्प्रेमेंचि भुले । पिसें जैसें ॥५२॥ चित्त तरी गेलें आहे । परि उन्मनी[33] ते नोहे । ऐसें मालहांनिजे[34] मोहें । सांजिरेनि ॥५३॥ किंबहुना ऐसैसीं । इये चिन्हें तम पोषी । जें वाढे आंघि[36] तीसी । आपुलिया ॥५४॥ आणि हेंचि होय प्रसंगें । मरणाचें जरी पडे खांगें[37] । तरि तेतुलेनि निगे । तमेंसीं तो ॥५५॥ राई राईपण बीजीं । सांठवूनियां अंग त्यजी । मग विरूढे[38] तैं दुजी । गोठी आहे ॥५६॥ पैं होऊनि दीपकलिका । येरु आगी विझो कां । कां जेथ लागे तेथ असेंका[39] । तोचि आहे ॥ ५७ ॥ म्हणोनि तमाचिये लोथे[40] । बांधोनियां संकल्पातें । देह जाय तैं मागौतें । तमाचेंचि होय ॥५८॥ आतां काय येणें बोल्हें[41] । जो तमोवृद्धि मृत्यु लाहे । तो पशु कां पक्षी होये । झाड कां कृमी ॥५९॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् १६

अन्वय—सुकृतस्य कर्मणः फलं सात्त्विक निर्मलं, रजसः फलं तु दुःखं [च] तमसः फलं अज्ञानं आहुः. १६

येणेंचि पैं कारणें । जें निपजे सत्वगुणें । तें सुकृत ऐसें म्हणे । श्रौतसमो[43] ॥२६०॥ म्हणौनि तया

१ आपल्या इच्छेला. २ सांपडणार नाहीं ३ पुढे ४ देऊळ. ५ तळाव. ६ सुरू करतो. ७ इहपरलोकप्राप्तीची इच्छा ८ हरेल, हार घेईल. ९ अपहाराविषयीं १० अतृप्ति. ११ इच्छा १२ धव. १३ घालतो. १४ सिद्ध १५ परिवारासह १६ मुक्कासह. १७ कडवा १८ विसांवा. १९ दिवसा. २० पक्तीला. २१ काम्य कर्में करणाऱ्या. २२ मरतो २३ चिन्हें; लक्षणें. २४ कान देऊन २५ अंतःकरण २६ अयत. २७ ज्ञान. २८ शून्य. २९ मोजीत नाहीं; मागें सारते. ३० मऊपणा. ३१ घुबडाचें. ३२ इंद्रियें. ३३ पांचवी अवस्था जी समाधि ती ३४ स्वाधीन होतो. ३५ उन्मत्तपणानें. ३६ सामुग्रीसह. ३७ खळगा; बोकावणें. ३८ वाढे. ३९ सर्व. ४० गांठोडें. ४१ फार बोलण्यानें. ४२ श्रुतिसमुदाय.

प्रमाणें वाटेल तसा तो चरूं लागतो. २९ लोभ इतका वाढतो कीं, जी वस्तु याच्या सपाट्यांत सांपडणार नाहीं, तेवढीच काय ती बाजूस उरते २३० अर्जुना, हवा तो उद्योग याच्यापुढे आला असतां तो करण्यास हा मार्गे घेत नाहीं. ३१ त्याचप्रमाणे, एखादें अवाढव्य देऊळ बांधणे किंवा अश्वमेध यज्ञ करणे, अशा अचाट छंदाच्या मार्गे लागतो. ३२ एखादें शहर वसवावें किंवा मोठाले तलाव बांधावे, अथवा विस्तीर्ण अरण्यांत बागा कराव्या, ३३ याप्रमाणे अचाट कृत्यें हातीं घेतो; आणि इहपरलोकप्राप्तीची त्याची इच्छा कधीं कमी होत नाहीं. ३४ समुद्रही हार घेईल, व अग्नीला तीन कवडया इतकी देखील किंमत येणार नाहीं, इतका याचा अभिलाष प्रबल होऊन बसतो. ३५ याच्या इच्छेची धाव मनापुढे असते, व सर्व विश्वही याला फिरण्यास पुरेसे होत नाहीं. ३६ याप्रमाणे रजोगुण वाढून लक्षणे दिसू लागतात, आणि अशा स्थितीत जर देहावसान झाले, ३७ तर दुसऱ्या देहातही याच गुणांनी युक्त होऊन मनुष्ययोनीत जन्म घेतो. ३८ एखादा भिकारी सर्व सुखासह जरी राजवाड्यात बसला, तरी तो राजा होऊं शकेल का? ३९ बैल जरी श्रीमान गृहस्थाच्या वऱ्हाडाबरोबर गेला, तरी त्याला कडबाच खावयास मिळतो २४० म्हणून, ज्या व्यापारात रात्रंदिवस विसावा नाहीं, त्याच्या पंक्तीला हा जाऊन बसतो. ४१ जो रजोवृत्तीच्या डोहांत बुडून मरतो, तो काम्य कर्म करणारांच्या घराण्यांतच जन्म घेतो. ४२ त्याचप्रमाणें, पुढे रज व सत्त्वगुण यास नाहीतसे करून तमोगुणवृत्ति जास्त वाढते. ४३ त्या कालीं देहांत व बाह्यात्कारीं जीं चिन्हें दिसतात, ती नीट लक्ष देऊन ऐक. ४४ तर मन हें अज्ञानाने इतके भरून जात कीं, जणूकाय चंद्र व सूर्य दोन्ही हे नसलेल्या अमावास्येच्या रात्रीचें आकाशच. ४५ त्याचप्रमाणें, अंतःकरणपूर्वक अज्ञानभरित होऊन, तेथे विचाराची गोष्टही निघत नाहीं. ४६ बुद्धि ही कठीणपणांत दगडालाही मागें सारते, आणि स्मृति देशोधडीस लागल्य प्रमाणें दिसते. ४७ त्याचे शरीरावर अंतर्बाह्य अविचार दृष्टीस पडतो, व त्याचे सर्व व्यापार मूर्खपणाचे असतात. ४८ त्याच्या इंद्रियांसमोर अनाचार उभा असतो, आणि मेला असतांही जो अनाचाराच्या क्रिया करतो. ४९ ज्याप्रमाणें घुबडास अंधाऱ्या रात्रीही स्वच्छ दिसतें, त्याप्रमाणें इतर लोकांपेक्षां वाईट कर्मे करण्यास त्याच्या मनाला फार हौस असते. २५० त्याचप्रमाणें, निषिद्ध कर्मे करण्याची ह्याला फार हांव असून त्याचे इंद्रियांची धावही तिकडेच असते. ५१ हा मद्य न पिताच गुंगतो. सन्निपात न होताच बरळूं लागतो, आणि प्रेमाशिवायच वेड्या माणें रडतो. ५२ त्याचें चित्त तर ताळ्यावर नसतेंच, परतु तो कांहीं समाधि नव्हे याप्रमाणे तो मोहानें उन्मत्त झालेला असतो. ५३ किंबहुना, आपल्या सर्व सामुग्रीसह तमोगुण वाढला म्हणजे अशीं चिन्हें दिसू लागतात. ५४ आणि प्रसगानुसार मरण आलें तर दुसऱ्या जन्मींही तो तमोगुणांतच जन्म घेतो. ५५ मोहरी पेरल्यावर आपलें रूप सोडून ज्या वेळेस तिचें झाड होतें, त्या वेळेसहा तिला जी फळें येतात ती मोहरीशिवाय दुसरी कोठून येणार? ५६ त्याचप्रमाणें, दिवा पेटला किंवा विझला, तरी तो ज्या ठिकाणी लागेल त्या ठिकाणी आपल्यास राखेच करील; ५७ म्हणून आपल्या सकल्पांत तमाचे गाठोडें बांधून देह ठेवल्यावर पुनः जन्म घेणे तो तमोगुणांतच घेतो. ५८ फार काय सांगावे? तमोगुण वाढला असतां जो मृत्यु पावतो, तो पुनः पशु किंवा पक्षी अथवा झाड किंवा किडे यांचा जन्म पावतो ५९

पुण्यकर्माचें फल सात्विक आणि निर्मळ, रजोगुणाचें फल दुःख, आणि तमोगुणाचें फल अज्ञान हें आहे, असें म्हणतात. ॥ १६ ॥

याच कारणास्तव, सत्त्वगुणापासून जें उत्पन्न होतें, तें 'मुक्त' होय असें श्रुतींत म्हटलें आहे. २६० म्हणून, सत्त्वगुणापासून सहज सुख व ज्ञान अपूर्व फळास

निर्मळा । सुखज्ञानी सरळा । अपूर्व ये फळा । सात्विक तें ॥६१॥ मग राजसा जिया क्रिया । तया इंद्रावणी[2] फळलिया । जे सुखें चितारूनिया[3] । फळती दुःखें ६२ कां लिंबोळियेचें पिक । वरि गोड आंत विख । तैसें तें राजस देख । क्रियाफळ ॥६३॥ तामस कर्म जितुकें । अज्ञान फळेंचि पिके । विषांकुर विखें । जियापरी ॥ ६४ ॥

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च॥१७॥

अन्वय—सत्वात् ज्ञानं संजायते; रजसः लोभः एव [संजायते]; च तमसः प्रमादमोहौ भवतः च अज्ञानं एव [भवति] ॥१७॥

म्हणौनि बारे अर्जुना । येथ सत्वांच हेतु ज्ञाना । जैसा कां दिनमाना । सूर्यु हा पैं ॥६५॥ आणि तैसेंचि हें जाण । लोभासि रज कारण । आपलें विस्मरण । अद्वैता जेवीं ॥६६॥ मोह अज्ञान प्रमादा । यया मैळेया दोषवृंदा । पुढती पुढती प्रबुद्धा । तमचि मूळ ॥६७॥ ऐसे विचाराच्या डोळां । तिन्ही गुण वेगळवेगळां । दाविले जैसा आंवळा । तळहातींचा ॥ ६८ ॥ तंव रजतमें दोन्ही । देखिलीं प्रौढपतनीं । सत्वावांचूनि नाणी । ज्ञानाकडे ॥ ६९ ॥ म्हणौनि सात्विकवृत्ती । एक जाले जन्मव्रती[4] । सर्व त्यागें चतुर्थी । भक्ति जैसी ॥ ७१ ॥

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छंति तामसाः१८

अन्वय—सत्त्वस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति, राजसाः मध्ये तिष्ठन्ति, जघन्यगुणवृत्तस्थाः तामसाः अधः गच्छन्ति.॥१८॥

तैसें सत्वाचेनि नटनाचें । असणें आणें जयांचें । ते तनुत्यागीं स्वर्गींचे । राय होती ॥७१॥ इयाचि परी रजें । जिहीं कां जीजे[6] मरिजे । तिहीं मनुष्य होइजे । मृत्युलोकीं ॥७२॥ तेथ सुखदुःखाचे । खिचटें । जेविजे एकेचि ताटें । जेथ इये मरणवाटे । पडिलें ठुठी ॥७३॥ आणि तयाचिस्थिति तमीं । जे वाढोनि निमती मोगक्षेमीं । ते घेती नरकभूमी । मूळपत्र ॥७४॥ एवं वस्तूचियां सत्ता । त्रिगुणासी पंडुसुता । दाविली सकारणता । आघवीचि ॥७५॥ पैं वस्तु वस्तुत्वें असिकें[11] । तें आपणपें गुणासारिखें । देखोनि कार्यविशेखें । अनुकरे गा ॥७६॥ जैसें कां स्वप्नींचेनि राजें । जैं परचक्र देखिजे । तैं हारि जैत होइजे । आपणपांचि ॥७७॥ तैसे मध्योर्ध्व अध । जे हे गुणवृत्तिभेद । ते दृष्टीवांचूनि शुद्ध । वस्तुचि असे७८

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९

अन्वय—यदा द्रष्टा गुणेभ्यः अन्य कर्तारं न अनुपश्यति, च गुणेभ्यः परं मां) वेत्ति, तदा सः मद्भाव अधिगच्छति. ॥१९॥

परि हे वोहणी[12] असो । तरि तुज आन न दिसो । परिसें तें सांगतसों । मागिल गोठी ॥७९॥ तरि ऐसें जाणिजे । सामर्थ्यें तिन्ही सहजें । होती देहव्याजें[13] । गुणचि हे ॥२८०॥ इंधनाचेनि आकारें । अग्नि जैसा अवतरे[14] । कां आघवेनि तरुवरें । भूमिरसु[15] ॥८१॥ ना ना दहियाचेनि मिसें । परिणमे दूधचि जैसें । कां मूर्त[16] होय उंसें । गोडी जेवीं ॥८२॥ तैसें हें सांतःकरण । देहचि[17] होती त्रिगुण । म्हणोनि बंधासि कारण । घडे कीर ॥८३॥ परि चोज हें धनुर्धरा । जे एवढा हा गुंफिरी[18] । मोक्षाचा संसारीं[19] । उणा नोहे ॥८४॥ त्रिगुण आपलालेनि धर्में । देहींचें मागुतें सांउमें[20] । चाळितांही न खोमे[21] । गुणातीतता ॥८५॥ ऐसी मुक्ति असे सहज । ते आतां परिसऊं तुज । जे तूं ज्ञानांबुज[22] । द्विरेफु[23] कीं ॥८६॥ आणि गुणीं गुणाजोगें । चैतन्य नोहे मागें । बोलिलों तें खेंगे[24] । तेवींचि हें ॥८७॥ तरि पार्था जैं ऐसें । बोधलेनि

१ सहज. २ कडू वृंदावन. ३ दाखवून; रंगवून. ४ आजन्म व्रताचरण करणारे. ५ प्रभावानें ६ आचरण करीत असतां. ७ खिचडी. ८ मरतात. ९ देहीं १० महात्म्या. ११ संपूर्ण. १२ बोलणें. १३ देहाच्या निमित्तानें. १४ साकार दिसे. १५ पाणी १६ व्यक्त. १७ सूक्ष्म देह. १८ गुंतागुंत १९ व्यवहार. २० जन्ममृत्यु. २१ क्षीण होत नाहीं २२ ज्ञानरूप कमलावरचा. २३ भ्रमर. २४ तत्त्व.

येतें; यास्तव त्याला सात्त्विक (सत्कर्म) फल असें म्हणतात. ६१ आतां, रजोगुणापासून ज्या क्रिया उत्पन्न होतात, त्या कडू वृंदावनाप्रमाणें दिसण्यांत सुरेख असून अंतर्यामीं दुःखकारक असतात. ६२ अथवा, निंबोळ्या ज्याप्रमाणें वरून दिसण्यांत पिवळ्या धमधमीत असून आंत विषाप्रमाणें कडू असतात, त्याप्रमाणें रजोगुणापासून होणारीं फळें आहेत. ६३ ज्याप्रमाणें विषाचा कांदा लावला असतां त्याला विषाचाच अंकुर फुटतो, त्याप्रमाणें तमोगुणापासून होणाऱ्या क्रिया अज्ञानमयच असतात. ६४

सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें, रजोगुणापासून लोभ उत्पन्न होतो, आणि तमोगुणापासून प्रमाद, मोह आणि अज्ञान हीं उत्पन्न होतात. ॥ १७ ॥

म्हणून, बाबा अर्जुना, ज्याप्रमाणें दिवसाला सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञानास सत्त्वगुण कारण आहे; ६५ आणि ज्याप्रमाणें अद्वैत होण्याला आपलें स्वतःचें विस्मरण व्हावें लागतें, त्याप्रमाणें लोभ उत्पन्न होण्यास रजोगुण कारण होतो. ६६ हे ज्ञानवंता, मोह, अज्ञान व प्रमाद या त्रिदोषसमुदायाला तमोगुणच कारण आहे. ६७ ज्याप्रमाणे तळहातावर आंवळा घेऊन एखादे मनुष्यास प्रत्यक्ष दाखवावा, त्याप्रमाणें, विचारवंत मनुष्यास विचार करण्याकरितां तिन्ही गुण वेगवेगळाले स्पष्ट करून सांगितले. ६८ तेव्हां रज व तम हे दोन्ही गुण म्हणजे नरकाचीं मोठीं साधनें मानलीं आहेत; आणि ज्ञानाची प्राप्ति सत्त्वावांचून व्हावयाची नाहीं, ६९ म्हणून ज्याप्रमाणें इतर भक्तींचा त्याग करून ज्ञानी चौथ्या भक्तीचा स्वीकार करतात, त्याप्रमाणें कोणी आजन्म सात्त्विक वृत्ति धारण करतात. २७०

जे सत्त्वगुणी आहेत, ते देवयोनीला पावतात; जे रजोगुणी आहेत, ते मनुष्ययोनीला पावतात; आणि कनिष्ठ गुणामध्यें असणारे जे तामस, ते पश्वादि योनींला पावतात. ॥ १८ ॥

अशा प्रकारें जे सात्त्विक वृत्तीनें नेहमीं आचरण करितात, ते देह ठेवल्यावर स्वर्गांत वास करतात. ७१ त्याचप्रमाणें, जे राजस वृत्तीनें आचरण करीत असतां देहत्याग करतात, ते मृत्युलोकीं मनुष्ययोनींत जन्म घेतात. ७२ या मृत्युलोकांत सुख व दुःख यांची खिचडी एकाच ताटांत खावी लागते; (एकाच देहांत सुखदुःख भोगावें लागतें;) व तेथें कांहीं केल्यानें मृत्यु टळत नाहीं; ७३ आणि त्याचप्रमाणें तमोगुणानें जें आचरण करतात, ते देहांतीं नरकभूमींत जाण्याची सनद मिळवितात. ७४ अर्जुना, याप्रमाणें वस्तूच्या सत्तेनें वाढणारे तिन्ही गुण त्यांच्या लक्षणांसह तुला स्पष्ट सांगितले. ७५ परंतु वस्तूच्या स्वरूपांत बदल न होतां, ती गुणांच्या उपाधीनें आपणच गुणलक्षणांप्रमाणें कार्य करते. ७६ आपण राजे झालों आहों, व आपल्यावर परचक्र आलें आहे, असें स्वप्नांत पाहणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें आपला जय व अपजय आपणच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे गुणांच्या वृत्तींचे भेद आहेत; गुणदृष्टि बाजूस ठेवून पाहिलें असतां ते शुद्ध वस्तुच होत. ७८

जेव्हां जीव हा गुणांहून कर्ता निराळा नाहीं असें पाहतो, आणि आपण गुणांच्या पलीकडे आहें असें समजतो, तेव्हां तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. ॥ १९ ॥

पण हें बोलणें आतां बाजूस ठेवूं; मात्र तूं एवढें लक्षांत ठेव कीं, वस्तूवांचून दुसरें कांहीं नाहीं. आतां तुला मागील गोष्ट सांगतों, ती ऐक. ७९ तर तूं असें पक्कें समज कीं, वस्तूच्या सामर्थ्यानें हे तिन्ही गुण सहज देहाच्या निमित्तानें उत्पन्न होतात. २८० लाकडें पेटल्यावर जसा अग्नि त्यांच्या आकारासारखा दिसतो; किंवा भूमि व पाणी यांचा आकार जसा झाडांत दृष्टीस पडतो; [कारण झाडांत भूमि व उदक हींच दोन तत्त्वें आहेत.] ८१ अथवा दूध विरजलें असतां जसें दह्याच्या आकारानें दिसतें; किंवा उंसाच्या आकारानें गोडी व्यक्त होते, ८२ त्याप्रमाणें, अंतःकरणासह सूक्ष्म देहच हे तिन्ही गुण बनतो, म्हणून त्यांच्या सपाट्यांत तो सांपडतो. ८३ परंतु, अर्जुना, हें केवढें आश्चर्य आहे कीं, सूक्ष्म देहाची व गुणांची ही एवढी गुंतागुंत झाली असतांही [ज्ञान्यांना] मोक्षाचा व्यवहार कमी पडत नाहीं. ८४ तिन्ही गुण आपापल्या धर्माप्रमाणें देहास जन्म व मृत्यु यांच्या सपाट्यांत गुंतवितात, तथापि गुणातीततेची उणीव नसते. ८५ तूं ज्ञानकमळावरचा भ्रमर आहेस, म्हणून सहज तुला मुक्ति कशी प्राप्त होते तें सांगतों. ८६ आणि चैतन्य गुणांप्रमाणें न होतां त्यापासून अलिप्त असतें असें जें तत्त्व तुला मागें [तेराव्या अध्यायांत] सांगितलें आहे, तेंच हें होय. ८७ तर, पार्था, ज्ञानाचा बोध

जीवें दिसे । स्वप्न कां जैसें । चेइलेनि ॥८८॥ नातरी आपण जळीं । बिंबलों तीरोनि कळी । चलण होतां कल्लोळीं । अनेकधा ॥८९॥ कां नटलेनि[1] कांचवें । नटु जैसा न झकवे । तैसें गुणजात देखावें । न होनियां ॥२९०॥ पैं ऋतुत्रय आकाशें । धरूनियांही जैसें । नेदिजेचि येवों वेसें । वेगळेपणा॥९१॥ तैसें गुणीं गुणापरौतें । जें आपणपें असे आथितें । तिये अहं वैसे अहंते । मूळ[3]केचिये ॥९२॥ पैं तेथूनि मग पाहतां । म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रियाजातां । नियोजिते[4] ॥९३॥ सत्त्वरजतमाच्या । भेदीं प्रसरु कर्मांचा । होत असे तो गुणांचा । विकारु हा ॥९४॥ ययामाजि मी ऐसा । वनीं कां वसंतु जैसा । वनलक्ष्मीविलासा[5] । हेतुभूत ॥ ९५ ॥ कां तारागणीं लोपावें । सूर्यकांतीं[6] उद्दीपावें । कमळीं विकासावें । जावें तमें ॥९६॥ यया कोणाचीं काजें कहीं । सविता जैसा नाहीं । तैसा अकर्ता मी देहीं । सत्तारूप ॥९७॥ मी दाऊनी गुण देखे । गुणता हे मियां पोखे । ययाचेनि निःशेषें[9] । उरे तें मी ॥९८॥ ऐसेनि विवेकें जया । उदयो होय धनंजया । ये गुणातीतता तया । अर्थ[10]पंथें ॥९९॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

अन्वय—देही एतान् देहसमुद्भवान् त्रीन् गुणान् अतीत्य, जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तः [सन्] अमृतं अश्नुते. ॥२०॥

आतां निर्गुण असे आणिक । तें तो जाणे अचुक । जे ज्ञानें केलें टीक[11] । तयाचिवरी ॥३००॥ किंबहुना पडुमुता । ऐसी तो माझी[12] सत्ता । पावे जैसी सरिता । सिंधुत्व गा ॥१॥ नळिकेवरूनि उठिला । जैसा शुक शाखे बैसला । तैसा मूळअहंता[13] ठाकिला । तो मी म्हणौनि ॥२॥ अगा अज्ञानाचिया निद्रा[14] । जो घोरत होता बदबदा । तो स्वस्वरूपीं प्रबुद्धा । चेइला कीं ॥३॥ पैं बुद्धिभेदाचा आरिसा । तया हातोनि पडिला वीरेशा । म्हणौनि प्रति-मुखाभासा । मुकला तो ॥ ४ ॥ देहाभिमानाचा वारा । आतां वाजों ठेला वीरा । तैं ऐक्य वीचि[15]सागरां । जीवेशां हें ॥५॥ म्हणौनि मद्भावेंसीं । प्राप्ति पाविजे तेणेंसरिसी । वर्षांतीं आकाशीं । घनजात जेवीं ॥६॥ तेविं मी होऊनि निरुता । मग देहींचि ये असतां । नागवे देहसंभूतां । गुणांसि तो ॥७॥ जैसा भिंगाचेनि घरें । दीपप्रकाशु नावरे । कां न विझेचि सागरें । वडवानळु ॥ ८ ॥ तैसा आलागेला गुणाचा । बोधु[16] न मैळे तयाचा । तो देही जैसा व्योमींचा[17] । चंद्र जळीं ॥९॥ तिन्ही गुण आपुलालिये प्रौढी । देहीं नाचविती बागडीं । तो पाहोंही न धाडी । अहंतेतें ॥ ३१० ॥ हा ठायवरी । नेहटोनि[18] ठेला अंतरीं । आतां काय वर्तें शरीरीं । हेंही नेणे ॥ ११ ॥ सांडूनि आंगींची खोळी[19] । सर्प रिगालिया पाताळीं । ते त्वचा कोण सांभाळी । तैसें जालें ॥१२॥ कां सौरभ्य[20] जीर्णु जैसा । आमोदु[21] मिळोनि जाय आकाशा । माघारा कमळकोशा । नयेचि तो ॥१३॥ पैं स्वरूपसमरसें । ऐक्य गा जालें तैसें । तेथ किंधर्म हें कैसें । नेणे देह ॥ १४ ॥ म्हणौनि जन्मजरामरण । इत्यादि जे साही गुण । ते देहींचि ठेले कारण । नाहीं तयां ॥ १५ ॥ घटाचिया खापरिया । घटभंगीं फेडिलिया । महदाकाश अपैसया । आलेंचि असे ॥ १६ ॥ तैसी देहबुद्धि जाये । जैं आपणपां आठौ होये । तैं आन कांहीं आहे । तेंवांचुनी ॥१७॥ येणें थोर बोधलेपणें । तयासि गा देहीं असणें । म्हणूनि तो मी म्हणें । गुणातीत॥१८॥ यया देवाचिया बोला । पार्थु अतिसुखावला । मेघें संबोखिला । मोरु जैसा ॥१९॥

अर्जुन उवाच--

कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते २१

१ कौशल्यानें. २ कमीपणा. ३ मूळ स्वरूपाविषयीं. ४ नियमन करणारे. ५ शोभेला. ६ सूर्यकांत मण्यानें. ७ अग्नि उत्पन्न करावा. ८ वाढते. ९ नाहींसें होण्यानें. १० अर्थात्. ११ स्थिति. १२ मद्रुपता. १३ अहंब्रह्म. १४ निद्रेनें. १५ लाटा व समुद्र यांस. १६ शुद्ध ज्ञान. १७ आकाशांतील. १८ निश्चयानें. १९ कात. २० कमळाच्या कळीचें सौंदर्य जीर्ण झाल्यावर म्हणजे कमलाची कळी उमलल्यावर. २१ सुगंध. २२ समाधान पावला.

झाल्यावर, गुणांपासून चैतन्य वेगळें आहे असें दिसतें. जागृत झाल्यावर जसें स्वप्न; ८८ किंवा नदीच्या कांठीं उभा राहिलेला मनुष्य आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पहातो, व पाणी हालविल्यावर तेंच प्रतिबिंब जसें पुष्कळ ठिकाणीं दृष्टीस पडतें; ८९ किंवा नटानें स्त्रीवेष घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो स्त्रीच्या गुणांनीं फसत नाहीं [आपण पुरुष आहों हें विसरत नाहीं,] त्याप्रमाणें, स्वस्वरूपीं सत्यबुद्धि कायम ठेवून गुण नुसते पहावे. २९० ज्याप्रमाणें आकाशावर तिन्ही ऋतु होतात व जातात, परतु त्यांजपासून तें अलिप्त असतें, ९१ त्याप्रमाणें गुणांत वाणत असूनही गुणातीत होऊन जो आत्मस्वरूपीं रत असतो, त्याचा मूळ स्वरूपाविषयीं अहंकार कायम असतो. ९२ मग त्या ठिकाणाहून पाहूं लागला असता म्हणतो कीं, मी कर्मकर्ता नसून फक्त साक्षिभूत आहें, आणि सर्व क्रिया गुणांपासून होतात. ९३ सत्त्व, रज व तम या गुणांपासून निरनिराळीं कर्में जीं होतात, तीं आपण न करितां त्याला गुणच कारण आहेत. ९४ वनशोभेला जसा वसंत ऋतु कारण असतो, परंतु अलिप्त असतो, तसा मी सर्व क्रिया करीत असूनही अलिप्त आहें. ९५ अथवा, नक्षत्रांचा लोप व्हावा, सूर्यकांत मण्यानें अग्नि उत्पन्न करावा, कमळानें विकसित व्हावें, व तमाचा नाश व्हावा, ९६ [या सर्व गोष्टी एका सूर्योदयापासून होतात,] परंतु सूर्य त्यांकडे पहात नाहीं; त्याप्रमाणें, माझ्याच सत्तेनें कर्में होत असूनही मी या देहांत अकर्ता आहें. ९७ मीं दाखविल्यानें गुण दृष्टीस पडतात, माझ्याच सत्तेनें गुण वाढतात, व ते नाहींतसे झाल्यावर जें बाकी राहतें, तेंही मीच होय. ९८ धनंजया, याप्रमाण, ज्याच्या हृदयांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तो अर्थात् गुणातीत होय ९९

जीव हा देहापासून उत्पन्न झालेल्या तीनि गुणांचा अतिक्रम करून, जन्म, मृत्यु व वार्धक्य या दुःखांपासून मुक्त होऊन मोक्षाप्रत प्राप्त होतो. ॥ २० ॥

मग तो निर्गुण असें ब्रह्म अचूकपणें जाणतो, कारण गुणातीतपणानें त्याला टिळा केलेला असतो. ३०० किंबहुना, अर्जुना, नदी ज्याप्रमाणें समुद्रत्व पावते, त्याप्रमाणें तो माझीच सत्ता पावतो. १ ज्याप्रमाणें नळिकेवरून उठून झाडाच्या दुसऱ्या फांदीवर बसल्यावर राघू भ्रांतिरहित होतो, त्याप्रमाणें, जो गुणातीत झाला, तो गुणांच्या सपाट्यांत न सांपडतां अहं ब्रह्म असें जाणतो. २ हे ज्ञानवंता, जो अज्ञानरूप निद्रेंत मोठमोठ्यानें घोरत पडलेला असतो, तो स्वस्वरूपीं जागा झाल्यावर जागा होतो. ३ हें बघ अर्जुना, त्याच्या हातून बुद्धिभेदरूपी आरसा खालीं पडल्यामुळें ज्यांत दिसणाऱ्या सुखदुःखरूपी प्रतिबिंबापासून तो मुक्त होतो. ४ मग, हे वीरा, देहाभिमानरूपी वारा वहावयाचा बंद होऊन, त्याच्यावरील जीव व ईश एतद्रूपी लाटा आत्मस्वरूपरूपी सागरांत मिळतात. ५ म्हणून, असें होण्याबरोबर ते मद्रूप होतात. ज्याप्रमाणें वर्षाकाळाचे अखेरीस आकाशांत उत्पन्न होणारे ढग आकाशांतच लय पावतात, [पर्जन्यवृष्टि करीत नाहींत,] ६ त्याप्रमाणें, मद्रूप झाल्यावर, तो जरी देहांत असला तरी गुणांनीं लिप्त होत नाहीं. ७ ज्याप्रमाणें दिवा भिंगाच्या घरांत ठेवला म्हणजे त्याचा उजेड आवरत नाहीं, अथवा वडवानळ हा समुद्राच्या पाण्यानेंही विझत नाहीं, ८ त्याप्रमाणें, गुणांच्या येण्याजाण्यानें त्याचें शुद्ध ज्ञान मलिन होत नाहीं; आणि आकाशांतील चंद्राचें पाण्यांत बिंब पडलें, तरी तो जसा पाण्यापासून वेगळा असतो, त्याप्रमाणें तो देहांत असूनही गुणांनीं बद्ध होत नाहीं. ९ तिन्ही गुण त्याच्या देहांत जरी वास करीत असले, तरी त्यांकडे तो ढुंकूनही पहात नाहीं. ३१० याप्रमाणें तो अंतर्यामीं निश्चळ असतो; आणि शरीराचे धर्महीं जाणत नाहीं. ११ साप आपली कात टाकून ज्या वेळेस पाताळलोकीं जाण्यास निघतो, त्या वेळेस जसें आपल्या कातीचें काय होईल इकडे लक्ष देत नाही, तसे ज्ञानी आपल्या शरीराविषयीं निष्काळजी असतात. १२ अथवा, कमल उमलल्यावर त्याचा सुवास आकाशांत निघून गेल्यावर ज्याप्रमाणें माघारा कमलकोशांत येत नाहीं, १३ त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपांत ऐक्य झाल्यावर मग हा पुरुष त्या ठिकाणीं धर्माचरण वगैरे कांहीं जाणत नाहीं; १४ म्हणून जन्म, जरा, मरण इत्यादि जे सहा गुण, त्यांचा संबंध देहाच्या ठिकाणीं असतो, ज्ञान्याच्या ठिकाणीं नसतो. १५ घट फुटून त्याच्या ठिकऱ्या झाल्या म्हणजे त्यांतील आकाश (घटाकाश) जसें सहज महदाकाशांत मिळतें, १६ तशी देहबुद्धि नाहींशी झाल्यावर जेव्हां आत्मस्वरूपाची ओळख होते, तेव्हां अशा स्थितींत आत्मस्वरूपाशिवाय दुसऱ्या कशाची आठवण होणार ! १७ याप्रमाणें ज्याच्या अंतःकरणांत बोध झाला आहे, तो जरी देहधारी असला, तरी तो गुणातीत आहे असें मी म्हणतों. १८ मेघाची गर्जना ऐकून जसा मोराला संतोष होतो, तसा या श्रीकृष्णाच्या भाषणानें पार्थास फार संतोष वाटला. १९

अर्जुन म्हणाला:—हे प्रभो, या तिन्ही गुणांना मागें टाकून पलीकडे गेलेला जीव कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा ? त्याचा आचार कसा असतो ? आणि तो या तीन गुणांना कसा ओलांडून जातो ? ॥ २१ ॥

अन्वय—प्रभो, एतान् त्रीन् गुणान् अतीतः [जीवः] कैः लिंगैः [ज्ञातः] भवति ? किम् आचारः ? च [सः] एतान् त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते ? ॥ २१॥

तेणें तोषें वीर पुसे। जी कोण्हीं चिन्हीं तो दिसे। जयामाजीं वसे। ऐसा बोधु ॥३२०॥ तो निर्गुण काय आचरे। कैसेनि गुण निस्तरे। हें सांगिजो माहेरें। कृपेचेनि ॥२१॥ यया अर्जुनाचिया प्रश्ना। तो षड्गुणांचा राणा। परिहारु आकर्णा। बोलतु असे ॥२२॥ म्हणे पार्था तुझी नवाई। हें येतुलेंचि पुससी काई। तें नामचि तया पाहीं। सत्य लटिकें ॥ २३ ॥ गुणातीत जया नांवें। तो गुणाधीन तरी नव्हे। ना होय तरी नागवे। गुणां यया ॥२४॥ परि अधीन कां नागवे। हेंचि कैसेनि जाणावें। गुणांचिये रवरवे। माजि असतां ॥२५॥ हा संदेह जरी वाहसी। तरि सुखें पुसों लाहसी। परिस आतां तयासी। रूप करूं ॥२६॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति २९

अन्वय—पांडव, [यः] प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोह एव च संप्रवृत्तानि न द्वेष्टि, न निवृत्तानि काङ्क्षति; २२

तरी रजाचेनि माजें। देहीं कर्माचें आणोजें। प्रवृत्ति जैं घेइजे। वेंटाळूनि ॥२७॥ तें मीचि कां कर्मठ। ऐसा नये श्रीमाठ। कां दरिद्रलिये बुद्धी वीट। तोही नाहीं ॥२८॥ अथवा सत्त्वेंचि अधिकें। जैं सर्वेंद्रियीं ज्ञान फांके। तैं सुविद्यतातोखें। उभेजही ना ॥२९॥ कां वाढिनलेनि तमें। न गिळेजेचि मोह भ्रमें। तैं अज्ञानत्वें न श्रमे। घेणेंही नाहीं ॥३३०॥ पै मोहाच्या अवसरीं। ज्ञानाची चाड न धरी। ज्ञानें कर्मे नादरी। होतां न दुःखी ॥३१॥ सायंप्रातर्मध्यान्हा। या तिहीं काळांची गणना। नाहीं जेवीं तपना। तैसा असे ॥३२॥ तया वेगळाचि काय प्रकाशें। ज्ञानित्व यावें असे। कायि जळार्णवें पाउसें। साजां होय ॥३३॥ ना प्रवर्तकेनि कर्में। कर्मठत्व तया कां गमे। सांगें हिमवंतु हिमें। कांपे कायि ॥३४॥ नातरि मोह आलिया। काइ पां ज्ञाना मुकिजेल तया। हो मां आगीतें उन्हाळेया। जाळवत असे ॥३५॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

अन्वय—उदासीनवत् आसीनः यः गुणैः न विचाल्यते; यः गुणाः वर्तन्त इति [मत्वा] एव अवतिष्ठति, न इङ्गते; ॥ २३ ॥

तैसें गुणागुणकार्य हें। आघवेंचि आपण आहे। म्हणौनि एकेका नोहे। तळौतोळी ॥ ३६ ॥ येवढेया या प्रतीतीं। तो देहा आलासे वस्ती। वाटे जातां गंती-[14]। माजि जैसा ॥३७॥ तो जिणतां[15] ना हारवी[16]। तैसा गुण नव्हे ना करवी। जैसी कां श्रोणवी[17]। संग्रामींची ॥ ३८ ॥ कां शरीराआंतील प्राणु। घरीं आतिथ्याचा ब्राह्मणु। नाना चोहटाचा स्थाणु। उदासु जैसा ॥३९॥ आणि गुणाचा यावाजावा। ढळे चळे ना पांडवा। मृगजळाचा हेलावा। मेरु जैसा ॥ ३४० ॥ हें बहुत कायि बोलिजे। व्योम वारेंचि न वचिजे। कां सूर्य ना गिळिजे। अंधकारें ॥ ४१ ॥ स्वप्न कां गा जियापरि। जागतयातें न[19] सिंतरी। गुणीं तैसा अवधारीं। न बंधिजे तो ॥ ४२ ॥ गुणांसि कीर नातुडे। परि दुरूनि जैं पाहे कोडें। तैं गणदोष सोयिखडे। सभ्यु जैसा ॥ ४३ ॥ सत्कर्में सात्त्विकीं। रज तें रजोविषयकीं। तममोहादिकीं। वर्तत असे ॥४४॥ परिस तयाचिया गा सत्ता। होती गुणक्रिया समस्ता। हें फुडें जाणे सविता। लौकिका जेवि ॥४५॥ समुद्राचि भरती। सोमकांतची द्रवती। कुमुदें विकासती। चंद्र तो उगा ॥४६॥ कां वाराचि वाजे विझे[24]। गगनें निश्चळ असिजे। तैसा गुणाचिये गजबजे। डोलेना जो ॥४७॥ अर्जुना येणें लक्षणें। तो गुणातीतु जाणणें। परिस आतां आचरणें। तयाचीं जीं ॥४८॥

१ निवारण करतो. २ उत्तर. ३ ऐका. ४ अंकुर. ५ अभिमान. ६ अति विद्वान अशा संतोषानें. ७ गढून जात नाहीं. ८ सूर्याला. ९ समुद्र. १० राजा. ११ करीत असतांना. १२ असूं दे. १३ सुखदुःख. १४ मुक्काम करतो. १५ जय पावणारा. १६ अपजय पावणारा. १७ निशाण. १८ खांब; जागा. १९ फसवीत नाहीं २० ना कळे. २१ चित्राप्रमाणें. २२ प्रेक्षकाप्रमाणें उदासीन. २३ कमळें. २४ पडतो.

असा हर्षयुक्त अंतःकरणानें तो वीर अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, "ज्याच्या अंतःकरणांत असा बोध झाला आहे, त्याचीं लक्षणें काय असतात ? ३२० तो गुणातीत कशा रीतीनें वागतो ? व गुणांचें निवारण कसें करतो ? देवा, आपण कृपेचें माहेरघर आहां, तेव्हां हें सर्व मला स्पष्ट करून सांगा" ३२१ या अर्जुनाच्या प्रश्नास षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा काय उत्तर देतात तें ऐका. ३२२ ते म्हणतातः- पार्था, हाच का तुझा प्रश्न आहे ? कारण गुणातीत हें नांव उच्चारण्याबरोबरच त्याचें आचरण काय हा प्रश्न संभवत नाहीं. ३२३ ज्याला गुणातीत म्हणतात, तो गुणाधीन खास नसतो; अथवा गुणांत राहत असला तरी गुणांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. ३२४ पण त्याचा गुणांशीं संबंध असून तो गुणांच्या अधीन आहे किंवा नाहीं हें कसें जाणावें, ३२५ हीच जर तुझ्या मनांत शंका असेल, तर खुशाल विचार. त्याचा लक्षणें सांगतों, ऐक. ३२६

श्रीभगवान म्हणालेः--अर्जुना, जो ज्ञान, कर्मप्रवृत्ति आणि अज्ञान हीं प्राप्त झालीं असतां द्वेष करीत नाहीं, व नष्ट झालीं असतां त्यांची इच्छा करीत नाहीं; ॥ २२ ॥

तर, जरी रजोगुणाचा जोर होऊन देहांत कर्मांचे अंकुर फुटून तो प्रवृत्तिमार्गांत गढून गेला, ३२७ तरी मीच कर्म करणारा आहें, असा अभिमान ज्याला उत्पन्न होत नाहीं; अथवा कर्म नाहींसें झाल्यावर त्याच्या बुद्धीस वाईटही वाटत नाहीं; ३२८ किंवा सत्त्वगुण वाढल्यावर ज्या वेळेस सर्व इंद्रियांत ज्ञान फांकतें, त्या वेळेस, माझ्यासारखा दुसरा कोणी विद्वान नाहीं, अशा संतोषांत जो गढून जात नाहीं; ३२९ अथवा तमोगुण वाढल्यावर जो मोहभ्रमानें लिप्त होत नाहीं, व अज्ञानामुळें मनांत खेदही बाळगीत नाहीं; ३३० किंवा मोह उत्पन्न झाला असतां ज्ञानाची इच्छा करीत नाहीं; त्याचप्रमाणें, ज्ञानवान झाला असतां कर्म टाकीत नाहीं व त्यांपासून दुःखही मानीत नाहीं; ३३१ सकाळ, दुपार व सायंकाळ यांची सूर्याला जशी गणना नसते, तसा जो देहावर उत्पन्न होणाऱ्या गुणांकडे लक्ष देत नाहीं; ३३२ असा जो ज्ञानी आहे, त्याला दुसऱ्याच्या ज्ञानाची अपेक्षा आहे काय ? हें पहा--समुद्रास पावसाची गरज आहे काय ? ३३३ अथवा, कर्म करीत असतां, मी करणारा आहें असा अभिमान होईल काय ? हें पहा, हिमालय पर्वत आपल्यास थंडी होईल म्हणून भितो काय ? ३३४ अथवा मोह उत्पन्न झाला असतां त्याचें ज्ञान नष्ट होईल का ? हें बघ--अग्नि उन्हाळ्यापासून जळतो का ? ३३५

उदासीनाप्रमाणें असणारा जो गुणांपासून विकार पावत नाहीं; 'गुण कर्ते आहेत' असें मानूनच आपण स्थिर राहतो; कांहीं करीत नाहीं; ॥ २३ ॥

त्याचप्रमाणें, गुण व शरीर हें आपणच असल्यामुळें, तें आलें किंवा गेलें तरी त्यापासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं, ३३६ अशी ज्याची पक्की समजूत असते, तो, वाटसरू वाटेनें मुक्कामापुरता उतरतो, त्याप्रमाणें उदासीनवृत्तीनें देहांत वास करतो. ३३७ ज्याप्रमाणें रणभूमीवरील निशाण कोणाचाही जय अथवा अपजय झाला असतां [तज्जन्य हर्षशोकांपासून] अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें हा गुणांच्या स्वाधीन होऊन कांहीं कर्में करीत नाहीं. ३३८ किंवा देहांतील प्राण हा रक्षणापरतें मित्र किंवा कसलेंही अन्न घातलें असतां त्याची चव पहात नाहीं; अथवा अतिथि कांहींही जेवावयास घातलें तरी तें खातो; किंवा चवाठ्यावरील जाग्यावर कोणीही बसला तरी ती जशी उदासीन असते; ३३९ अर्जुना, मृगजलाच्या लाटांनीं मेरु पर्वत जसा ढळत नाहीं, तसा जो गुणांच्या येण्याजाण्यानें अंतर्यामी ढळत नाहीं ३४० फार काय सांगावें ? असें पहा कीं, आकाशांत जरी वायु नेहमीं फिरत असतो, तरी तें कधीं वाऱ्यानें हाललें आहे का ? किंवा अंधकारानें सूर्यास कधी गिळून टाकलें आहे का ? ३४१ ज्याप्रमाणें जागृदावस्थेंत असलेल्या मनुष्यास स्वप्न फसवीत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानवान पुरुष गुणविकारांनीं फसत नाही. ३४२ गुणांनीं तो निश्चयेंकरून आकळला जात नाहीं, परंतु दुरून त्यांचे खेळ पहातो. त्या वेळेस ते गुण चित्रांप्रमाणें असून हा प्रेक्षकाप्रमाणें उदासीन असतो. ३४३ मग सात्त्विक गुण सत्कर्मांचें आचरण करो, रजोगुण विषयांची आशा करो, किंवा तमोगुण मोहादिक अज्ञानांत बुडो, तरी त्यापासून याला बाधा होत नाहीं. ३४४ पहा कीं, आपल्याच सत्तेनें या सर्व गुणांच्या चेष्टा होत आहेत, असें जो समजतो, तो, सूर्य असा लोकव्यवहारास साक्षिभूत असून अलिप्त असतो, ३४५ समुद्रास भरती येते, सोमकांत मण्यास पाझर सुटतो, व चंद्रविकासी कमळें उमलतात, ह्या क्रिया जरी चंद्रापासूनच होतात, तरी तो असा अलिप्त असतो; ३४६ किंवा गगनांत वारा पुष्कळ वाहतो अथवा पडतो, तथापि गगन ज्याप्रमाणें निश्चळ आहे, त्याप्रमाण गुणांनीं जरी पुष्कळ गडबड केली, तरी त्यांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. ३४७ अर्जुना, याप्रमाणें गुणातीताचीं चिन्हें तुला सांगितलीं. आतां त्याचें आचरण कसें असतें तें सांगतों, ऐक. ३४८

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः

अन्वय—[यः] समदुःखसुखः, स्वस्थः, समलोष्टाश्मकांचनः, तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः, तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः; ॥२४॥

तरि वस्त्रासि पाठीं पोटीं । नाहीं सुतावांचूनि किरीटी । ऐसें सुये दिठी । चराचर मद्रूपें ॥४९॥ म्हणोनि सुखदुःखासरिसें । कांटाळें आथरे ऐसें । रिपुभक्ता जैसें । हरीचें देणें ॥३५०॥ येरवीं तरि सहजें । सुखदुःख तैंचीं सेविजे । देहजळीं होइजे । मासोळी जैं ॥५१॥ आतां तें[2] तंव तेणें सांडिलें । आहे स्वस्वरूपेंसींचि मांडिलें । सस्यांतीं[3] निवाडिलें । बीज जैसें ॥५२॥ कां वोघ सांडूनि गांगें[4] । रिघोनि समुद्राचें आंग । निस्तरली[5] लगबग । खळाळाची[6] ॥५३॥ तेविं आपणापांचि जया । वस्ती जाली गा धनंजया । तया देहीं अपैसया । सुख तसें दुःख ॥५४॥ रात्रि तैसें पाहँलें[7] । हें धारणां जेंवि एक जालें । आत्माराम देहीं[9] आतलें[8] । द्वंद्वं[10] तैसें ॥५५॥ पैं निद्रिताचेनि आंगेंसि । साप तैशी उर्वशी । तेंवि स्वरूपस्था सरिसीं । देहीं द्वंद्वें ॥५६॥ म्हणौनि तयाच्या ठायीं । शेणा सोनया विशेष नाहीं । रत्ना गुंडेयां[11] कांहीं । नेणिजे भेदु ॥५७॥ घरा येवो पां स्वर्ग । कां वारपेंडो[12] वाघ । परि आत्मबुद्धीसि भंग । कदा नोहे ॥५८॥ निवटलें[14] नें उपवडे । जळीनलें न विरुढे[15] । साम्यबुद्धी न मोडे । तयापरी ॥५९॥ हा ब्रह्मा ऐसेनि स्तविजो । कां नीच म्हणोनि निंदिजो । परि नेणे जळों विझों । राखोंडी जैसी ॥३६०॥ तैसी निंदा आणि स्तुती । नये कोण्हेचि व्यक्ती । नाहीं अंधारें कां वाती[16] । सूर्या घरीं ॥६१॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५

अन्वय—[यः] मानापमानयोः तुल्यः, मित्रारिपक्षयोः तुल्यः, [च] सर्वारंभपरित्यागी [अस्ति], सः गुणातीतः उच्यते. ॥२५॥

ईश्वरु म्हणोनि पूजिला । कां चोरु म्हणोनि गांजिला । वृषगजीं[17] वेढिला । केला रावो ॥६२॥ कां सुहृद पासीं आलें । अथवा वैरी वरपडे[18] आले । परि नेणे राती पाहँलें । तेज जेविं ॥६३॥ साही ऋतु येतां आकाशें । लिंपिजेचि ना जैसें । तेविं वैषम्य मानसें । जाणिजेना ॥६४॥ आणीकही येकु पाहीं । आचारु तयाच्या ठायीं । तरि व्यापारासि नाहीं । जालें दिसे ॥६५॥ सर्वारंभा उटकलें[18] । प्रवृत्तीचें तेथ मावळलें । जळती गा कर्मफळें । ते[19] तो आगी ॥६६॥ दृष्टादृष्टांचेनि[20] नांवें । भावांचि जीवीं नुगवे । सेवी जें कां स्वभावें । पैठें[21] होय ॥६७॥ सुखे ना शिणे । पाषाणु का जेणें मानें । तैसीं सांडीमांडी[22] मनें । वर्जिली असे ॥६८॥ आतां किती हा विस्तारु । जाणें ऐसा आचारु । जयाचा तोचि साचोरु[23] । गुणातीतु ॥६९॥ गुणातें अतिक्रमणें । घडे उपायें जेणें । तो आतां आईक म्हणे । श्रीकृष्णनाथु ३७०

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

अन्वय—च यः मां अव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते, सः एतान् गुणान् समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते. ॥२६॥

तरि व्यभिचाररहित चित्तें । भक्तियोगें मातें । सेवी तो गुणातें । जाळूं शके ॥७१॥ तरि कोण मी कैसी भक्ती । अव्यभिचारा काय व्यक्ती । हे आघवीचि निरुती[24] । होआवी लागे ॥७२॥ तरी पार्था परियेसा । मी तंव येथ ऐसा । रत्नीं किळावो[25] जैसा । रत्नचि तो ॥७३॥ कां द्रवपणाचि नीर । अवकाशचि अंबर । गोडी तेचि साखर । आन नाहीं ॥७४॥ वन्हि तेचि ज्वाळ । दळाचि नांव कमळ । रूख तेंचि डाळ । फळादिक ॥७५॥ अगा हिम जें आकर्षलें । तेंचि हिमवंत जेविं जालें । नाना दूध मुरालें । तेंचि

१ ताजवा. २ देह. ३ धान्य तयार झाल्यावर. ४ गंगा. ५ बंद झाली. ६ खळखळाटाची. ७ दिवसाचें. ८ खांबास. ९ देहांतील. १० सुख व दुःख. ११ दगडाका. १२ प्राप्त होवो. १३ मेकेकें. १४ जिवंत होत नाहीं. १५ उगवत नाहीं. १६ दिवा. १७ हत्ती, घोडे, रथ वगैरेंनीं. १८ दूर झाले. १९ ज्ञान. २० इह व पर या लोकांच्या. २१ प्राप्त. २२ व्यापार. २३ मूर्तिमंत. २४ निश्चय. २५ तेज.

जो सुखदुःख समान जाणणारा, आत्मस्वरूपीं स्थिर असणारा, माती, दगड व सोनें सारखें मानणारा, प्रिय व अप्रिय समान मानणारा, धैर्यवान, आपली निंदा आणि स्तुति सारखी मानणारा; ॥ २४ ॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्राच्या आंत बाहेर सुतावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, त्याप्रमाणें जो मद्रूप झाला आहे, त्याला सर्व चराचरांत माझ्या रूपाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ४९ म्हणून, ज्याप्रमाणें ईश्वर आपल्या शत्रूस व भक्तांस सारखीच मुक्ति देतो, त्याप्रमाणें सुख व दुःख प्राप्त झालें असतां ज्याचें मन ताजव्याप्रमाणें समतोल राहतें; ३५० बाकी देहरूप जलांत मनरूपी मासा खेळत असला म्हणजे सुख व दुःख यांची सहज बाधा होते; ५१ आतां, देहाभिमान सोडून आत्मरूप झाल्यामुळें, बीज पेरून धान्य आल्यावर त्यांत जसा बीजाचा परिपाक होतो, ५२ किंवा गंगा समुद्रांत मिसळून गेल्यावर जसा तिचा खळखळाट आपोआप बंद होतो, ५३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्यानें आत्मस्वरूपीं लय लावलें आहे, तो देहांत असला तरी सुख व दुःख यांपासून बाधा पावत नाहीं. ५४ घराच्या खांबास ज्याप्रमाणें रात्र किंवा दिवस हीं दोन्ही सारखींच आहेत, त्याप्रमाणें देहांतील आत्म्यास सुख व दुःख हीं दोन्ही सारखींच आहेत. कारण तो गुणापासून अलिप्त असतो. ५५ ज्याप्रमाणे निजलेल्या मनुष्याचे एका अंगास साप व दुसऱ्या अंगास उर्वशी जरी असली, तरी त्या दोघांची सारखीच योग्यता असते, त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपीं लीन झाला आहे, त्यास सुख व दुःख यांची सारखीच योग्यता आहे. ५६ म्हणून त्याच्या ठिकाणीं शेण व सोनें यांची सारखीच किंमत आहे, आणि रत्न व धोंडा यांतही तो कांहीं भेद जाणत नाहीं; ५७ स्वर्गसुख घरीं चालत येवो, अथवा त्यास खाण्याकरितां वाघ त्याच्यावर धावून येवो, परतु त्याच्या आत्मस्वरूपाच्या बुद्धीस भंग होत नाहीं. ५८ मेलेलें जसें जिवंत होत नाहीं, आणि जळालेलें पुनः उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्याची आत्मस्वरूपाविषयीं जी साम्यबुद्धि झाली आहे, तिचा कशानेंही भंग होत नाहीं. ५९ 'हा ब्रह्मदेव आहे' म्हणून कोणी स्तुति करो, किंवा 'नीच आहे' म्हणून कोणी निंदा करो; परंतु राख झाल्यावर तिला ज्याप्रमाणें जळण्याची अगर विझण्याची भीति रहात नाहीं, ३६० त्याप्रमाणें निंदा किंवा स्तुति केली असतां त्यापासून त्याला राग अथवा लोभ उत्पन्न होत नाहीं. हें पहा—सूर्याच्या घरीं अंधार किंवा दिवा यांची गोष्टच बोलण्यास नको. [कारण तो सदोदीत स्वयंप्रकाशच आहे.] ६१

ज्याला मान व अपमान हे सारखे आहेत, मित्र व शत्रु हेही सारखेच आहेत, आणि जो कोणत्याही कर्माचा आरंभ करीत नाहीं, त्याला गुणातीत असे म्हणावें. ॥ २५ ॥

ईश्वर समजून ज्याची पूजा केली, अथवा चोर समजून मार दिला, किंवा हत्ती, घोडे रथ वगैरेंनीं वेष्टित करून त्याला राजा बनविला; ६२ अथवा आप्त जवळ येऊन बसले, किंवा वैरी जवळ येऊन बसला, तथापि त्याला सर्वच सारखे. ज्याप्रमाणें सूर्याचे तेजास रात्र व दिवस माहीत नसतात, ६३ आकाशावर सहा ऋतु जरी येऊन गेले तरी तें ज्याप्रमाणें अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें त्याच्या बुद्धीला विषमता ही कधीं ठाऊक नसते. ६४ त्याचे ठिकाणा आणखी असें दिसतें कीं, तो कोणतेही व्यापार करीत नसतो, ६५ तो कोणतीही गोष्ट आरंभीत नाहीं; प्रवृत्तिमार्गापासून दूर राहतो; व तो ज्ञानवान असल्यामुळें त्याच्या कर्मांचीं फळें जळून जातात. ६६ इहलोक अथवा परलोक यांच्याविषयीं ज्याच्या मनांत विचारही येत नाहींत, परतु सहजानुसार जें जें प्राप्त होईल तें तें तो सेवन करतो; ६७ पाषाणाप्रमाणें ज्याचें मन कठीण आहे, तो सुख झालें असतां आनंद मानीत नाही, व दुःख झालें असतां शीण मानीत नाही; त्याचप्रमाणें, जो मनानें कांहींएक व्यापार करीत नाहीं; ६८ आणखी तुला किती स्पष्ट सांगूं ? तर असें ज्याचें आचरण असेल, तोच गुणातीत असें जाण. ६९ श्रीकृष्ण म्हणतातः—जो गुणातीत होण्याकरितां, गुणांची बाधा कोणत्या उपायानें होत नाहीं, तें तुला सांगतों, ऐक. ३७०

आणि जो एकनिष्ठभक्तीनें माझी सेवा करतो, तो या तीन गुणांना उत्तम प्रकारें जिंकून ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो. ॥ २६ ॥

तर जो माझी एकनिष्ठ मनानें भक्ति करतो, तो या गुणाचा नाश करूं शकतो ! ७१ तर मी कोण, माझी भक्ति कशी करावयाची, एकनिष्ठपणाचें काय लक्षण, या सर्व गोष्टी तुला स्पष्ट करून सांगितल्या पाहिजेत. ७२ तर, अर्जुना, ऐक. मी या जगांत असा आहें कीं, रत्नाचें तेज व रत्न हें असें एकच आहे, ७३ अथवा पातळपणा व पाणी, अवकाश व आकाश, गोडी व साखर हीं जशी भिन्न नसून एकच आहेत; ७४ विस्तव व ज्वाला हीं एकच आहेत, कमळाच्या पाकळ्या हेंच कमळ, झाड हेंच फांद्या, फळें व पानें; ७५ ज्याप्रमाणें थंडी, व ज्या ठिकाणीं थंडी वास करते तो हिमालय पर्वत हीं दोन्ही एकच आहेत, व दूध विरजलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याचेंच दहीं

दृष्टीं ॥७६॥ तैसें विश्व येणें नांवें । हें मीचि पैं आघवें । येईं चंद्रबिंब सोकावें[1] । न लगे जेविं ॥७७॥ घृताचें थिजलपण । न मोडितां घृतचि जाण । कां नाटितां कांकण । सोनेंचि तें ॥७८॥ न उकलितां पटु । तंतुचि असे स्पष्टु । न विरवितां घटु । मृत्तिका जेविं ॥७९॥ म्हणोनि विश्वपण[2] जावें । मग मातें घेयावें । तैसा नव्हे आघवें । सकटचि मी ॥३८०॥ ऐसेनि मातें जाणिजे । ते अव्यभिचारी भक्ति म्हणिजे । येथ भेद कांहीं देखिजे । तरि व्यभिचारु । तो ॥८१॥ याकारणें भेदातें । सांडूनि अभेदें चित्तें । आपणया सकट मातें । जाणावें गा ॥८२॥ पार्था सोनयाची टिक । सोनयासी लागली देख । तैसें आपणपें आणिक । मानावें ना ॥८३॥ तेजाचा तेजौनि निघाला । परि तेजींचि असे लागला । तया रश्मी ऐसा भला । बोधु होआवा ॥८४॥ पैं परमाणु भूतळीं । हिमकणु हिमाचळीं । मजमाजीं न्याहाळीं । अहं तैसें ॥८५॥ हो कां तरंगु लहानु । परि सिंधूसीं नाहीं भिन्नु । तैसा ईश्वरीं मी आनु । नोहेचि मा ॥८६॥ ऐसेनि बा समरसें । दृष्टि जे उल्हासे । ते भक्ति पैं ऐसे । आम्ही म्हणों ॥८७॥ आणि ज्ञानाचें चोखावें । इये चि दृष्टी नांवें । योगाचेंही आघवें । सर्वस्व हें ॥८८॥ सिंधू आणि जळधरा । माजी लागली अखंड धारा । तैसी वृत्ति[6] वीरा । प्रवर्ते ते ॥८९॥ कां कुहरीं आकाशा । तोंडीं सांदा नाहीं जैसा । तो परमपुरुषीं तैसा । एकवटे गा ॥३९०॥ प्रतिबिंबौनि बिंबवरी । प्रभेची जैसी उजरी । ते सोहंवृत्ती अवधारीं । तैसी होय ॥९१॥ ऐसेनि मम परस्परें । ते सोहंवृत्ति जें अवतरे । तें तिथेंही सकट सरे । अपैसया ॥९२॥ जैसा सैंधवाचा रवा । सिंधूमाजि पांडवा । विरालेया विरवावा । हेंही ठाके ॥९३॥ नातरि जाळूनि तृण । वन्हिही विझे आपण । तैसें भेदु नाशूनि जाण । ज्ञानही तुरे ॥ ९४ ॥ माझें पैलपण जाये । भक्त हें ऐलपण ठाये । अनादि ऐक्य जें आहे । तेंचि निवडे ॥९५॥ आतां गुणातें तो किरीटी । जिणे[11] या नव्हती गोष्टी । जे एकपणाही मिठी । पडों सरली ॥९६॥ किंबहुना ऐसी दशा । ते ब्रह्मत्व गा सुदंशीं[12] । हें तो पावे जो ऐसा । मातें भजे ॥९७॥ पुढती इहीं लिंगीं[13] । भक्तु जो माझा जगीं । हे ब्रह्मता तयालागीं । पतिव्रता ॥९८॥ जैसें गंगेचेनि वोघें । ख्ळॅमळीत[14] जळ जें निघे । सिंधुपद तयाजोगें । आन नाहीं ॥९९॥ तैसा ज्ञानाचिया दिठी । जो मातें सेवी किरीटी । तो होय ब्रह्मतेच्या मुकुटीं । चूडा-[15]रत्न ॥४००॥ यगा ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था । याचि नांवें चौथा । पुरुषार्थु गा ॥१॥ परी माझें आराधन । ब्रह्मत्वा होय सोपान । तेथ मी हन साधन । गमेन हो ॥२॥ तरि झणें झणें ऐसें । तुझ्या चित्तीं पैसे[16] । पैं ब्रह्म आन नसे । मीवांचूनि ॥३॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च

सन्वय—हि अमृतस्य च अव्ययस्य ब्रह्मणः च शाश्वतस्य धर्मस्य, च ऐकांतिकस्य सुखस्य प्रतिष्ठा अहं [अस्मि]. २७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

अगा ब्रह्म या नांवा । अभिप्रायो मी पांडवा । मीचि बोलिजे आघवा । शब्दीं इहीं ॥४॥ पैं मंडळ आणि चंद्रमा । दोनी नव्हती सुवर्मा । तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेदु नाहीं ॥५॥ अगा नित्य जें निष्कम्प । अनावृत्तँ[17] धर्मरूप । सुख जें उमप[18] । अद्वितीय ॥६॥ विवेकु आपलें काम । सारूनि ठाकी जें धाम । निष्कर्षाचें[19] निःसीम[20] । किंबहुना मी ॥७॥ ऐसेसें हो अवधारा । तो अनन्यांचा[21] सोयरा । सांगतसे वीरा । पार्थासी ॥८॥ येथ धृतराष्ट्र म्हणे ।

१सोडून. २विश्व. ३ उत्तमपणा. ४ सार ५ मध. ६ भक्ति, भक्त व भजन या त्रिपुटींत परमात्माच आहे अशी वृत्ति. ७ विहीरीस. ८ नटलेला. ९ अहंब्रह्मवृत्ति. १० लय पावते. ११ जिंकतो. १२ मर्मज्ञा. १३ लक्षणांनीं. १४ वाहत. १५ मुगुटमणि. १६ कल्पना येईल १७ न आवरणारें. १८ अपार. १९ सिद्धांताचें. २० शेवटचें. २१ एकनिष्ठेचा.

म्हणतात, ७६ त्याप्रमाणें विश्व म्हटलें म्हणजे तें सर्व मद्रूपच आहे. पहा कीं, चंद्राची कला पाहणें झाल्यास ती जशी चंद्रापासून खोलून काढावी लागत नाहीं, [कां कीं, दोन्ही एकच आहेत,] ७७ तूप जरी थिजलें, तरी त्या स्थितींतही तें तूपच असतें; किंवा कंकण आटवून जरी त्याची लगड केली नाहीं, तरी तें असें सोनेंच होय; ७८ वस्त्र फाडून त्यांतील तंतु जरी निराळे केले नाहींत, तरी तें असें तंतुमयच आहे, व मडकें फोडून विरवलें नाहीं तरी ती ज्याप्रमाणें मातीच होय, ७९ त्याप्रमाणें, विश्व लयास गेल्यावर मग माझी प्राप्ति करून घ्यावी, अशांतला प्रकार नसून, विश्वासकटच मला जाणलें पाहिजे. ३८० अशा ऐक्यबुद्धीनें जें मला जाणणें, त्यालाच माझी एकनिष्ठभक्ति करणें म्हणतात; आणि मी व विश्व ह्या दोहोंत जर भेद आहे अशी कल्पना केली, तर ती व्यभिचारी भक्ति होते. ८१ याकरितां, भेद न मानतां एकनिष्ठ चित्तानें तूं आपल्यासह मी या विश्वांत भरलों आहें असें जाण. ८२ पार्था, सोन्याची टीक करून जरी ती सोन्याच्या दागिन्यावर बसविली, तरी त्या दोहोंत ज्याप्रमाणें भेद नसतो, त्याप्रमाणें आपल्यापासून विश्व वेगळें आहे असें समजू नको. ८३ सूर्यापासून निघालेले किरण जसे तेजोमय असून सूर्यापासून निराळे झालेले नसतात, ८४ तसा मी व विश्व यांबद्दल ऐक्यबोध व्हावा. भूमीवरील रजःकण आणि हिमालयावरील हिमकण हे ज्याप्रमाणें भूमि व हिमालय याहून निराळे नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं सर्व विश्व आहे असें जाण. ८५ लाट किती जरी लहान असली, तरी ती जशी समुद्राहून निराळी नाही, तसा ईश्वराहून मी निराळा नाहीं, ८६ अशा प्रकारें सर्वत्र ऐक्यता आहे, अशी जी दृष्टि फांकते, तिलाच आम्ही भक्ति असे म्हणतों; ८७ आणि याच दृष्टीनें ज्ञानही आम्ही सर्वांत उत्तम असें समजतों; व योगाचेंही सार हेंच आहे. ८८ समुद्र आणि मेघ यांच्या मध्यें पाऊस पडूं लागल्यावर ज्याप्रमाणें अखंड धारा पडत असतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, भक्ति, भक्त व भजन या त्रिपुटींत परमात्मा भरलेला आहे. ८९ विहिरीच्या तोंडाशीं असलेल्या आकाशास व सर्व आकाशास जसा जोड नाहीं, तसा जो आपल्यांत व आत्मस्वरूपांत भेद न मानतां ऐक्य आहे असें जाणतों, ३९० त्याला, सूर्याची प्रभा प्रतिबिंबापासून सूर्यापर्यंत जशी सारखी नटलेली असते, त्याप्रमाणें अहंब्रह्म अशी वृत्ति बनल्यावर ब्रह्म व विश्व यांत अंतर दिसत नाहीं. ९१ याप्रमाणें अहंब्रह्म अशी मनाची वृत्ति बनल्यावर तीही पुढें आपोआप लय पावते. ९२ हे पांडवा, ज्याप्रमाणें मिठाचा खडा समुद्रांत टाकला असतां तो विरल्यावर त्याचें विरणें आपोआपच राहतें, ९३ किंवा गवत जळल्यावर विस्तवही आपोआपच विझून जातो, त्याप्रमाणें ज्या ज्ञानापासून ब्रह्माचें ऐक्य होतें, तें ज्ञानही मुळून नाहींसें होतें. ९४ मी पलीकडे आहें व भक्त अलीकडे आहेत हा भास नाहींसा होऊन दोघांमधील अनादि ऐक्य तेंच केवळ उरतें. ९५ हे किरीटी, अशी स्थिति प्राप्त झाल्यावर, गुणांना त्यानें जिंकावें असें म्हणणेंच उरत नाहीं. कारण ऐक्य झाल्यावर तेही मागाहून नाहींतसे होतात. ९६ किंबहुना, हे मर्मज्ञा, याच दशेस ब्रह्मत्व असें म्हणतात; आणि जो माझी भक्ति करतो, त्यालाच ही प्राप्त होते. ९७ अशा लक्षणांनीं या जगांत जो माझा भक्त होतो, त्याला ब्रह्मता माळ घालते. ९८ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी वहात चालल्यावर त्याला समुद्राशिवाय गत्यंतरच नसतें, ९९ त्याप्रमाणें; अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीनें जो माझी सेवा करतो, तो ब्रह्मतेच्या मुकुटावरील मणि होतो. ४०० पार्था, या ब्रह्मप्राप्तीलाच सायुज्य मुक्ति म्हणतात, व हिलाच चौथा पुरुषार्थ (मोक्ष) असें म्हणतात. १ परंतु ब्रह्मत्व पावण्याकरितां माझी आराधना हा जिना होय; तेव्हां तें प्राप्त झाल्यावर, मी व माझ्या प्राप्तीकरितां करावयाचें साधन हीं दोन्ही निराळीं आहेत असें समजशील हो ! २ तर माझ्यापासून ब्रह्म निराळें आहे अशी तुझ्या मनांत कल्पनाही येऊं देऊं नको. ३

कारण, अविनाशी व निर्विकार अशा ब्रह्माचें, सनातन धर्माचें व अखंड अशा सुखाचें स्थान मी आहें. ॥२७॥

हे पांडवा, ब्रह्म म्हणुन ज्याला म्हणतात, तो मीच होय; व मलाच हीं नावें आहेत. ४ पहा कीं, चंद्र व त्याचें मंडल हीं ज्याप्रमाणें दोन नाहींत, त्याप्रमाणें, हे मर्मज्ञ अर्जुना, मी व ब्रह्म यांत भेद नाहीं. ५ तें ब्रह्म नित्य, निष्कंप, न आवरणारें, धर्मरूपी व अपार सुख देणारें असें अद्वितीय आहे. ६ अज्ञानाचा नाश करून ज्ञान ज्या स्वरूपीं लय पावतें, तें सिद्धांतानें ठरलेलें शेवटचें स्वरूप मीच होय. ७ एकनिष्ठ भक्ताचा जो आवडता परमात्मा, तो श्रीकृष्ण याप्रमाणें सांगता झाला. ८ तेव्हां धृतराष्ट्र संजयास

संजया हें तूतें कोणें । पुसलेंनिविण वायाणें । कां बोलसी ॥९॥ माझी अवसरी ते फेडीं । विजयाची सांगें गुढी । येरु जीवीं म्हणे सांडीं । गोठी थिया ॥४१०॥ संजय विस्मयो मानसीं । आहा करुनी सरिसी । म्हणे कैसें पां दैवेंसीं । द्वंद्व यया ॥११॥ तरि कृपाळु तो बुढो । यया विवेकु हा थोंटो । मोहाचा किटो । महारोगु ॥१२॥ संजयो ऐसें चिंतितां। संवादु तो सांभाळितां । हरिखाचा येतु चित्ता । महापूरु ॥१३॥ म्हणोनि आतां येणें । उत्साहाचेनि अवतरणें । श्रीकृष्णाचें बोलणें । सांगिजेल ॥१४॥ तया अक्षराआंतील भावो । पाववीन मी तुमचा ठाँवो । आइका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥४१५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ श्लोक २७, ओंव्या ४१५.

१ धंदा. २ गिळो. ३ आनंदाचा. ४ हृदयांत.

म्हणाला कीं, या गोष्टी तुला कोणीं पुसल्या होत्या ? व त्या तूं मला व्यर्थ कां सांगतोस ? ९ माझ्या मुलांच्या विजयाची गोष्ट मला सांगून माझी शंका फेड. त्या वेळेस संजय आपल्या मनांत म्हणतो, अरे, या गोष्टी सोडून दे ! ४१० संजय मनांत विस्मय पावून आपल्यास फार उत्तम गोष्ट ऐकण्यास सोपड्ले असें मानून म्हणाला, दैवगति काय विचित्र आहे, कीं याला युद्धाचीच आवड आहे. ११ तरी कृपाळू भगवान संतुष्ट होऊन याच्या मनांत विवेकरूपी औषध घालून याचा मोहरूपी महारोग नाहींसा करो. १२ संजय अशा प्रकारें मनांत विचार करतो आहे, इतक्यांत कृष्णार्जुनांच्या संवादाकडे लक्ष जाऊन त्याच्या चित्तांत आनंदाचा महापूर आला. १३ म्हणून मनांत हर्षयुक्त होऊन, श्रीकृष्ण काय म्हणाले तें तो सांगेल. १४ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले:–त्याच्या बोलण्याचा भाव मी तुमच्या हृदयांत ठसवीन, तो ऐका. ४१५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पंधरावा.

आतां हृदय हें आपुलें। चौफाळूनियां भलें। वरी बैसऊं पाउलें। श्रीगुरूचीं ॥१॥ ऐक्यभावाची अंजुळी। सर्वेंद्रियकुड्मुळीं। भरूनियां पुष्पांजुळी। अर्घ्यु देवों ॥२॥ अनन्योदकें धुवट। वासना जे तंनिष्ठ। तें लागलेंसे अबोटें[5]। चंदनाचें ॥३॥ प्रेमाचेनि भांगारें। निव्वळूनि नूपुरें। लेवऊं सुकुमारें। पदें तियें ॥ ४ ॥ घणावली आवडी। अव्यभिचारें चोखडी। तिये घालूं जोडी[10]। आंगोळियीं ॥५॥ आनंदामोदबहुळ। सात्त्विकाचें मुकुळें[13]। तें उमलऊं अष्टदळ[14]। ठेऊं वरी ॥६॥ तेथें अहं[15] हा धूप जाळूं। नाहं[16] तेजें[17] वोवाळूं। सामरस्यें पाटोळूं[18]। निरंतर॥७॥ माझी तनु आणि प्राण। इया दोनी पाउवां लेऊं। भोगमोक्ष निंबलोण। करूं पायां तयां ॥८॥ इया गुरुचरणसेवा। हों पात्र तया दैवा। जे सकळार्थमेळावा[22]। पोटुं बांधे ॥९॥ ब्रह्मींचें विसवैणवरी[23]। उन्मेख लाहे उजैरी[24]। जें वाचेतें इये करी। सुधासिंधु[25] ॥१०॥ पूर्णचंद्राचिया कोडी। वक्तृत्वा धांपे[26] कुरोंडी। तैसी आणी गोडी। अक्षरांतें ॥११॥ सूर्यें अधिष्ठिली प्राची[27]। जगा राणिव दे प्रकाशाची। तैशी वाचा श्रोतयां ज्ञानाचीं। दिवाळी करी ॥१२॥ नादब्रह्म खुजें। कैवल्यही तैसें न सजे। ऐसा बोलु देखिजे। जेणं[28] दैवें ॥१३॥ श्रवणसुखाच्या मांडवीं। विश्व भोगी माधवी। तैसी सांसिन्नली[29] बरवी। वाचावल्ली ॥१४॥ ठावो न पवता जयाचा। मनेंसीं मुरडली वाचा। तो देवो होय शब्दाचा। चमत्कारु ॥१५॥ जें ज्ञानासि न चोजवे[30]। ध्यानासिही जें नांगवे[31]। तें अगोचर फांवे[32]। गोठीमाजीं ॥ १६ ॥ येवढें एक सौभग। वळंघे[33] वाचेचें आंग। श्रीगुरुपादपद्मपरांग[34]। लाहे जैं कां ॥१७॥ तरि बहु बोलूं काई। आजि तें आना ठाईं। मातेंवाचूनि नाहीं। ज्ञानदेवो म्हणे ॥१८॥ जे तान्हेनि मियां अपत्यें। आणि माझे गुरु एकलौते। म्हणोनि कृपेसि एकेहातें[35]। जालें तिये ॥१९॥ पाहा पां भरोवरी[36] आधवी। मेघ चातकांसी रिचवी[37]। मजलागीं गोसावी। तैसें केलें ॥२०॥ म्हणोनि रिकामें तोंड। करूं गेलें बडबड। कीं गीता ऐसें गोड। आतुडलें[38] ॥२१॥ होय अदृष्ट[39] आपैतें[40]। तैं वाळूचि रत्नें परते[41]। उंजू[42] आयुष्य तैं मारितें[43]। लोभु करी ॥२२॥ आधणीं घातलिया हरळ[44]। होती अमृताचे तांदुळ। जरी भुकेची राखे वेळ। श्रीजगन्नाथु॥२३॥ तयापरी श्रीगुरु। करिती जैं अंगीकारु। तैं होऊनि ठाके संसारु। मोक्षमय आघवा॥२४॥ पाहा पां काई नारायणें। तया पांडवाचें उणें। कीजेचि ना पुराणें। विश्ववंद्यें ॥२५॥ तैसें श्रीनिवृत्तिराजें। अज्ञानपण हें माझें। आणिलें वोजे[45]। ज्ञानाचिया ॥२६॥ परि

१ चोखाळून; स्वच्छ करून. २ पुष्पांच्या कळ्यांनीं. ३ एकनिष्ठ-भावरूप उदकानें. ४ श्रीगुरूचे ठिकाणीं. ५ अनामिका=करंगळीच्या शेजारचें बोट. ६ सुवर्णानें. ७ गाळून. ८ घागऱ्या. ९ दृढ. १० रणजोडवीं. ११ अंगठ्यांत १२ आनंदरूप सुगंध. १३ कळी. १४ कमळ. १५ अहंकार. १६ निरभिमान. १७ दीपें. १८ ऐक्यभावानें. १९ आलिंगन देऊं. २० पादुका. २१ मोक्ष. २२ प्राप्त करून देते. २३ विश्रांतीपर्यंत. २४ योग्यता. २५ अमृत. २६ टाकावे. २७ पूर्वदिशा. २८ ज्या गुरुसेवारूप दैवयोगानें. २९ भरास येते. ३० जाणतां येत नाहीं. ३१ सांपडत नाहीं. ३२ सांपडते. ३३ आश्रय करते. ३४ कमलांतील पराग. ३५ एकटाच. ३६ पाणी आटवून वर सांठविणें. ३७ पाऊस पाडतो. ३८ सांपडलें. ३९ प्रारब्ध. ४० अनुकूळ. ४१ परिणाम पावे. ४२ बळकट. ४३ मारणारा. ४४ खडे. ४५ योग्यतेस.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पंधरावा.

[मागील अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें गुणातीत होऊन चित्तशुद्धि झाल्यावर श्रीज्ञानेश्वर म्हणतातः—] आतां आपलें हृदय स्वच्छ करून त्यावर श्रीगुरूच्या पादुकांची स्थापना करूं. १ नतर एकनिष्ठपणाच्या ओंजळींत सर्वेंद्रियरूपी पुष्पांच्या कळया घेऊन श्रीगुरूस अर्घ्य देऊं २ अनन्यभावरूपी स्वच्छ उदकानें स्नान घालून वासनारूपी चदन श्रीगुरूस अनामिकेनें लावूं. ३ प्रेमरूपी सुवर्णाच्या घागऱ्या करून गुरूंच्या सुकुमार पायांत घालूं. ४ गुरूच्या ठिकाणीं असलेल्या एकनिष्ठ व दृढ भक्तीचीं रणजोडवीं करून गुरूच्या अगठ्यांत घालूं ५ अष्टभावरूपी पाकळया उमललेल्या आहेत असें सात्त्विक भावरूपी कमळ आनदरूपी वासासह त्यांच्या चरणांवर वाहूं ६ त्या ठिकाणीं अहंकाराचा धूप करून निरभिमानाचा दीप ओवाळूं, व ऐक्यभावानें गुरूंस आलिंगन देऊं. ७ आपले शरीर व प्राण या दोन पादुका करून श्रीगुरूच्या चरणांत घालूं; व गुरूच्या चरणांवरून भोग व मोक्ष यांच लिंबलोण करूं ८ मोक्षप्राप्ति करून देणारी जी अशा प्रकारची गुरुचरणसेवा, ती करण्यास मी पात्र होवों ९ [मग त्या ज्ञान्याची योग्यता इतकी वाढते कीं,] तो ब्रह्मस्वरूपीं विश्रांति घेतो; व त्याच ज्ञानाच्या योगानं, त्याच्या तोंडांतून जे शब्द निघतात ते अमृततुल्य असतात; १० त्याच्या वक्तृत्वावरून पौर्णिमेच्या चद्राप्रमाणें कोटिचद्र ओंवाळून टाकावे, असें त्याच्या तोंडांतून निघणाऱ्या अक्षरांस माधुर्य येतें ११ पूर्वेस सूर्य उगवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें सर्व जगांत प्रकाशाची रेलचेल होते, त्याप्रमाणें त्याच्या तोंडांतून निघणाऱ्या भाषणांनीं श्रोत्यांना ज्ञानाची दिवाळी होते, १२ नादब्रह्म त्याच्या बोलण्याच्या माधुर्यापुढें फिकें पडतें, व तसेंच मोक्षसुखही त्याची योग्यता पावत नाहीं. याप्रमाणें उत्तम असें जें भाषण, तें गुरुसेवारूप दैवयोगें प्राप्त होतें. १३ श्रवणसुखरूपी मांडवांत, वसंत ऋतूंत ज्याप्रमाणें चहूंकडे झाडें टवटवीत दिसतात त्याप्रमाणें वाचारूप वेल चहूंकडे पसरतो १४ हा काय चमत्कार आहे की, ज्या ब्रह्माचा ठाव न लागल्यामुळें वेदांनीं आपलें तोंड मागं फिरविलें, तें ब्रह्म त्याच्या वाणीत सहज येतें. १५ ज्ञानासही जाणतां येत नाहीं व ध्यानाम्ही सांपडत नाहीं असें जे अगोचर ब्रह्म, तें त्याच्या सहज बोलण्यांत येतें. १६ वाचेंत सहज ब्रह्म येण्याएवढें हें सौभाग्य एक श्रीगुरुपदकमलपरागांच्याच प्राप्तीनें येतें. १७ श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, पुष्कळ बोलण्यांत काय अर्थ आहे? ही योग्यता आज माझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाच्याही ठिकाणीं नाहीं. १८ याचें कारण असें कीं, मी माझ्या गुरूचें एकुलतें एक तान्हें लेंकरूं असल्यामुळें, त्यांच्या कृपेस एकटाच पात्र झालों. १९ असें पहा मेघ हा एका चातक पक्ष्यास पाणी मिळावें म्हणून समुद्राचें पाणी आटवून वर नेण्याची व पुनः पाऊस पाडण्याची खटपट करतो; त्याप्रमाणें, माझ्या हातून असं कृत्य घडावें म्हणून श्रीगुरूनीं मजवर कृपा केली. २० म्हणून, माझ्या रिकाम्या तोंडांतून नुसती बडबड म्हणून जे शब्द बाहेर पडले, त्यांत गीतेचा अर्थ मी सहज बोलून गेलों. २१ प्रारब्ध अनुकूल असल्यावर वाळू हातांत घेतली असतां तींच रत्नें होतात, आणि आयुष्याची दोरी बळकट असल्यावर मारणाराही लोभ करतो; २२ जर ईश्वराच्या मनांत अन्न देऊन जगवावयाचें असलें, तर अधणांत खडे वैरले असतांही त्यांचे अमृततुल्य तांदूळ होतात; २३ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरु ज्याचा अगीकार करतात, तो संसारांत असूनही त्याला तो संसारच मोक्ष देणारा होतो. २४ पहा कीं, पांडवांचें सर्व प्रकारें उणें असूनही श्रीकृष्णानें त्यांच्या कथेस पुराणाची योग्यता आणून ती सर्व जगास वद्य अशी करून ठेवली नाहीं का? २५ त्याप्रमाणें, श्रीनिवृत्ति महाराजांनीं माझ्या ठिकाणचें अज्ञान ज्ञानाच्या योग्यतेस आणून बसविलें. २६ परंतु

हें असो आतां । प्रेम रुळतसे बोलतां । कें गुरुगौरव वर्णितां । उन्मेष असे ॥२७॥ आतां तेणेंचि पसायें । तुम्हां संतांचे मी पाये । वोळगेने अभिप्रायें । गीतेचेनी ॥२८॥ तरि तोचि प्रस्तुतीं । चौदाविया अध्यायाच्या अंतीं । निर्णयो कैवल्यपती । ऐसा केला ॥२९॥ जें ज्ञान जयाच्या हातीं । तोचि समर्थु मुक्ती । जैसा शतमखें संपत्ती । स्वर्गींचिये ॥३०॥ कां एक शत जन्मां । जो जन्मोनि ब्रह्मकर्मा । करी तोचि ब्रह्मा । आन नोहे ॥३१॥ नाना सूर्याचा प्रकाशु । लाहे जेवि डोळसु । तेवि ज्ञानियां सौरसु । मोक्षाचा तो ॥३२॥ तरि तया ज्ञानालागीं । कवणा पा योग्यता आंगीं । हे पाहतां जगीं । देखिला एकु ॥३३॥ जे पाताळींचेंही निधान । दावील कीर अंजन । परि होआवे लोचन । पायाळाचे ॥३४॥ तैसें मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन । परि तेंचि थारे ऐसें मन । शुद्ध होआवें ॥३५॥ तरी विरक्ती वांचूनि कहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं । हें विचारूनि ठाईं । ठेविलें देवें ॥३६॥ आतां विरक्तीची कवण परी । जे येऊनि मनातें वरी । हेंही सर्वज्ञ श्रीहरी । देखिलें असे ॥३७॥ जे विषें रांधिली रससोये । जैं जेवणारा ठाउवी होये । तैं तो ताटचि सांडूनि जाये । जयापरी ॥३८॥ तसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जैं अनित्यता । तैं वैराग्य दवडितां । पाठीं लागे ॥३९॥ आतां अनित्यत्व या कैसें । तेंचि वृक्षाकारमिषें । सांगिजत असे विश्वेशें । पंचदर्शी ॥४०॥ उपाडिलें कवतिकें । झाड येरिमोहरा ठाके । तें वेगें जैसें सुके । तैसें हें नोहे ॥४१॥ यातें एकेपरी । रूपकाचिया कुसरी । सारीतसे वारी । संसाराची ॥४२॥ करूनि संसार वावो । स्वरूपीं अहंतेचा ठावो । होआवया अध्यावो । पंधरावा हा ॥४३॥ आतां हेंचि आघवें । ग्रंथगर्भींचें चांगावें । उपखोविजेल जीवें । आकर्णिजे[६] ॥४४॥ तरि महानंदु समुद्र । जो पूर्ण पूर्णतेचा चंद्र । तो द्वारकेचा नरेंद्र । ऐसें म्हणे ॥४५॥ अगा पैं पंडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आडवारा । विश्वाभासु जो ॥४६॥ तो हा जगडंबरु । नोहे येथ संसारु । हा जाणिजे महातरु । थांवला असे ॥४७॥ परि येरां रुखासारिखा । तळीं मुळें वरी शाखा । तैसा नोहे म्हणोनि लेखा । नयेचि कवणा ॥४८॥ आगी कां कुऱ्हाडी । होय रिगावा जरी बुडीं । तरी हो कां भलतेवढी । वरिचील वाढी ॥४९॥ जे तुटलिया मुळापासीं । उलंडे[१०] कां शाखांसीं । परी तैसी गोठी कायसी । हा सोपा नव्हे ॥५०॥ अर्जुना हें कवतिक । सांगतां असे अलौकिक । जे वाढी अधोमुख[११] । रुखा यया ॥५१॥ जैसा भानु उंची नेणों कें । रश्मिजाळ तळीं फांके । संसार हें कावरुखें[१२] । झाड तैसें ॥५२॥ आणि आथी नाथी तितुकें । हें व्यालें[१३] असे येणेंचि एकें । कल्पांतींचेनि उदकें । व्योम जैसें ॥५३॥ कां रवीच्या अस्तमानीं । आंधारेनि कोंदे रजनी । तैसाचि हा गगनीं । मांडला असे ॥५४॥ यया फळ ना चुंबितां । फूल ना सुरंबितां[१४] । जें कांही पंडुसुता । तें रुखुचि हा ॥५५॥ हा ऊर्ध्वमूळ आहे । परि उन्मूळिला[१५] नोहे । येणेंचि हा होये । शाडुंळु[१६] गा ॥५६॥ आणि ऊर्ध्वमूळ ऐसें । निगदिलें[१७] कीर असे । परी अधांही[१८] असोसें[१९] । मूळें यया ॥५७॥ प्रबळलीं[२०] चौमेरीं[२१] । पिंपळा कां वडाचिया परी । जे पारंबियांमाझारीं । डहाळिया असती ॥५८॥ तेविंचि गा धनंजया । संसारतरू यया । अधींचि आथी खादिया । हेंही नाहीं ॥५९॥ तरी ऊर्ध्वांही कडे । शाखांचे मोदोडे[२२] । दिसताति अपाडें । सासिन्नले[२३] ॥६०॥ जालें गगनाचि पोंवोतिये[२४] । कां वारा मांडला रुखाचेनि ओयें[२५] । नाना अवस्थाश्रयें । उद्‌यला असे ॥६१॥ ऐसा हा एकु । विश्वाकार विटंकु[२६] । उदयला जाण रुखु । ऊर्ध्वमूळु ॥६२॥ आतां ऊर्ध्व या क-

---

१ प्रसादानें. २ सांगेन. ३ यश. ४ कुशलतेनें ५ स्पष्ट केला जाईल. ६ ऐका. ७ इच्छारहितांचा. ८ प्रतिबंध. ९ वाढका. १० उकथून पडेल. ११ खालीं. १२ चमत्कारिक.

१३ व्यालें. १४ डुगावें तर. १५ उपटलेला. १६ हिरवागार. १७ म्हटलें. १८ खालींहो. १९ पुष्कळ. २० पसरला. २१ चहूंकडून. २२ जुबाडे. २३ विस्तार पावलेले. २४ आश्रयभूत. २५ सामर्थ्यानें. २६ निबिड.

हें असो; असा बोलण्यानें फक्त प्रेम अधिक वाढतें. कारण श्रीगुरुमहात्म्य वर्णन करण्यास आम्हांस ज्ञान आहे कोठें! २७ तेव्हां त्या गुरूंच्याच प्रसादानें व तुम्हा संतांच्या पायांच्या दर्शनानें गीतेचा अभिप्राय मी सांगतों. २८ तर येथपर्यंत कथाभाग आला आहे कीं, चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटीं, मोक्षदाते असे जे भगवान श्रीकृष्ण त्यांनीं असा निर्णय केला कीं, २९ ज्याला ज्ञानप्राप्ति झाली आहे, त्यालाच मोक्ष प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणें शंभर यज्ञ करणारास स्वर्गातील संपत्ति (इंद्रपद) प्राप्त होतें; ३० किंवा जो शंभर जन्म ब्रह्मकर्मांत घालवितो, तोच निःसंशय ब्रह्म देवाचें पद मिळवितो; ३१ किंवा सूर्याचे प्रकाशाचा उपयोग एक डोळ्यासच होतो, त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे त्यालाच मोक्षप्राप्तीचें सुख मिळतें. ३२ तर हें ज्ञान मिळविण्याची कोणाच्या ठिकाणीं योग्यता आहे हें पाहूं गेलें असतां जगांत एकच पुरुष दृष्टीस पडतो. ३३ ज्याप्रमाणें भूमिगत द्रव्य अंजन घातलें असतां दृष्टीस पडतें, परंतु तें अंजन घालण्यास पायाळू मनुष्यच पाहिजे, ३४ त्याप्रमाणें, ज्ञानापासून मोक्ष प्राप्त होतो यांत शंका नाहीं; परंतु तें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां मनाची शुद्धि करावी लागते. ३५ तथापि देवांनीं विचार करून असा सिद्धांत करून ठेवला आहे कीं, वैराग्याशिवाय ज्ञानाचा टिकावच लागावयाचा नाहीं. ३६ आतां वैराग्य आपण होऊन मनास कसें वरतें, याजबद्दलही सर्वज्ञ श्रीहरींनीं सिद्धांत केला आहे. ३७ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य भोजनास बसल्यावर अन्नांत विष घातलें आहे असें समजतांच ताट टाकून उठून जातो, ३८ त्याप्रमाणें सर्व संसार अशाश्वत आहे, असें ज्या वेळेस समजतें, त्या वेळीं वैराग्य ढकलून दिलें तरी आपल्या पाठीस लागतें. ३९ आतां हा संसार कसा अशाश्वत आहे याचें या पंधराव्या अध्यायांत वृक्षाची उपमा देऊन वर्णन केलें आहे. ४० इतर झाडें जशीं उपटून टाकल्यावर लवकर सुकतात, तसें हें संसाररूपी झाड सुकत नाहीं. ४१ याप्रमाणें संसाराविषयीं झाडाचें कुशलतेनें रूपक करून श्रीकृष्ण भगवान मुमुक्षूंस जन्ममरणाच्या येरझारापासून सोडवितात. ४२ संसार मिथ्या आहे असें समजून आत्मस्वरूपीं धीपणाचा अंतर्भाव व्हावा, याकरितां या गीतेचा पंधरावा अध्याय श्रीकृष्णांनीं सांगितला. ४३ तर या अध्यायांत हा सिद्धांत उत्तम रीतीनें स्पष्ट केला जाईल, म्हणून मनापासून तिकडे लक्ष असूं द्या. ४४ महानंदाचा समुद्र, इच्छारहितांचा पूर्णचंद्र व द्वारकेचा राजा जो श्रीकृष्ण भगवान तो म्हणाला:— ४५ हें बघ अर्जुना, आत्मस्वरूपाच्या घराला येत असतां मध्यें जो विश्वाभास प्रतिबंध करतो, ४६ तो हें जगत् नव्हे व संसारही नव्हे; तर हा मोठा वृक्ष वाढलेला आहे असें समज. ४७ पण इतर झाडांचीं मुळें खालीं असून वर फांद्या असतात तसा हा नाहीं. म्हणून याचें कोणालाही वर्णन करितां येत नाहीं. ४८ याच्या बुडाशीं कुऱ्हाडीचा घाव घातला, किंवा अग्नि लावला, तरी हा नाश न पावतां उलट जास्त वाढतो. ४९ इतर झाडें मुळापाशीं तोडलीं असतां फांद्यासकट उलथून पडतात, पण तसा प्रकार याचा होत नाहीं, म्हणून हा वृक्ष साधारण नव्हे. ५० अर्जुना, हें झाड अलौकिक असून याचें असें एक नवल आहे कीं, याची वाढ खालच्या बाजूस आहे. ५१ ज्याप्रमाणें सूर्याची उंची किती आहे हें कळत नाहीं, पण त्याचीं किरणें खालीं पसरतात, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्ष चमत्कारिक आहे. ५२ आणखी, या जगतांत जितक्या म्हणून वस्तु आहेत, तितक्या सर्वांस या झाडानें व्यापून टाकलें आहे. कल्पांतसमयींच्या उदकानें जसें सर्व आकाश व्यापून जातें, ५३ किंवा सूर्य अस्तास गेल्यावर ज्याप्रमाणें रात्र अंधारानें कोंदलेली असते, त्याप्रमाणें हा वृक्ष सर्व गगनांत भरलेला आहे. ५४ चाखावें म्हटलें तर याला फळ नाहीं; हुंगावें म्हटलें तर फूलही नाहीं; जें कांहीं आहे, तें सर्व हा वृक्षच! ५५ याचीं मुळें वर आहेत, तथापि हा उपटून टाकलेला नाहीं. अर्जुना, याच कारणास्तव हा नेहमीं हिरवागार असतो. ५६ आणि याला वर मुळें आहेत असें जरी म्हटलें आहे, तरी खालींही याला पुष्कळ मुळें आहेत. ५७ हा चहूंकडून पिंपळ अथवा वड यांप्रमाणें पसरलेला आहे. त्यांच्या पारंब्या जशा जमिनीस लागून त्यांस डाहाळ्या फुटतात, ५८ त्याप्रमाणें, अर्जुना, संसाररूपी वृक्षास खालींच खांद्या आहेत असाही प्रकार नाहीं. ५९ तर वरही त्याला अपार खांद्या असून त्या विस्तार पावलेल्या आहेत. ६० या झाडाचा विस्तार होण्यास सर्व आकाश आश्रयभूत असून, सर्व वारा या वृक्षाच्या सामर्थ्यानेंच वाहतो, व याच्याच योगानें तिन्ही अवस्था (उत्पत्ति, स्थिति आणि लय) प्राप्त होतात. ६१ याप्रमाणें हा विश्वाकाररूपी वर मुळें असलेला निबिड असा वृक्ष उत्पन्न झाला आहे. ६२ आतां या

वण । येथें मूळ तें किलक्षण । कां अधोमुखपण । शाखा कैसिया ॥६३॥ अथवा [1]द्रुमा यया । अर्धी जिया मुळिया । तिया कोण कैसिया । ऊर्ध्व शाखा ॥६४॥ आणि अश्वत्थु हा ऐसी । प्रसिद्धि कायसी । आत्मविदाविलासीं । निर्णयो केला ॥६५॥ हें आघवेंचि बरवें । तुम्हिये प्रतीतीसि फावे । तैसेनि सांगों [2]सोलिवें । वि[3]न्यासें गा ॥६६॥ परी ऐकें गा सु[4]भगा । हा प्रसंगु असे तुम्हाचिजोगा । कानाचि करीं हो सर्वांगा । हियें आथिलियां ॥ ६७ ॥ ऐसें प्रेमरसें [6]सुरफुरें । बोलिलें जंव यादववीरें । तंव अवधान अर्जुनाकारें । मूर्त जालें ॥६८॥ देव निरूपिती तें थेकुलें । येवढें श्रोतेपण फांकलें । जैसें आकाशा सांव पसरिलें । दाहीं दिशीं ॥ ६९ ॥ श्रीकृष्णोक्तिसागरा । हा अगस्तीचि दुसरा । म्हणोनि घोंटु भरों पाहे एकसरा । अवधेयाचा ॥७०॥ ऐसी सोय सांडूनि खवळिली । आवडी अर्जुनीं देवें देखिली । तेथ आलेनि सुखें केली । कुरवंडी तया ॥७१॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १

अन्वय—[इमं संसारवृक्ष] अश्वत्थं ऊर्ध्वमूलं, अधःशाखं च अव्ययं प्राहुः. छंदांसि यस्य पर्णानि सन्ति; यः तं वेद, सः वेदवित्. ॥ १ ॥

मग म्हणे धनंजया । तें ऊर्ध्व गा तरू यया । येणें रूपेंचि कां जया । ऊर्ध्वता गमे ॥७२॥ येऱ्हवीं मध्योर्ध्व अध । हे नाहीं जेथ भेद । अद्वयासीं एकवद । जया ठायीं ॥७३॥ जो नाइकिजता नादु । जो असौरभ्य मकरंदु । जो आंगा[11]थिलो [12]आनंदु । सु[13]रतेंविण ॥७४॥ जया जें [14]औऱ्ता परौतें । जया जें पुढें मागौतें । दिसतेनविण दिसतें । अदृश्य जें ॥७५॥ उपाधीचा दुसरा । घालितां वापसारा । नामरूपाचा ससारा । होय जयातें ॥७६॥ ज्ञातृज्ञेयाविहीन । सुसर्वेंचि जें ज्ञान । सुखा भरलें गगन । गाळीव[15] जें ॥७७॥ जें कार्य ना कारण । जया दुजें ना एकपण । आपणयां जें जाण । आपणचि ॥७८॥ ऐसें [16]वस्तु जें साचें । तें ऊर्ध्व गा यया तरूचें । तेथ [17]और घेणें मूळाचें । तें ऐसें असे ॥ ७९ ॥ तरी माया ऐसी ख्याती । नसतीच यया आथी । कां वांझेची संतती । वानणें जैसी ॥८०॥ तैसी सत् ना असत् होये । जे विचाराचें नाम न साहे । ऐसेया परीची आहे । अनादि म्हणती ॥८१॥ जे नानातत्त्वांची मांदुस । जे जगद्भ्रांतीचें आकाश । जे आकारजातां[20]चें दुंस । घडी केलें ॥८२॥ जे भवद्रुमबीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका । विपरीतज्ञानदीपिका । सांचली जे ॥८३॥ ते माया वस्तूच्या ठायीं । असे जैसेनि नाहीं । मग वस्तुप्रभावाचि पाहीं । प्रगट होय ॥८४॥ जेव्हां आपणया आली निद । करी आपणपें जेविं मुग्ध । कां काजळी आणी मंद । प्रभा दीपीं ॥८५॥ स्वप्नीं प्रियापुढें तरुणांगी । निदेली चेवऊनि वेगीं । आलिंगिलेनिवीण आलिंगी । सकामु करी ॥८६॥ तैसी स्वरूपीं जाली माया । आणि स्वरूप नेणे धनंजया । तेंचि रूपा यया । मूळ पाहिलें ॥८७॥ वस्तूसी आपला जो अबोधु । तो [21]ऊर्ध्वीं आदुळैजे कंदु[22] । वेदांतीं हाचि प्रसिद्ध । बीजभावो ॥८८॥ घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजांकुरभावो म्हणती । येर स्वप्न हन जागृती । हा फळभावो तियेचा ॥८९॥ ऐसी यया वेदांतीं । निरूपणभाषाप्रतीती । परी तें असो प्रस्तुतीं । अज्ञान मूळ ॥९०॥ तें ऊर्ध्व आत्मा निर्मळें । अधोर्ध्व [23]सूचिती मूळें । बळिया बांधोनि आळें । मायायोगाचें ॥९१॥ मग [24]आंधिकीं संदेहांतरें । उठती जियें अपारें । तें चौपासीं घेऊनि आगारें । खोलावती ॥९२॥ ऐसें भवद्रुमाचें मूळ । हें ऊर्ध्वीं करी बळ । मग [27]आंणियाचें बेंचलें । अर्धी दावी ९३

१ वृक्षास. २ स्पष्ट. ३ निरूपणानें. ४ भाग्यवंता. ५ अंतःकरणपूर्वक. ६ भरपूर. ७ मर्यादा. ८ ब्रह्म. ९ ऐक्य. १० सुगंध. ११ स्वयमेव. १२ स्वरूपानंद. १३ विषयसेवनाशिवाय. १४ अलीकडे. १५ सूक्ष्म. १६ शुद्ध ब्रह्म. १७अंकुर. १८पेटी. १९विश्वाकाराचें. २०वस्त्र. २१ ब्रह्माचे ठिकाणीं. २२ माया. २३ निघतात. २४ प्रथम. २५ चार प्रकारचे. २६ संसाररूपी झाडाचें. २७ अंकुरांचे. २८ झुबके.

झाडाच्या वर कोण आहे, याचें मूळ कोण, त्याचीं लक्षणे काय, व याचा खालीं विस्तार असून याच्या फांद्या कोणत्या, ६३ अथवा या वृक्षाला खालीं ज्या मुळ्या आहेत, त्यांपासून वर खांद्या कोणत्या व कशा उत्पन्न होतात, ६४ आणि या वृक्षास 'अश्वत्थ' हे नाव कशावरून प्राप्त झाले, व आत्मज्ञान्यांनी याचा काय निर्णय केला आहे, ६५ या सर्व गोष्टी उत्तम रीतीनें तुझ्या अनुभवास येतील असे स्पष्ट निरूपण करून सांगतो. ६६ तर, हे भाग्यवता, हे निरूपण ऐकण्यास तूच योग्य आहेस; म्हणून सर्व इंद्रियें कानाचे ठिकाणी आणून अंतःकरणपूर्वक ऐक. ६७ यादववीर जो श्रीकृष्ण भगवान, तो याप्रमाणे प्रेमरसाने भरलेले असे भाषण बोलल्यावर, अर्जुनाच्या ठिकाणी अवधान हे मूर्तिमंत दिसू लागले ६८ ज्याप्रमाणे आकाश मोटे असूनही त्यास दाही दिशानी आलिंगन दिलें आहे, त्याप्रमाणे, भगवताचे निरूपण इतके लहान झाले की, त्यास अर्जुनाचे श्रोतेपणाने अलिंगन दिले! ६९ श्रीकृष्णाच्या भाषणरूपी समुद्रास अर्जुनाचे श्रोतेपण हाच कोणी एका आचमनात संपविणारा दुसरा अगस्ती ऋषि होय; म्हणून, श्रीकृष्ण जे सागतील, त्या सर्वांचा एकच घोट करण्यास अर्जुन प्रवृत्त झाला! ७० अर्जुनाच्या ठिकाणी ऐकण्याची अशी अमर्याद इच्छा उत्पन्न झालेली पाहून श्रीकृष्णानी आपल्यास झालेले समाधान त्याच्या वरून ओवाळून टाकले! ७१

श्रीभगवान म्हणाले:—ह्या संसाररूप अश्वत्थ वृक्षाचीं पाळेमुळें वर आहेत, आणि शाखा खालीं आहेत असे म्हणतात. छंदोबद्ध असे वेद हीं ह्या वृक्षाचीं पाने होत; आणि ज्याला हें सर्व प्रकारें अवगत आहे, वेदवित् म्हणजे वेदवेत्ता (ज्ञाता) होय. ॥१॥

मग श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास म्हणतात:—धनंजया, या झाडाच्या वर जें [ब्रह्म] आहे, त्यास या झाडामुळेंच ऊर्ध्वपणा प्राप्त झाला. ७२ एरव्ही ज्या ब्रह्माचे ठिकाणी मध्य, ऊर्ध्व व अध हे काहीच प्रकार नसून जे अद्वैताला ऐक्यतेस आणितें; ७३ व जंतुध्वनीपासून उत्पन्न होऊन ऐकू येणाऱ्या नादाच्या पूर्वींचा जो मूळ नाद, तसेंच मकरंदांतून उत्पन्न होणाऱ्या सुगंधाच्या मूळाचा जो सुगध, व जो विषयसेवनाशिवाय उत्पन्न होणारा स्वरूपानंद—असे आहे; ७४ ज्याला अलीकडे व पलीकडे, पुढे व मागे अशी मर्यादा नाहीं; व दृष्ट नसून पाहणारें व अदृश्य आहे; ७५ उपाधींचा ओपसरो घातला असता जें नांवारूपाच्या विस्ताराप्रत येतें; ७५ जें ज्ञाता व ज्ञेय यांच्याशिवाय केवळ ज्ञान असून, सर्व जगांत सूक्ष्म रीतीनें भरून राहिलें आहे; ७७ जे कार्य नाहीं व कारणही नाहीं ज्याला द्वैत व अद्वैत नाहीं, व जे आपलेपणास जाणणारे आहे; ७८ याप्रमाणे जे शुद्ध ब्रह्म, तें या ससाररूपी झाडाला वर मूळ असून, त्याला जे अकुर फुटतात ते असे आहेत: ७९ तर या विश्वास माया असे म्हणतात. जी ज्ञानाच्या योगाने भासत नाहीं, व अज्ञानाच्या योगानें भासते; किंवा वाझ स्त्रीला अमुक सतति झाली, असें वर्णन करणे, ज्याप्रमाणे मिथ्या होय, ८० त्याप्रमाणें, जी आहे म्हणता येत नाहीं व नाहीही म्हणतां येत नाही, व जी ज्ञानापुढे टिकत नाहीं. याप्रमाणे, हिचा प्रकार असून हिला अनादि असे म्हणतात. ८१ जी पंचतत्त्वाची पेटी होय, जी जगद्रूप अभ्राला आधार होय, व विश्वाकाररूप वस्त्राची घडी होय; ८२ जी ससाररूप वृक्षाची बी, जी प्रपंचाचें चित्र काढण्याची भूमिका, व जिच्यामध्ये ब्रह्मज्ञानाशिवाय इतर ज्ञानाचे तेज भरलेलें आहे. ८३ अशी ती माया ब्रह्माचे ठिकाणी आश्रय करून असते. त्या योगानें ब्रह्माचे तेजाने ती प्रकट होते. ८४ जागृत मनुष्यास निद्रा आली असता तो जसा जागचे जागी स्तब्ध होतो; किंवा काजळीने दिव्याचे तेज मद होते; ८५ अथवा स्वप्नांत एखाद्या मनुष्याजवळ तरुण स्त्री येऊन त्यास जागें करून आलिंगन दिल्याशिवायच तो ज्याप्रमाणे तिला आलिंगन देऊन कामातुर होतो, ८६ त्याप्रमाणें, धनंजया, स्वरूपाच्या आधारावर माया उत्पन्न होऊन, त्या स्वरूपानें आपलेपण विसरणे, हेंच या विश्वरूप तरूचे पहिले मूळ होय. ८७ ब्रह्माला आत्मस्वरूपाचा विसर पडला, म्हणजे ब्रह्माचे ठिकाणी माया उत्पन्न होते; आणि ह्यालाच वेदांती मडळी "बीजभाव" असे म्हणतात. ८८ जेव्हा अज्ञानानें गाढ झोप लागते, तेव्हा त्यालाच मायेचा मोड फुटतो असे म्हणतात; व त्याच मोडापासून स्वप्न व जागृति हीं फळें उत्पन्न होतात. ८९ याप्रमाणे वेदांती लोकांची निरूपण करण्याची पद्धत आहे; परतु तें प्रस्तुत राहू दे. या सर्व गोष्टींस मूळ अज्ञान आहे, एवढेच समज. ९० निर्मळ आत्म्याचे ठिकाणी असणारी जी माया, तिच्या खालच्या व वरच्या बाजूस मुळे निघून, त्याना मायारूपी आळ्यांत पाणी मिळून तीं मुळें बळकट होतात ९१ मग त्या मुळांस पहिल्या प्रथम देह उत्पन्न होऊन खालच्या बाजूस चार प्रकारचे अंकुर फुटतात. ९२ याप्रमाणें संसाररूपी झाडाचें मूळ स्वरूपाच ठिकाणीं बळकट झाल्यावर, मग त्याला खालीं अंकुराचे झुबके निघतात. ९३

१ तोरमळीची किंवा दुसऱ्या कसल्या रत्नाची अंगठी करितांना, तें रत्न फार तेजस्वी दिसावें म्हणून त्याखाली जें द्रव्य घालतात, त्यास ओपसरा म्हणतात.

तेथ चिद्वृत्ती[1] पहिलें । महत्तत्त्व[2] उमैलें[3] । तें पान कोंवळें[4] दुव्हें[5] । एक निघे ॥९४॥ मग सत्त्वरजतमात्मकु । त्रिविध अहंकारु जो एकु । तो तिवणा[5] अधोमुखु । डिरु[6] फुटे ॥९५॥ तो बुद्धीची घेऊनि आगारी । भेदाची वृद्धि करी । तेथ मनाचें डाळ धरी । ओलेपणें[8] ॥९६॥ ऐसा मुळाचिया गाढिको[9] । विकल्परस[10] कोंवळिका । चित्तचतुष्टय[11] डाहाळिका । कोंभ येतो ॥९७॥ मग आकाश वायु द्योतक[12] । आप पृथ्वी हे पांच फोंक । महाभूताचे सरोसे[13] । सरळे होती ॥९८॥ तैसीं श्रोत्रादि तन्मात्रें[14] तियें अंगवसां[15] गर्भपत्रें । लुळलुळितें[16] विचित्रें । उमसती गा ॥९९॥ तेथ शब्दांकुर[17] वैरिपडी[18] । श्रोत्रा वाढी दे ईंहडी[19] । होता करित कोंडीं । आकांक्षेचीं[20] ॥१००॥ अंगत्वचेचे वेलपल्लव । स्पर्शांकुरीं घेती धांव । तेथें बावळ[20] पडे अभिनवें[21] । विकारांचें ॥१॥ पाठीं रूपपत्र[22] पालोवेलीं । चक्षुलांब तें कांडें घालीं । ते वेळां व्यामोहता[23] भली । पाहाळीं[24] जाय ॥२॥ आणि रसाचें आगर्वसें । वाढतां वेगें बहुवसें[25] । जिव्हे आर्तीची असोसें । निघती बेंचें[26] ॥३॥ तैसेंचि कोंभलेनि गंधें । घ्राणाची डिरी थावुं[27] बांधे । तेथ तळु घे स्वानंदें । प्रलोभाचा ॥४॥ ॥४॥ एवं महदहंबुद्धि । मनें महाभूतसमृद्धि[28] । इये संसाराचिया अवधि[29] । सांसिनिजे[30] ॥५॥ किंबहुना इहीं आठें । आंगीं हा अधिक फांटे । परि शिंपीचि येवढें उमटे । रुपें जेविं ॥६॥ कां समुद्राचेनि पैसारें । वरी तरंगता आसारे । तैसें ब्रह्मचि होय वृक्षाकारें । अज्ञानमूळ ॥७॥ आतां याचा हाचि विस्तारु । हाचि यया पैसारु । जैसा आपणपें स्वप्नीं परिवारु । येकाकिया ॥८॥ परि तें असो हें ऐसें । कौतुकें[31] झाड उससे[32] । यया महदादि आंरवसें[33] । अधोशाखा ॥९॥ आणि अश्वत्थु ऐसें ययातें । म्हणती जे जाणते । तेंही परिस हो येथें । सांगिजेल ॥११०॥ तरि श्वा म्हणिजे उखा[34] । तोंवरी एकसारिखा । नाहीं निर्वाहो यया रुखा । प्रपंचरूपा ॥११॥ जैसा न लोटतां क्षणु । मेघु होय नानावर्णु । कां विजु नसे संपूर्णु । निमेषभरी ॥१२॥ ना कांपतया पद्मदळा । वरीलिया बैसका नाहीं जळा । कां चित्त जैसें व्याकुळा । माणुसाचें ॥१३॥ तैसीचि ययाची स्थिती । नासत जाय क्षणक्षणाप्रती । म्हणौनि ययातें म्हणती । अश्वत्थु हा ॥१४॥ आणि अश्वत्थु येणें नांवें । पिंपळु म्हणती स्वभावें । परि तो अभिप्राय नोहे । श्रीहरीचा ॥१५॥ येऱ्हवीं पिंपळु म्हणतां विखीं[35] । मियां गति देखिली असे निकी । परि तें असो काय लौकिकीं । हेतु काज ॥१६॥ म्हणौनि हा प्रस्तुतु । अलौकिकु परिसा ग्रंथु । तरी क्षणिकत्वेंचि अश्वत्थु । बोलिजे हा ॥१७॥ आणीकही येकु थोरु । यया अव्ययत्वाचा डगरु[36] । आथी परी तो भीतरु[37] । ऐसा आहे ॥१८॥ जैसा मेघाचेनि लोंडें । सिंधु एके आंगें काढे । आणि नदी येरीकडे । भरितीचि असती ॥१९॥ तेथ वोहटे ना चढे । ऐसा परिपूर्णचि आवडे । परी ते फुंली[38] जंव नुघडे । मेघानदीची ॥१२०॥ ऐसें या रुखाचें होणें जाणें । न तर्के[39] होतेनि वहिलेपणें[40] । म्हणोनि ययातें लोकु म्हणे अव्ययु हा ॥२१॥ येऱ्हवीं दानशीळु पुरुषु । वेंचकें[40] पणेंचि संचकु । तैसा व्ययेंचि हा रुखु । अव्ययो गमे ॥२२॥ जातां वेगें बहुवसें । न[41] वचे कां भूमी रुतलें असे । रथाचें चक्र दिसे । जिया परी ॥२३॥ तैसें काळातिक्रमें जे वाळे । ते भूतशाखा जेथ गळे । तेथ कोडीवरी उमाळे[42] । उठती आणिक ॥२४॥ परी येकी केधवां गेली । शाखा कोंडी केधवां जाली । हें नेणवे जेविं उमललीं । आषाढअभ्रें ॥२५॥ महाकल्पाच्या शेवटीं ।

१ ज्ञानरूप वृत्ति. २ अंतःकरण. ३ उत्पन्न झालें ४ नाजुक. ५ तीन पानांचा. ६ अंकुर. ७ डहाळी. ८ टवटवीतपणानें. ९ दृढतेनें. १० भेद. ११ बुद्धि, मन, अहंकार व चित्त. १२ तेज. १३ वेगानें. १४ पंचज्ञानेंद्रियें व त्यांचे विषय. १५ पालवी. १६ कोंवळी. १७ प्राप्त होऊन. १८ दुप्पट. १९ इच्छेची. २० आधिक्य होणें. २१ नानाप्रकारच्या. २२ रूप हेंच पान. २३ भ्रम. २४ धाव घेतो. २५ अपार. २६ पानांतलीं पानें. २७ बळ. २८ अष्टधाप्रकृति=मन, बुद्धि, अहंकार व पंचमहाभूतें. २९ मायेपासून. ३० तयार होते. ३१ आश्चर्यकारक. ३२ वाटतें. ३३ अंकुर. ३४ उद्यां. ३५ विषयीं. ३६ प्रसिद्धि. ३७ गर्भित अर्थ. ३८ फांटा. ३९ लवकर. ४० खर्चिकपणानें. ४१ वाटत नाही. ४२ अंकुर.

त्या अंकुरांत ज्ञानरूप वृत्ति अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन तें प्रथमचें एक नाजूक पान उगवतें. ९४ नतर सत्त्व-रजतमात्मक जो अहकार, तो एक तीन पानांचा अकुर खालच्या बाजूस फुटतो. ९५ नतर बुद्धिरूप दुसरी डाहाळी फुटून भेदाची वृद्धि होते; त्या योगानें मनरूपी डाहाळीस ओलावा मिळून ती टवटवीत होते. ९६ याप्रमाणे मूळ बळकट झाल्यावर, विकल्परूपी रसाच्या योगानें, त्याला चित्तचतुष्टय ह्या चार कोवळ्या डहाळ्या फुटतात ९७ मग आकाश, वायु, तेज, पाणी व पृथ्वी हे पचमहाभूतांचे पांच फोक वेगानें सरळ निघतात ९८ त्याचप्रमाणें, त्या फोकाला श्रोत्रादि पचज्ञानेंद्रियें व त्यांचे विषय ही कोवळी विचित्र पालवी फुटते ९९ नतर शब्दरूपी अकुर कानाच्या व्याप्तीयेवढा फुटून ऐकण्याची इच्छा पूर्ण करतो. १०० मग अग व त्वचा ही वेल आणि पानें फुटून त्याला स्पर्शरूपी अकुर येतो; आणि मग नानाप्रकारच्या विकारांचे आधिक्य होते. १ पुढे रूप हे पान फुटून डोळा ह्या श्रमानें त्याची गोडी घेण्याविषयीं धाव घेतो; २ आणि रसरूपी फादी वेगानें फुटून जिभेस अपार इच्छा उत्पन्न होते. ३ त्याचप्रमाणे, गधरूपी कोंब येऊन नाकाची इच्छा प्रबळ होऊन लोभ उत्पन्न होतो ४ याप्रमाणे मन, बुद्धि, अहकार व पचमहाभूतें अशी जी अष्टधाप्रकृति, ती या मायेपासून तयार होते. ५ फार काय? परतु हा वृक्ष ह्या आठ प्रकारांनीं अधिक वाढेल; पण शिंपीवर भासलेलें रुपें जसें शिंपीच्या आकाराएवढेंच भासतें, ६ किंवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या लाटा ज्याप्रमाणें समुद्राएवढ्याच असतात, त्याप्रमाणे, अज्ञानमूलक जो हा जगद्रूपी वृक्ष, तो ब्रह्मच बनतें, ७ म्हणून सर्व जग हा अज्ञानाचा विस्तार असून त्यावर त्याचा पसारा भासतो. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत मनुष्य एकटा असून जे जे कांहीं पहातो ते सर्व आपणच होतो; ८ परंतु या सर्व गोष्टी बाजूस ठेव. याप्रमाणे हे आश्चर्यकारक झाड वाढते, व याला महत्तत्त्वादि अकुर खालच्या बाजूस फुटतात; ९ आणि या झाडाला ज्ञाते लोक अश्वत्थ असें जे म्हणतात, त्याबद्दलही तुला सांगतों ते ऐक. १० तर श्वा (श्व) याचा अर्थ उद्यां असा आहे. तोंपर्यंतही या प्रपंचरूपी झाडाचा एकच प्रकार रहात नाहीं, म्हणून याला ' अश्वत्थ ' असें म्हणतात. (संस्कृतांत, क्षणभरही जो एकसारखा नसतो तो अश्वत्थ.) ११ ज्याप्रमाणें एका क्षणांत मेघाचे नानातऱ्हेचे रंग बदलतात, किंवा वीज निमिषमात्र देखील पूर्णपणें टिकत नाहीं; १२ कमलाच्या हालणाऱ्या पानावर जसें पाणी ठरत नाहीं, किंवा व्याकूळ झालेल्या मनुष्याचें मन ज्याप्रमाणे स्थिर नसते, १३ त्याचप्रमाणे, या संसाररूपी झाडाची स्थिति असून प्रत्येक क्षणास तिचा नाश होतो, म्हणूनच याला ' अश्वत्थ ' असें म्हणतात; १४ आणि व्यवहारांत ' अश्वत्थ ' म्हणजे पिंपळ असें म्हणतात; परतु श्रीहरींचा या ठिकाणीं तसा अभिप्राय नाहीं. १५ बाकी या झाडास पिंपळ म्हटले असतां मी आपले मनांत त्याचा खरा अर्थ समजलो होतो. परतु या व्यावहारिक गोष्टीबद्दल बोलण्याचें आपणास कारण नाहीं. १६ म्हणून सध्यां हा अलौकिक ग्रथ ऐका. तर ससाररूपी वृक्ष हा क्षणिक आहे, म्हणूनच याला अश्वत्थ असें म्हणतात. १७ आणखी, हा वृक्ष अव्यय म्हणजे नित्य या नांवानें प्रसिद्ध आहे. परंतु ह्याचा गर्भित अर्थ असा आहे कीं, १८ ज्याप्रमाणे, समुद्राचें पाणी वाफेच्या रूपानें मेघ शोषण करितात, व तेच मेघ वर्षाव करून नदीत पडल्यावर त्या नद्या समुद्रास मिळतात; १९ समुद्र आटतही नाहीं व वाढतही नाहीं म्हणून परिपूर्ण असा दिसतो; परतु जोंपर्यंत मेघाचें शोषण करणें किंवा नद्यांचें समुद्रास मिळणें या दोहोंपैकीं एकास फांटा मिळाला नाहीं तोंपर्यंतच तो पूर्ण होय; १२० त्याप्रमाणे, या ससाररूपी झाडाची उत्पत्ति व लय ही आत त्वरेनें होतात, म्हणून त्यांचा तर्क करितां येत नाहीं; यास्तव लोक याला ' अव्यय ' असें म्हणतात. २१ एरवीं, दानशील पुरुष हा जरी धर्म करून सर्व पैसा खर्च करून टाकतो, तरी तो ज्याप्रमाणें पुढील जन्मीं आपल्यास ठेव जोडतो, त्याप्रमाणें हा वृक्ष अति वेगानें उत्पत्ति, स्थिति व लय पावत असल्यामुळे लोकांस नित्य असा भास होतो. २२ रथाचें चाक भूमीवर न टेकतां अति वेगानें चाललें असतां त्याची गति लोकांस न दिसल्यामुळें ज्याप्रमाणें तें स्थिर आहे असें भासतें, २३ त्याप्रमाणे, कालातिक्रमानें ह्या झाडाची जी प्राणिरूप शाखा गळून पडते व पुनः तीस कोट्यवधि अंकुर फुटतात. २४ परंतु एक खांदी केव्हां गळाली अथवा कोट्यवधि फांद्या केव्हां फुटल्या, हे, ज्याप्रमाणें आषाढ महिन्यांत अभ्रांवर अभ्रें येत असला म्हणजे कोणची आली व कोणची गेली हें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें कळत नाहीं. २५ प्रलयका-

उद्देलिया वमळती सृष्टी । तैसेंचि आणिखीचें दांगें उठी । सासिन्नलें ॥२६॥ संहारवातें प्रचंडें । पडती प्रळयांतींचीं सोकडें । तंव कल्पादीचीं जुंबाडें । पा-ल्हेजेती ॥२७॥ रिगे मन्वंतर मनूपुढें । वंशावरी वंशाचें मोडे । जैसी इक्षुवृद्धी कांडेंनकांडें । जिंके जेविं ॥ २८ ॥ कलियुगांतीं कोरडीं । चहूं युगांचीं सोंकें सांडी । तंव कृतयुगाची पेली[7] देऊळीं । पडे पुडती ॥२९ वर्तते वर्ष जाये । तें पुढिला मुळ-हारी होये । जैसा दिवसु जात कीं येत आहे । हें चोजवेना ॥१३०॥ जैसा वारियाचा झुळका । सांदा ठावा नव्हे देखा । तैसिया उठती पडती शाखा । नेणों किती ॥३१॥ एकी देहाची डिरी तुटे । तंव देहांकुरी बहुवी फुटे । ऐसेनि भवतरु हा वाटे । अव्ययो ऐसा ॥३२॥ जैसें वाहतें पाणी जाय वेगें । तैसेंचि आणिक मिळे मागें । येथ असंतांचि[11] आसिजे जगें । मानिजे संतें[12] ॥३३॥ कां लागोनि डोळा उघडे । तंव कोडीवरी घडे मोडे । नेणतया तरंगु आवडे नित्यु ऐसा ॥ ३४ ॥ वायसा एकें बुबुळें दोहींकडे । डोळा चाळितां अंपाडें[13] । दोन्ही आथी ऐसा पडे । भ्रमु जेविं जगा॥३५॥पैं भिंगोरी[14] निधियें[15] पडली । ते गमे भूमीसी जैसी जडली । ऐसा वेगातिशयो भुली । हेतु होय ॥३६॥ हें बहु असो झेंडती[16] । आं-[17]धारें भोवंडितां कोळती । ते दिसे जैसी आयती । चक्राकार ॥३७॥ हा संसारवृक्षु तैसा । मोडत मांडतु सहसा । न देखोनि लोकु पिसा । अव्ययो मानी ॥३८॥ परि ययाचा वेग देखे । जो हा क्षणिक ऐसा वोळखे । जाणे कोडिवेळा निमिखें । होत जात ॥३९॥ नाहीं अज्ञ नावांचूनि मूळ । ययाचें आसिलें पण टवाळ[19] । ऐसें झाड सिनसोळ । देखिल जेण ॥१४०॥ तयातें गा पंडुसुता । मी सर्वज्ञुही म्हणें जाणता । पैं वेदब्रह्मीं सिद्धांता । वंद्यु तोचि ॥४१॥ योगजाताचें जोडलें । तया एकासीचि उपयोगा गलें । किंबहुना जियालें । ज्ञानही त्याचेनि ॥४२॥ हें असो बहु बोलणें । वानिजेल तो कवणें । जो भवरुख जाणे । उखि[21] ऐसा ॥४३॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अन्वय—तस्य गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शाखाः अधः च ऊर्ध्वं प्रसृताः [सन्ति]; च अधः मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि मूलानि अनुसंततानि [सन्ति]. ॥२॥

मग ययाचि प्रपंचरूपा । अधोशाखिया पादपा[22] । डाहाळिया जाती उमपा । ऊर्ध्वांही उजू ॥४४॥ आणि अधीं[23] फांकलीं डोळें । तियें होती मूळें । तयांही तळीं पघळे । वेल पालवु ॥४५॥ ऐसें जें आम्हीं । म्हणि-तलें उपक्रमीं[25] । तेंही परिमें सुगमीं । बोलीं सांगों ॥४६॥ तरी बद्धमूळ अज्ञानें । महदादिकां[26] शासनें । वेदांचीं[27] थोर वनें । घेऊनियां ॥४७॥ परि आधीं तंव स्वेदज । जारज उद्भिज अंडज । हे बुडौनि महाभुज । उठती चारी ॥४८॥ यया एकैकाचेनि आणेंगटें । चौ-ऱ्यांशीं लक्षधा फुटे । ते वेळीं जीवशाखीं फांटे । सैंघाचि होती ॥४९॥ प्रसवती शाखा सरळिया । नानासृष्टि डाहाळिया । आड फुटती मांळिया[30] । जाती-चिया ॥१५०॥ स्त्री पुरुष नपुंसकें । हे व्यक्तिभेदाचे टके[31] । आंदोळती आंगिकें । विकारभारभारें ॥५१॥ जैसा वर्षाकाळु गगनीं । पाल्हेजे नवघनीं[32] । तैसें आकार-जात अज्ञानीं । वेळी[33] जाय ॥५२॥ मग शाखांचेनि आंगभारें । लवोनि गुंफती परस्परें । गुणक्षोभाचे वारे । उदयजती । ॥५३॥ तेथ तेणें अचाटें । गुणां-

१ अरण्यें; फांद्या. २ शरीरें. ३ उत्पन्न होतात. ४ सूर्यवंश व चंद्रवंश ५ विस्तार होतो. ६ साली; शरीरें. ७ ओली साल; उत्पत्ति. ८ दुप्पट. ९ आमन्त्रण. १० कळत नाहीं. ११ नाशवंत १२ स्थिर. १३ सत्वर. १४ भोंवरा. १५ अतिवेगानें फिरूं लागला. १६ दाखले. १७ हातांत घेऊन

१८ खोटें. १९ सपूर्ण. २० वेदांतीक. २१ अनित्य. २२ पायानें पाणी घेऊन वाढणाऱ्यास. २३ खालीं. २४ डहाळ्या. २५ आरंभीं. २६ अष्टधाप्रकृति २७ ज्ञानाचीं. २८ फांद्या. २९ अंकुरांपासून. ३० आडव्या. ३१ ठसे. ३२ मेघांत. ३३ विस्तार पावतात.

ल्याचे शेवटीं ह्या संसाररूपी वृक्षाच्या देहरूपी शाखा गळून पडतात, व पुनः जगोत्पत्तीच्या वेळीं नव्या फुटतात. २६ संहारकालच्या प्रचंड वाऱ्याने प्रळयाच्या अंती शरीरे पडतात, व तीच कल्पाच्या सुरवातीस पुनः झुबक्यांचे झुबके उगवतात २७ मग एका मन्वंतरापुढे दुसरे मन्वंतर, याप्रमाणे सूर्यवंश, चंद्रवंश असा विस्तार होतो; व उंस ज्याप्रमाणे पेऱ्यापेऱ्यांनी वाढत जातो, त्याप्रमाणे हे सर्व विश्व वाढते. २८ कलियुगाच्या अंता चारी युगांतील शरीरे खाली पडतात, (झाडाच्या साली झडून ते वठते,) इतक्यांत कृतयुग सुरू झाले म्हणजे त्याची पुनः उत्पत्ति होऊन ते जास्त वाढतें. २९ चालू असलेले वर्ष सपून ते जसे पुढील वर्षास आमंत्रण देतें, किंवा ज्याप्रमाणे दिवस जातो किंवा येतो हे त्याच्या नित्य येण्याजाण्याने कळत नाही, १३० ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या झुळकावर झुळका येऊ लागल्या म्हणजे कोणची झुळुक सपली व कोणची आली हें समजत नाही, त्याप्रमाणे किती शरीरे उत्पन्न होतात व लय पावतात, हें समजत नाही ३१ एक डिरी तुटून पडली न पडली तो दुसऱ्या शेकडो डिऱ्या फुटतात, त्या योगाने हा भवरूपी वृक्ष नित्य आहे असा भासतो. ३२ नदीच वाहत पाणी वेगाने चालले म्हणजे त्याला ज्याप्रमाणे मागून येणारे पाणी वरचेवर मिळून वाहते, त्याप्रमाणे, हे जग नाशवत असून त्याला स्थिर असे समजतात ३३ किंवा, डोळ्याच पाते लवले नाहीं इतक्या अवकाशात कोट्यवधि प्राण्यांची घडामोड होते; परतु समुद्रावर ज्या लाटांवर लाटा येतात त्या नित्य भासतात, त्याप्रमाणें अज्ञान्याला संसार नित्य भासतो. ३४ कावळा अपले एक बुबुळ एका क्षणांत दोन्ही डोळ्यांत फिरवितो, आणि त्या योगाने त्याला एक डोळा असतांही दोन आहेत असे लोकांस भासते; त्याप्रमाणें, जग अनित्य असून नित्य आहे असा भ्रम होतो. ३५ किंवा भोवरा अतिवेगाने फिरू लागला म्हणजे फिरत असून स्थिर आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें या जगाचा प्रकार आहे. ३६ हे पुष्कळ दाखले राहू दे; परतु एखादा मनुष्य हातात कोलती घेऊन अति वेगाने आपले भोवती फिरू लागला म्हणजे ती ज्याप्रमाणे मोठ्या चक्राच्या आकाराची दिसते, ३७ त्याप्रमाणे, हा संसाररूपी वृक्ष नेहमी नाश पावतो व उत्पन्न होतो हे न समजल्यामुळें, लोक वेडेपणाने यास नित्य मानतात. ३८ परतु या संसाररूपी वृक्षाचा वेग जाणून, हा क्षणिक आहे व हा एका निमिषांत कोट्यवधि वेळां उत्पन्न होतो व लय पावतो असें जो समजतो; ३९ आणि त्याला अज्ञानावांचून दुसरें कारण नाही, व याचे अस्तित्व खोटे आहे, याप्रमाणें जो या संसाररूपी वृक्षास पूर्णपणें जाणतो, १४० तोच मनुष्य, अर्जुना, सर्वज्ञ आहे, व वेदांतील सिद्धांत जाणणाराही आहे, असे मी म्हणतो; आणि तोच मला वंद्य आहे! ४१ योगापासून मिळणारे फळही त्यालाच मिळते फार काय सागावें? त्याच्याच योगाने ज्ञानालाही जीवन मिळते ४२ हें पुष्कळ बोलणें असो; अशा प्रकारे हा संसाररूपी वृक्ष अनित्य आहे असें ज्याने जाणले, त्याचे कोणाच्यानेही वर्णन करवणार नाही. ४३

त्या वृक्षाच्या खाद्या सत्त्वादि गुणांनीं वाढलेल्या व शब्दादि विषयांच्या पालवीनें युक्त अशा असून, त्या [सत्यलोकापर्यंत] वर व खालीं [पाताललोकापर्यंत] पसरलेल्या आहेत; आणि खालीं मनुष्यलोकांत ह्या वृक्षाचीं कर्मसंबंधी मुळें एकांत एक गुंतून राहिलीं आहेत. ॥ २ ॥

मग या प्रपंचरूपी वृक्षास खाली शाखा येऊन, त्या जमिनीत गेल्यावर पुनः त्यांना शाखा उत्पन्न होऊन वरती सरळ शाखा उत्पन्न होतात; ४४ व ज्या डाहळ्या खाली येतात, त्यांनाही मुळ फुटून खालच्या बाजूस वेल वाढून पाने येतात ४५ याप्रमाणें, जें आम्ही आरंभी म्हटले आहे, तेच अधिक स्पष्ट करून सागतें एक ४६ तर मूळ अज्ञान असून, त्याच्यापासून अष्टधा प्रकृति उत्पन्न होऊन ज्ञानरूप मोठालीं वने उत्पन्न होतात. ४७ पण आधीं या झाडाच्या बुडापासून स्वेदज, जारज, उद्भिज्ज व अंडज अशा चार मोठाल्या फांद्या फुटतात ४८ ह्यापैकी एक एक फांदी वाढली म्हणजे त्याच्या चौऱ्यायशी-लक्ष-योनिरूप फांद्या फुटतात; व फांद्यांस जीवरूपी फांटे फुटतात ४९ या सर्व फांद्यांपासून ज्या डाहळ्या आडव्या फुटतात, त्या निरनिराळ्या जाति होत. १५० मग स्त्री, पुरुष व नपुसक असे व्यक्तींचे भेद उत्पन्न होऊन त्या विषयांच्या भाराने एकमेकांवर आदळतात. ५१ ज्याप्रमाणे वर्षाकालीं आकाशांत मेघ उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें अज्ञानामुळें पुष्कळ जातींची शरीरे उत्पन्न होतात. ५२ मग गुणरूपी वारे सुटल्यावर खाद्या आपल्या भारानें लवून एकमेकांत गुंततात. ५३ ते गुण अति वाढल्यामुळें ह्या ऊर्ध्व-

येनि झडझडाटें । तिहीं ठायीं हा फांटे । ऊर्ध्वमूळ ॥५४॥ ऐसा रजाचिया झुळुका । झडोविलां आगळिका । मनुष्यजातीं शाखा । थोरावती ॥५५॥ तिया ऊर्ध्वीं ना अधीं । माझारींचि कोंदाकोंदीं । आड फुटती खांदी । चतुर्वर्णाच्या ॥५६॥ तेथ विधिनिषेध सप ल्लव । वेदवाक्यांचे अभिनव । पालव डोलती बरव । नीच नवे ॥५७॥ अर्थु कामु पसरे । अग्रवेनें घेती थारे । तेथ क्षणिकें पैं दांतरें । इहभोगाचीं ॥५८॥ तेथ प्रवृ त्तीचेनि वृद्धिलोभें । स्वीकरेजती शुभाशुभें । नाना-कर्मांचे खांबे । नेणां किती ॥५९॥ तेवींचि भोगक्षोणें मागिलें । पडती देहांतींचीं बुडसळें । तंव पुढां वाढी पेले । नवेया देहांची ॥१६०॥ आणि शब्दादिक सु-हांवे । सहज रंगें इवांवे । विषयपल्लव नवे । नित्य होती ॥६१॥ ऐसे रजोवातें प्रचंडें । मनुष्यशाखांचे मांडोळें[10] । वाढती तो एथ रूढे । मनुष्यलोक ॥६२॥ तैसाचि तो रजाचा वारा । नावेक धरी वांम्रेरा । मग वाजों लागे घोरा । तमाचा तो ॥६३॥ तेधवां याचिया मनुष्यशाखा । नीच वासना अंधीं देखा । पा ल्हेजती डाहाळिका । कुकर्मांचिया ॥ ६४॥ अप्रवृत्तीचे[13] खणुवाळे[14] । कोंभ निघतां सरळे । घेत पान पालव डाळ । प्रमादाचीं ॥६५॥ बोलती निषेधनियमें । जिया ऋचा यजुःसामें । तो पाला तया घुमे[15] । टकेयांवरी[16] ॥६६॥ प्रतिपादिती अभिचार[17] । आगम जे परमार[18] । तिहीं पानीं घेती प्रसर । वासना वेली ॥६७॥ तव तंव होती थोराडें । अकर्माचीं तळबुडें । आणि जन्मशाखा पुढेंपुढें । घेती धांव ॥६८॥ तेथ चांडाळादि निकृष्टा । दोषजातीचा थोर फांटा । जोंळ[21] पडे कर्मभ्रष्टां । भुकोनियां ॥६९॥ पशु पक्षी सूकर[22] । व्याघ्र वृश्चिक विखार[23] । हे आडशाखाप्रकार । पैसु घेती ॥१७०॥ परि ऐसा शाखा पाडवा । सर्वांगींही नित्य नवा । निरयभोग यावा । फळाचा तो ॥७१॥ आणि हिंसा विषयपुढारी[24] । कुकर्मसंगें धुरंधरी[25] । जन्मवरी आ-गौरी[26] । वाढतीचि असे ॥७२॥ ऐसे होती तरुतृण । लोह लोष्ठ[27] पाषाण । इया खांदिया तेवींचि जाण । फळेंही हेंचि ॥७३॥ अर्जुना गा अवधारीं । मनुष्या-लागोनि इया परी । वृद्धि स्थावरांतवरी । अधो-शाखांची ॥७४॥ म्हणोनि जीं मनुष्यढाळें । तियें जाणावीं अधींचीं मूळें । जे एथूनि हा पघळे । सं-सारतरु ॥७५॥ येऱ्हवीं ऊर्ध्वींचें पार्था । मुदल मूळ पाहातां । अधींचिया मध्यस्था । शाखा इया ॥७६॥ परि तामसी सात्त्विकी । सुकृतदुष्कृतात्मकी । विरू-ढती या शाखीं । अधोर्ध्वींचिया ॥७७॥ आणि वेद-त्रयाचिया पाना । नये अन्यत्र लागों अर्जुना । जे मनुष्यावांचूनि विधाना । विषय नाहीं ॥७८॥ म्ह-णोनि तनु मानुषा । इया ऊर्ध्वमूळींनि जरी शाखा । तरी कर्मबुद्धासि देखा । इयेंचि मूळें ॥७९॥ आणि आनीं तरी झाडीं । शाखा वाढतां मुळें गाढीं[28] । मूळ गाढें तंव वाढी । पैस आथी ॥१८०॥ तैसेंचि इया शरीरा । कर्म तंव देहा ससारा । आणि देह तंव व्यापारा । ना म्हणोंचि नये ॥८१॥ म्हणोनि देहें मानुषें । इयें मूळे होती न चुके । ऐसें जगजनकें । बोलिलें तेणें ॥८२॥ मग तमाचें तें दारुण । स्थिरा-वलेया वाउधाण[30] । सत्त्वाची सुटे सत्राण । वाहुटळी ॥८३॥ ते याचि मनुष्याकारा । मुळीं सुवासना नि-घती आरा । घेऊनि फुटती कोंबारा । सुकृतांकुरीं ॥८४॥ उकललेनि उन्मेखें । प्रज्ञाकुशलतेंचि तिखें । झिरिया निघती निमिखें । बाबळेजुनी[30] ॥८५॥ मतीचे सोटे[31] वांत्रे[32] । घालिती स्फूर्तीचेनि थांवे[33] । बुद्धिप्रकाश घे धांवे । विवेकावरी ॥८६॥ तेथ मेधारसें सगर्भ[34] । आ-स्थापत्रीं[35] सबाब[36] । सरळ निघती कोंभ । सद्वृत्तीचे ॥८७॥ सदाचाराचिया सहसा । टेंकां[37] उठती बहुवसा । घुमघुमिती घोषा । वेदपद्याच्या ॥८८॥ शिष्टागम-[38]

१ वाहू लागल्यावर २ नवीन. ३ कोंभ ४ अन्य स्थानें ५ फुटतात ६ शुष्क कांडें. ७ पंचविषय. ८ साह्यानें. ९ इच्छा १० समुदाय ११ थांबल्यावर. १२ खालीं. १३ कुमार्गाचे १४ बळकट. १५ फुटतो. १६ अग्रभागीं. १७ जारणमारण. १८ मुख्य. १९ परपीडा. २० तीन पानांचा. २१ जाणें. २२ डुकर. २३ सर्प. २४ पुढे करून. २५ योगानें. २६ अंकुर. २७ माती. २८ दृढ होते. २९ वादळ. ३० जोरानें. ३१ फोंक. ३२ विस्तारून. ३३ बळ; फाटे. ३४ भरलेली. ३५ निष्ठा. ३६ सुशोभित. ३७ ठसे; अंकुर. ३८ शिष्टाचार व वेदोक्त आचरण.

मूलाच्या वृक्षास [अधस (खालीं), मध्य व ऊर्ध्व असे] तीन भेद होऊन फांटे फुटतात. ५४ याप्रमाण रजोगुणाची झुळूक सुटून ती जोरानें वाहू लागल्या-वर मनुष्यजातिरूपी शाखा थोरावते. ५५ त्या शा-खेला वर किंवा खाली शाखा न फुटता, मध्येच (मृत्युलोकीं) चार वर्णांच्या चार फांद्या दाटीन फुटतात. ५६ त्या फांद्यास विधिनिषेधरूपी पानें व वेदवाक्ये हाच कोंवळा पाला फुटतो; ५७ आणि अर्थ व काम याचा विस्तार होऊन, इहलोकीच्या क्ष-णिक सुखाचे कोंब येतात. ५८ नंतर, प्रवृत्तिमार्ग वा-ढावा, या हेतून शुभाशुभ कर्माचे किती फांटे फुटतात हें समजत नाहीं. ५९ त्याचप्रमाण, भोगाचा क्षय झा-ला म्हणजे मागल ५ह शुष्क होऊन खालीं पडतात, तों दुसरीकडे नव्या देहाचे फांटे फुटतात; १६० आणि पंचविषयांच्या साह्यान इच्छा उत्पन्न होऊन विषयरूपी नवीं नवीं पान नित्य येतात. ६१ याप्रमाण रजोगुणाचा मोठा वारा सुटल्यावर मनुष्यरूपी शाखांचे समुदाय ज्या ठिकाणी वाढतात, त्याला मनुष्यलोक म्हणतात. ६२ त्याचप्रमाण, हा रजोगुणरूपी वारा क्ष-णभर थांबल्यावर तमोगुणरूपी वारा मोठ्या सपाट्यान वाहू लागतो. ६३ मग याच मनुष्यरूपी शाखाना वा-ईट वाराना उत्पन्न होऊन कुकर्माच्या डाहळ्या खालीं फुटू लागतात. ६४ अप्रवृत्तीचे (वाईट मार्गाचे) बळ-कट सरळ सोट निघून त्यास प्रमादरूपी पान व डाह-ळ्या फुटतात. ६५ ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांच्या ऋचांत जे नियम अथवा निषेध सांगितले आहेत, त्याचा अग्रभागी पाला फुटतो. ६६ अथर्वणवेदात जे जारणमारण सांगितलें आहे, व ज्यात परपीडा ही मुख्य धरली आहे, अशा तीन पानांचा वासनारूपी वेल पसरतो ६७ नंतर वाईट कर्माचा मळ मोठी हो-ऊन त्याना जन्मरूपी शाखा पुष्कळ फुटतात. ६८ त्या वाईट कर्माला भुलून गेल्यान, त्याला चांडालादि नीच योनींचा मोठा फाटा फुटून कर्मभ्रष्टांचे जातीत जन्मावें लागतें. ६९ पशु, पक्षी, डुकर, वाघ, विंचू, सर्प या-प्रमाणे आडव्या फांद्या पुष्कळ फुटतात. १७० अर्जुना, याप्रमाणें त्या वृक्षाच्या सर्वांगावर नित्य नव्या फांद्या फुटून त्यांना नरकभोगाची प्राप्ति होते; ७१ आणि हिंसाविषय पुढें करून वाईट संगतीच्या योगानें अनेक जन्म घ्यावे लागतात. ७२ याप्रमाणे झाडें, गवत, लोखंड, माती व दगड या खांद्यानाही तसलीच फळं येतात. ७३ अर्जुना, मनुष्यापासून स्थावरापर्यंत सग-ळ्या शाखांची वाढ खालीच आहे. ७४ म्हणून मनुष्य-रूपी खांदीच खालीं जाणाऱ्या खांद्यांचे मूळ असून, हिजपासूनच हा संसारवृक्ष वाढतो. ७५ एरवीं, पार्था, वर जाणाऱ्या खांदीचें मूळ पाहू गेल असता, वर व खाली यांच्यामध्ये जी खांदी आहे तेच (मनुष्यजन्मच) होय. ७६ परंतु तमोगुण व सत्त्वगुण यांच्या दुष्कर्म व सत्कर्म यांनीं भरलेल्या शाखा या मधल्या शाखेपासून खालीं व वर जातात. ७७ अर्जुना, वेदत्रयरूपी पानं दुसऱ्या कों-णाला लागू नसून मनुष्ययोनीलाच आहेत. ७८ म्हणून, मनुष्यरूप खांदी ही जरी वरच्या मुळापासून खालीं वाटली आहे, तरी कर्मवृद्धिरूप शाखा इच्यापासून-च उत्पन्न होते; ७९ आणि दुसऱ्या झाडाची तरी हीच तऱ्हा आहे का, फांद्या वाटल्या म्हणजे मूळ दृढ होत, व मूळ बळकट झाल म्हणजे फांद्यांचा विस्तार होतो. १८० त्याचप्रमाण या शरीराची गोष्ट होय; म्हणजे शरीर आहे तोपर्यंत कर्म केलं पाहिजे, व कर्मे जोपर्यंत चालल आहे तोपर्यंत शरीर नाही असें म्ह-णता येत नाही. ८१ म्हणून, मनुष्यदेह हा अन्यकर्म-रूपी खांद्याच मूळ होय, यात संशय नाही; असें त्या जगज्जनक श्रीकृष्णानी सांगितल. ८२ [मग म्हणतात:-] नंतर तमोगुणाचं वादळ स्थिर झाल्यावर सत्त्वगुणाचें वादळ जोरान सुटतें, ८३ तेव्हा मात्र मनुष्याकाररूपी मुळास सद्वासनारूपी अंकुर फुटून त्याला सुकृतरूपी कोंब येतात. ८४ मग ज्ञानाच्या योगान जाणतेपणा-च्या तीक्ष्ण अशा जोरानें एके क्षणात बुद्धीला डिऱ्या फुटतात. ८५ नंतर बुद्धिरूपी फोंक विस्तारून स्फूर्तीचे फांटे फुटतात; त्या योगानें बुद्धीस विचार सुचतो. ८६ त्या ठिकाणी मेधारसान भरलेली अशी निष्ठारूपी पानें सुशोभित दिसून, सत्त्ववृत्तीचे कोंभ सरळ निघतात. ८७ सदाचाररूपी पुष्कळ अंकुर सहज निघून, त्या योगानें चहूंकडे वेदघोष चालतो. ८८ शिष्टाचार,

१ . . स्वहिता अनुयायिनी । मेधा...... (अध्याय १० ओंवी २७९.)

विधानें । विविधयागवितानें । इये पानावरी पानें । पाकेंती ॥८९॥ ऐसा यमदमीं घोसाळिया । उठती तपाचिया डाहाळिया । देती वैराग्यशाखा कोंवळिया । वेल्हाळपणें ॥१९०॥ विशिष्टा व्रतांचे फोक । धीराच्या अणगटी तिख । जन्मवेगें ऊर्ध्वमुख । उंचावती ॥९१॥ माजि वेदांचा पाला दाट । तो करी सुविद्येचा झडझडाट । अंव वाजे अचाट । सत्वानिळ तो ॥९२॥ तेथ धर्मडाळ बाहाळी । दिसती जन्मशाखा सरळी । तिया आड फुटती फळीं । स्वर्गादिकीं ॥९३॥ पुढां उपरति रंगें कोंहिंवी । धर्ममोक्षाची शाखा पाळवी । पाल्हाजत नित्य नवी । वाढतीचि असे ॥९४॥ पैं रविचंद्रादि ग्रहवर । पितृ ऋषि विद्याधर । हे आडशाखाप्रकार । पैसु घेती ॥९५॥ याहीपासून उंचवडे । उठले फळाचेनि बुडें । इंद्रादिक ते मोंदोडे । थोर शाखांचे ॥९६॥ मग तयांही उपरी डाहाळिया । तपोज्ञानीं उंचावलिया । मरीचिकश्यपादि इया । उपरी शाखा ॥९७॥ एवं माळोवीळीं उत्तरोत्तरु । ऊर्ध्वशाखांचा पैसारु । बुडीं साना अग्रीं थोरु । फळाढ्यपणें ॥९८॥ वरी उपरिशाखाही पाठीं । येती फळभार जे किरीटी । ते ब्रह्मेशांत अणगटीं । कोंभ निघती ॥९९॥ फळाचेनि वोझपणें । ऊर्ध्वीं वावोडें दुणें । जव माघौतें बैसणें । मूळींचि होय ॥२००॥ प्राकृताही तरी रुखा । जे फळें दाटली होय शाखा । ते वोवांडली देखा । बुडासि ये ॥१॥ तैसें जेथूनि हा आघवा । संसारत रूपा उठावा । तियें मूळीं टेकती पांडवा । वाढतेनि ज्ञानें ॥२॥ म्हणौनि ब्रह्मेशानापरौतें । वाढणें नाहीं जीवातें । तेथूनि मग वरौतें । ब्रह्मचि कीं ॥३॥ परि हें असो ऐस । ब्रह्मादिक ते आंगवसें । ऊर्ध्वमूळासरिसें । न तुकती गा ॥४॥ आणिकही शाखा उपरता । जिया सनकादिक नामें विख्याता । तिया फळीं मूळीं नोंडळतां । भरलिया ब्रह्मीं ॥५॥ ऐसी मनुष्यापासूनि जाणावी । ऊर्ध्वीं ब्रह्मादिशेष पाकवी । शाखांची वाढी बरवी । उंचावे पैं ॥६॥ पार्था ऊर्ध्वींचिया ब्रह्मादि । मनुष्यत्वाचि होय आदि । म्हणौनि इयें अधीं । म्हणितलीं मूळें ॥७॥ एवं तुज अलौकिक । हा अधोर्ध्वशाखु । सांगितला भवरुखु । ऊर्ध्वमूळ ॥८॥ आणि अधींचीं हीं मूळें । उपरती परिसौविली बळें । आतां परिस उन्मूळे । कैसेनि हा ॥९॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥

अन्वय—[यथा अत्र वर्णितः] तथा अस्य रूपं इह न उपलभ्यते; [अस्य] अन्तः न च आदिः न, च संप्रतिष्ठा न [उपलभ्यते]. सुविरूढमूल एनं अश्वत्थं दृढेन असङ्गशस्त्रेण छित्वा, ॥ ३ ॥

परि तुझ्या हन पोटीं । ऐसें गमेल किरीटी । जे येवढें झाड उत्पाटी । ऐसें कायि असे ॥२१०॥ कीं ब्रह्मयाच्या शेवटवरी । ऊर्ध्व शाखांची थोरी । आणि मूळ तंव निराकारीं । ऊर्ध्वीं असे ॥११॥ हा स्थावराही तळीं । फांकत असे अधींच्या डाळीं । माजि धांवतसे दुजा मुळीं । मनुष्यरूपीं ॥१२॥ ऐसा गाढा आणि अफाट । आतां कोण करी यया शेवट । तरि क्षणि हा हुंळुवटु । धरिसी भावो ॥१३॥ तरि हा उन्मूळावया दोषें । येथ सायासाचि कायिसे । काय बाळा बागुल देशें । दवडावा आहे ॥१४॥ गंधर्वदुर्ग कायी पाडावे । काय शशविषाण मोडावें । होआवें मग तोडावें । खपुष्प कीं ॥१५॥ तैसा संसारु हा वीरा । रूख नाहीं साचोकारा । मा उन्मूळणीं दरारा । कायिसा तरी ॥१६॥ आम्हीं सांगितली जे परी । मूळडाळांची उजरी । ते वांझेचीं घरभरी । लेंकुरें जैसीं ॥१७॥ काय कीजती चेइलेपणीं । स्वप्नींचीं तियें बोलणीं । तैसी जाण ते काहाणी । दुर्गाळीचि ते ॥१८॥ वांचूनि आम्हीं निरूपिलें जैसें ।

१ नाना प्रकारचीं यज्ञयागादिक कर्में. २ फुटतात ३ घोंस. ४ विस्तारानें; पुष्कळ ५ अणकुच्या. ६ विस्तार. ७ रंगानें. ८ काल. ९ झांकले. १० मोठाले झुबके. ११ एकावर एक अशी माळ लागल्यावर. १२ कमतात.

१३ नम्र. १४ मांगितलें. १५ मांसस्तर. १६ उपटेल. १७ उपटून टाकील. १८ मध्यभागांत. १९ हलकी. २० बागुलबोवा. २१ ढगांत दिसणारे किल्ले. २२ सशाचें शिंग. २३ आकाशाचें फूल. २४ व्यर्थ.

वेदोक्त आचरण, व नानाप्रकारचीं यज्ञयागादि कर्मे अशीं पानांवर पानें फुटतात. ८९ याप्रमाणें यमदमरूपी घोंस व तपाच्या डाहळ्या फुटतात; आणि वैराग्यरूपी कोंवळ्या शाखा पुष्कळ फुटतात; १९० विशिष्ट व्रतांचे फोक व धीराच्या तीक्ष्ण अणकुच्या फुटून वेगानें वर जातात. ९१ मध्यंतरीं वेदरूपी दाट पानें फुटून, त्या योगानें, सत्त्वरूपी प्रचंड वारा वाहात आहे तोंपर्यंत सुविद्येचा चहूंकडे प्रसार होतो. ९२ मग धर्मरूपी एक सरळ शाखा निघते; व तिला स्वर्गादिक फळांची आडफांदी फुटते. ९३ दुसरी उपरतिरूप लाल शाखा फुटून तिला मोक्षरूपी नित्य नवी पालवी फुटतच असते. ९४ पुढें रवि, चंद्र इत्यादि ग्रह, व पितर, ऋषि, विद्याधर एतद्रूपी आडव्या फांद्या फुटतात. ९५ या शाखांपेक्षांही उंच अशा दुसऱ्या शाखा फुटून त्यांना इंद्रादि-लोकरूपी फळें पुष्कळ येतात. ९६ मग त्या खांद्यांवर, तप व ज्ञान यांत श्रेष्ठ अशा मरीचि, कश्यप इत्यादिरूप दुसऱ्या उंच शाखा येतात. ९७ अशा प्रकारें मालिका लागल्यावर वरतीं शाखांचा विस्तार होऊन, हा वृक्ष बुडाशीं लहान असूनही वर त्याला मोठाली फळें येतात ! ९८ त्यावरही आणखी ज्या दुसऱ्या फांद्या येतात, त्यांना, अर्जुना, ब्रह्मदेव व शिव यांपर्यंत वर शाखा फुटतात. ९९ फळांच्या भारानें वरच्या खांद्या खालीं लवून मुळाशीं टेकतात. २०० इतर झाडांचीही अशीच स्थिति आहे की, फांद्यांना पुष्कळ फळें आलीं म्हणजे त्या वांकून बुडाला लागतात; १ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, हा संसाररूपी वृक्ष ज्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याच मुळाशीं ज्ञानाचे वाढीनें पुन: लवतो. २ म्हणून ब्रह्मा व शिव यांच्या पलीकडे जीवाची वाढ नसून, तेथून पुढें वरतीं ब्रह्मच लागतें. ३ परंतु हें असूं दे; या ब्रह्मादिक खांद्या संसाररूप वृक्षाची योग्यता पावत नाहीत. ४ आणखी, निवृत्तिमार्गाच्या ज्या वर सनकादिरूपी शाखा आहेत, त्यांना फळें व मुळें नसून त्या ब्रह्मरूपीच आहेत. ५ याप्रमाणें मनुष्यरूप खांदीपासून वरच्या बाजूस ज्या ब्रह्मादिरूप खांद्या आहेत, त्या फार उंच जातात. ६ पार्था, ब्रह्मादिरूप ज्या वरच्या उंच खांद्या आहेत, त्या मनुष्यरूप खांदीपासूनच उत्पन्न झाल्या आहेत, म्हणून या खालच्या खांद्या त्यांचीं मुळें होत. ७ याप्रमाणें, जो संसाररूपी वृक्ष उर्ध्वमूल असून ज्याला खालीं वर अशा शाखा फुटलेल्या आहेत, व जो अलौकिक आहे, त्याचें वर्णन तुला सांगितलें. ८ याप्रमाणें या झाडाला खालचीं व वरचीं मुळें असून त्यांविषयीं सर्व विवेचन तुला सांगितलें; तर असा जो हा बळकट वृक्ष, तो कोणत्या उपायानें उपटून टाकतां येतो, तें ऐक. ९

या अश्वत्थ वृक्षाचें हें जें वर्णन केलें आहे, तसें त्याचें खरें रूप अनुभवास येत नाहीं; आणि याचा अंत, आदि व स्थिति हींही नाहींत. अशा या बळकट मुळांच्या वृक्षाचा दृढवैराग्यरूप शस्त्रानें छेद करून, ॥ ३ ॥

परंतु, अर्जुना, तुझ्या मनांत अशी शंका येईल कीं, याप्रमाणें हा एवढा प्रचंड वाढलेला जो संसाररूपी वृक्ष, त्याला उपटून टाकील असें काय [साधन] आहे? २१० कारण, ज्याच्या वरच्या बाजूच्या शाखांची वाढ ब्रह्मलोकापर्यंत असून ज्याचें मूळ निराकाररूपी ब्रह्मांत वर आहे; ११ या वृक्षाच्या खालीं येणाऱ्या फांद्या स्थावरजंगमांच्या तळांत शिरलेल्या असून, याच्या मध्यभागांत मृत्युलोक भरलेला आहे; १२ याप्रमाणें हा वृक्ष अति बळकट व अफाट असून, याचा नाश कोणाच्यानें करवेल, अशी हलकी भावना कदाचित् तूं आपले मनांत धरशील हो ! १३ तर हें बघ, हा वृक्ष उपटून टाकण्यास श्रम ते कसले आहेत? लहान मुलाला जो बागुलबोवा दाखवितात, तो हांकून देण्यास त्याला कोठें दुसऱ्या गांवास का घालवावा लागतो ? १४ आकाशांत दिसणारे किल्ले काय पाडावे लागतात? तसेंच सशाच्या शिंगास काय मोडावें लागतें ? आकाशास जर पुष्प येईल, तरच तें तोडतां येईल ! १५ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, हा तुला सांगितलेला संसाररूपी वृक्ष खरा नाहीं. मग तो उपटून टाकण्यास कसली भीति आली आहे ? १६ आम्हीं त्या झाडाचीं मुळें व डाहळ्या याविषयीं जो प्रकार सांगितला, तो, वांझेच्या घरांत पुष्कळ मुलेंलेंकरें आहेत असें सांगण्यापैकींच होय. १७ स्वप्नांत जीं आपण भाषणें करतों, त्यांचा जागे झाल्यावर आपल्यास कांहीं उपयोग होतो का? त्याचप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याला या संसाररूपी वृक्षाची गोष्ट व्यर्थच होय. १८ परंतु

ययाचें अचळ मूळ असे तैसें । आणि तैसाचि जरी हा असे । साचोकारा ॥१९॥ तरि कोणाचेनि संसारें । निपजती तया उन्मूळणें । काय फुंकिलिया गगनें । जाइजेल गा ॥२२०॥ म्हणौनि पैं धनंजया । आम्हीं वानिलें रूप तें माया । कासवीचेनि तुपें राया । वोगरिलें जैसें ॥२१॥ मृगजळाचीं गा तळीं । तिये दिठी दुरूनि न्याहाळीं । वांचूनि तेणें पाणियें साळी केळी । लाविसी काई ॥२२॥ मूळ अज्ञानचि तंव लटिकें । मा तयाचें कार्य हें केतुकें । म्हणौनि संसाररुख सतुं[1]कें । वावोचि गा ॥२३॥ आणि अंतु यया नाहीं । ऐसें बोलिजे जें कांहीं । तेंही साचचि पाहीं । येके परी ॥२४॥ तरी प्रबोधु[2] जंव नोहे । तंव निद्रे काय अंतु आहे । कीं राती न सरे तंव पाहे[3] । तया अंरौतें[4] ॥२५॥ तैसा जंव पार्था । विवेकु नुधवी[5] माथा । तंव अंत नाहीं अश्वत्था । भवरूपा यया ॥२६॥ वाजतें वारें निवांत । जंव न राहे जेथिंचें तेथ । तंव तरंगता अनंत । म्हणावीचि कीं ॥२७॥ म्हणौनि सूर्य जैं हारपे । तैं मृगजळा भासु लोपे । कां प्रभा जाय दीपें । मालवलेनि ॥२८॥ तैसें मूळ अविद्या खाये । तें ज्ञान जैं उभें होये । तैंचि यया अंतु आहे । येऱ्हवीं नाहीं ॥ २९ ॥ लौकिकीं[6] हा अनादी । ऐसी ही आथी शाब्दी । तो आळु[7] नोहे अनुरोधी । बोलातें यया ॥ २३० ॥ जे संसारवृक्षाच्या ठाईं । साचोकार[8] तंव नाहीं । मां[9] नाहीं तया आदि काई । कोण होईल ॥ ३१ ॥ जो साच जेथूनि उपजे । तयातें आदि हें साजे । आतां नाहींचि तो म्हणिजे । कोठूनियां ॥ ३२ ॥ म्हणौनि जन्मेना आहे । ऐसिया सांगों कवण माये । याकारणीं नाहींपणेंचि होये । अनादि हा ॥३३॥ वांझेचिया लेंका । कैंची जन्मपत्रिका । नभीं निळी भूमिका । कें कल्पूं पां ॥३४॥ व्योमकु[10]सुमाचा पाडवा । कवणें देंठ तोडावा । म्हणौनि नाहीं ऐसिया भवा । आदि कैंची ॥३५॥ जैसें घटाचें नाहींपण । असतचि असे केलेनिवीण । तसा समूळ वृक्षु जाण । अनादि हा ॥ ३६ ॥ अर्जुना ऐसेनि पाहीं । आद्यंतु ययासि नाहीं । माजि स्थिती आभासे[11] कांहीं । परि टवाळ ते गा ॥३७॥ ब्रह्मगिरीहूनि न निगे । आणि समुद्रींही कीर न रिगे । माजि दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ॥३८॥ तैसा आद्यंतीं कीर नाहीं । आणि साचही नोहे कहीं । परी लटिकेपणाची नवाई । पडिभासे गा ॥३९॥ नाना रंगीं गजबजे । जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे । तैसा नेणतया आपजे[12] । आहे ऐसा ॥२४०॥ ऐसेनि स्थितीचिये वेळे । भुलवी अज्ञानाचे डोळे । लोघवी[13] हरी[14] मेखळे । लोकु जैसा ॥४१॥ आणि नसतीचि इयामि[15]का । व्योमीं दिसे तैसी दिसो का । तरी दिसणेंही क्षणा एका । होय जाय ॥४२॥ स्वप्नींही मानिलें लटिकें । तरी निर्वाहो कां एकसारिखें । तेविं आभास हा क्षणिकें । रिताचि गा ॥४३॥ देखतां आहे आंवडे[16] । घेऊं जाइजे तरी नातुडे[17] । जैसा टिकु[18] कीजे माकडें । जळामाजीं ॥४४॥ तरंगभंगु सांडी[19] पडे । विजूही न पुरे होडे[20] । आभासासि तेणें पाडें । होणें जाणें गा ॥४५॥ जैसा ग्रीष्मशेषींचा वारा । नेणिजे समोर कीं पाठिमोरा । तसी स्थिती नाहीं तरुवरा । भवरूपा यया ॥४६॥ एवं आदि ना अंत स्थिती । ना रूप ययासि आथी । आतां कायसी कुथाकुंथी । उन्मूळणीं गा ॥ ४७ ॥ आपुलिया अज्ञानासाठीं । नव्हता थांवलों[21] किरीटी । तरि आतां आत्मज्ञानाच्या लोटीं । खांडेनि[22] गा ॥४८॥ वांचूनि ज्ञानेंवीण एकें । उपाय करिसी जितुके । तिहीं गुंफासि अधिकें । रुखीं इये ॥ ४९ ॥ मग किती खांदोखांदीं । यया हिंडावें ऊर्ध्वीं अधीं । म्हणौनि मूळचि अज्ञान छेदीं । सम्यक्[23]ज्ञानें ॥२५०॥

---

१ सर्व. २ जागृति. ३ प्रातःकाल. ४ पूर्वी. ५ वर काढीत नाही. ६ लौकिक. ७ आळ. ८ सत्यता. ९ मग. १० आकाशपुष्पाचा. ११ दिसतो. १२ बहुरूपी १३ हरण करतो. १४ सोंगें घेऊन. १५ निळा रंग. १६ वाटतें. १७ हातात येत नाही. १८ स्थिति. १९ एकेबाजूस राहते. २० पैज. २१ वळावळा. २२ शस्त्रानें. २३ यथार्थ ज्ञानानें.

ज्याप्रमाणें आम्हीं या झाडाचें वर्णन केलें,. त्याप्रमाणें जर याचीं मुळें भक्कम असून हा खरोखरच विस्तार पावलेला असता, १९ तर कोणाची माय व्याली होती कीं त्याला उपटून टाकील ? हें पहा-फुंकर घा तल्यानें आकाश दूर होईल काय ? २२० म्हणून, हे धनंजया, ज्याप्रमाणें कासवीच्या तुपाची राजास मेजवानी करणें असंभवनीय आहे, त्याप्रमाणें, आम्हीं जें या संसाररूपी वृक्षाच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें ती सर्व माया होय. २१ बाबारे, मृगजळाचे तलाव दुरून दृष्टीनें पाहण्यासच योग्य आहेत; बाकी त्यांच्या पाण्यावर कधीं माळो केळी करशील काय ? २२ अगोदर अज्ञान हें मिथ्या आहे, मग त्यापासून होणारें कार्य काय किंमतीचें असणार ? म्हणून, संसाररूपी वृक्ष हा सर्व खोटा आहे; २३ आणि या वृक्षाला अंत नाही, असें म्हणणें हेंही एका प्रकारानें खरें आहे. २४ नर जोंपर्यंत मनुष्य जागा झाला नाहीं, तोंपर्यंत निद्रेला शेवट आहे काय ? किंवा रात्र सरली नाही तोंपर्यंत पहाट होते काय ? २५ त्याप्रमाणें, हे पार्था, जोंपर्यंत ज्ञान उत्पन्न झालें नाही, तोंपर्यंत या संसाररूपी अश्वत्थास अंत नाहीं. २६ जोंपर्यंत वारा वाहनांना राहिला नाहीं, तोंपर्यंत समुद्रावरील लाटांना शेवट नाहीं असें म्हणावें लागतें. २७ म्हणून, ज्या वेळेस सूर्य अस्तास जातो, त्या वेळेस मृगजलाचा भास नाहीसा होतो, किंवा दिव्याचा प्रकाश दिवा मालवल्यावर नाहीसा होतो; २८ त्याप्रमाणें, या संसाररूपी वृक्षाचें मूळ जें अज्ञान, तें ज्ञानाचा उदय झाल्याशिवाय नाहींसें होत नाही. २९ त्याचप्रमाणें, हा अनादि आहे असें लोक म्हणतात; तर खरोखर पाहू गेलें असतां हा त्याच्यावर आळ आलेला नसून, ही गोष्ट त्याच्या लक्षणांस अनुसरूनच आहे. २३० कारण, संसारवृक्षाचे ठिकाणी तर खरेपणा नाहीं; मग जो मुळांत नाहीं, त्याला आरंभ कसला? व आरंभ करणार कोण ? ३१ जो खरोखर एखाद्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याला आदि आहे हें म्हणणें शोभतें; व जो वस्तुतः नाहींच, त्याला आदि कोठून असणार ? ३२ म्हणून, ज्याला जन्म नाहीं त्याची आई कोण म्हणून म्हणावी ? यास्तव हा वृक्ष अस्तित्वाशिवाय आहे म्हणून याला अनादि म्हटलें आहे, इतकेंच ! ३३ वांझेच्या मुलाची जन्मपत्रिका कोठून असणार ? त्याचप्रमाणें, आकाशाचा रंग निळा आहे अशी कल्पना कशी करतां येईल? ३४ अर्जुना, आकाशाच्या पुष्पाचा देंठ कोणास तोडतां येईल! म्हणून, ज्या संसाररूपी वृक्षास अस्तित्व नाहीं, त्याला मूलारंभ कोठून असणार ? ३५ ज्याप्रमाणें मातीचा घट तयार केल्याशिवाय त्याला अस्तित्व येत नाहीं, त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष मुळासह अनादि आहे असें जाण. ३६ अर्जुना, ह्याप्रमाणें ह्या वृक्षास आदि व अंत नाही व याची दोहोंमधील स्थिति जी भासते तीही व्यर्थ होय. ३७ गोदावरी ज्याप्रमाणें ब्रह्मगिरी पर्वतावरून निघून पूर्वसमुद्रास जाऊन मिळते, त्याप्रमाणें मृगजलाचे नदीला उत्पत्ति खरी नाहीं व अंतही खरा नाहीं; तथापि तें मृगजल जसें मध्यंतरी व्यर्थ भासतें, ३८ तसा यास आदि नाहीं व पाहूं गेलें असतां हा कोठें दिसतही नाहीं; पण काय नवल आहे पहा, कीं हा नसूनही ह्याचा भास होतो ! ३९ इंद्रधनुष्य ज्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या रंगांनीं भरलेलें दिसतें, त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष अज्ञान्यास सुंदर असा दिसतो. २४० याप्रमाणें, हा खरा आहे असें घेऊन चालल्यावर, अज्ञान्याच्या डोळ्यांस भूल पाडतो. ज्याप्रमाणें बहुरूपी नानातऱ्हेचीं सोंगें आणून लोकांचें मन हरण करतो; (रिझवितो;) ४१ आणि आकाशास कसलाही रंग नसून ज्याप्रमाणें त्याचा निळा रंग भासतो-तथापि तोच रंग एका क्षणांत दिसतो व नाहींसा होतो; ४२ स्वप्नांत जरी लटक्या जिनसा सत्य मानल्या, तरी त्यांपासून एकसारखा निर्वाह होईल का ? त्याप्रमाणें हा क्षणिक जगाभास आहे ! ४३ आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलेलें पाहून, माकडास तें दुसरें माकडच आहे असें वाटतें, व धरूं लागलें असतां तें हातास येत नाहीं; ४४ लाटांची एकामागून एक येण्याची त्वरा व विजेचें चमकणें यांच्यापेक्षांही या विश्वरूपी झाडाचें होणें जाणें अति जलद आहे. ४५ ग्रीष्म ऋतूच्या शेवटचा वारा जसा समोरून किंवा पाठीमागून येतो हें समजत नाहीं, तशी या नसणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाची स्थिति आहे. ४६ याप्रमाणें या वृक्षास आदि, अंत, स्थिति व रूप हीं नाहींत, म्हणून हा उपटून टाकण्यास खटाटोप कशाला पाहिजे? ४७ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळें हा वृक्ष बळावला आहे असें वाटत होतें ना ? तर आतां आत्मज्ञानरूप शस्त्रानें हा तोडून टाक पाहूं. ४८ परंतु एक ज्ञानाशिवाय याला छेदण्याचे जेवढे उपाय करशील, तितका तूं या वृक्षांत अधिकाधिकच गुंतून पडशील. ४९ मग तूं किती खांद्यांवरून हिंडशील, आणि तसाच वर किंवा खालीं जाशील.' [कारण, याला अगणित खांद्या आहेत.] म्हणून, याचें मूळ जें अज्ञान, तें तूं यथार्थ ज्ञानानें छेदून टाक. २५०

येऱ्हवीं दोरीचिया उरगा । डांगो मेळवितां पैं गा । तो शिणुचि वाउगा । केला होय ॥५१॥ तरावया मृगजळाची गंगा । डोणीकारणीं धांवतां दांगों- । माजि बोहळें बुडिजे पैं गा । साच जेविं ॥५२॥ तेविं नाथिलिया संसारा । उपाईं जाचतेया वीरा । आपणपें लोपे वारां । विकोपीं जाय ॥५३॥ म्हणोनि स्वप्नींचेया घाया । ओखद चेवोचि धनंजया । तेविं अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ॥५४॥ परि तेंचि कीला परजवे । तैसें वैराग्याचें नवें । अभंगबळ होआवें । बुद्धीसी गा ॥५५॥ उठिलेनि वैराग्यें जेणें । हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें । जैसें वमुनियां सुणें । आतांचि गेलें ॥५६॥ हा ठायवरी पांडवा । पदार्थजातीं आघवा । विटवी तो होआवा । वैराग्य लोहु ॥५७॥ मग देहाहंतेचें दळें । सांडूनि एकेचि वेळे । प्रत्यक्बुद्धी करतळें । हातवसावे ॥५८॥ निसळें विवेकसाहणें । जे ब्रह्माहमस्मिबोधें सणांणें । मग पुरतेनि बोधें उटणें । एकलेंचि ॥५९॥ परि निश्चयाचें मुष्टिबळ । पाहावें एकदोन वेळ । मग तुळावें अति चोखाळ । मननवरी ॥२६०॥ पाठीं हातियेरां आपणयां । निदिध्यासें एक जालिया । पुढें दुजें नुरेल घाया- । पुरतें गा ॥६१॥ तें आत्मज्ञानाचें खांडें । अद्वैत प्रभेचें निवांडें । नेदील उरों कवणेकडे । भववृक्षासि ॥६२॥ शरदागमींचा वारा । जैसा केरु फेडी अंबरा । कां उदयला रवी आंधारा । घोंटु भरी ॥ ६३ ॥ नाना उपेवड होतांखेंवो । नुरे स्वप्नसंभ्रमाचा ठावो । स्वप्रतीतिधारेचा घांवो । करील तैसें ॥६४॥ तेव्हां ऊर्ध्व कां अधोमूळ । कां अधींचें द्रुम शाखाजाळ । तें कांहींचि न दिसे मृगजळ । चांदिणा जेविं ॥६५॥ ऐसेनि गा वीरनाथा । आत्मज्ञानाचिया खड्गलता । छेदुनियां भवाश्वत्था । ऊर्ध्वमूळातें ॥६६॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्
यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

अन्वय—ततः यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति, तत् पद परिमार्गितव्यं; यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता [अस्ति, अहं] तम् एव आद्य पुरुषं प्रपद्ये. ॥४॥

मग इदंतेसि[23] नाळकें । जें मीपणेंवीण डाहारलें[24] । तें रूप पाहिजे[25] आपलें । आपणचि ॥६७॥ परि दर्पणाचेनि आधारें । एकचि करून दुसरें । मुख पाहाती गव्हारें । तैसें नको हो ॥६८॥ हें पाहाणें ऐसें असे वीरा । जैसा बुडालिया विहिरां । मग आपलिया उगमीं झरा । भरोनि ठाके ॥ ६९ ॥ नातरि आटलिया अंभें[27] । निजबिंबीं प्रतिबिंब । [28]मेहटे कां नभीं नभ । घटाभावीं ॥२७०॥ ना ना इंधनांशु सरलेया । वन्हि परते जेविं आपणपयां । तैसें आपेंआप धनंजया । न्याहाळणें जें गा ॥ ७१ ॥ जिव्हे आपली चवी चाखणें । चक्षु निज बुबुळ देखणें । आहे तया ऐसें निरीक्षणे । आपुलें पैं ॥ ७२ ॥ कां प्रभेसि प्रभा मिळे । गगन गगनाहरी लोळे । नाना पाणी भरलें खोळे । पाणियाचिये ॥७३॥ आपणेंचि आपणयातें । पाहिजे जें अद्वैतें । तें ऐसें होय नि-रुतें । बोलिजतु असे ॥ ७४ ॥ जें पाहिजतेंनवीण पाहिजे । कांहीं नेणणाचि जाणिजे । आद्यपुरुष कां म्हणिजे । जया ठायातें ॥ ७५ ॥ तेथही उपाधीचा वोथंबा[29] । वेऊनि श्रुति उभविती जिभा । मग नामरूपाचा बडंबा[30] । करिती वायां ॥७६॥ पैं भवस्वर्गा उबगले[31] । मुमुक्षु योगज्ञाना वेंळघले[32] । पुढती नें[33] यों इया निगाले । पैजा जेथ ॥७७॥ संसाराचिया पायां पुढां । पळती वीतराग[34] होडां[35] । ओलांडोनि ब्रह्मपदाचा कर्मकडा । चालिती मार्गा ॥७८॥ अहंतादिभावां आपुलियां । झाडा देऊनि आघवेयां । पत्र घेती ज्ञानिये जया । मूळघरासी ॥७९॥ पैं जेथुनी हे येवढी । विश्वपरंपरेची वेलाढी । वाढली आशा जैसी कोरडी । नि-

१ सर्प २ काठ्या. ३ होडी; नाव. ४ अरण्यांत ५ श्रमी होणें. ६ आपलें खरें ज्ञान. ७ अंगांत भरलेलें वारें. ८ जागे होणें. ९ ज्ञानखड्ग. १० स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ. ११ कुत्रें. १२ लोट. १३ म्यान. १४ विचारवत. १५ पाजवून. १६ तीक्ष्ण धार. १७ पाणी देणें. १८ शस्त्र. १९ वाहल्यानें. २० शरदृतूच्या सुरवातीचा २१ जागृति. २२ तिखटपणा. २३ ही अमुक वस्तु. २४ प्रसिद्ध आहे. २५ पाहावें. २६ झरा. २७ पाणी. २८ मिळतें. २९ आश्रय. ३० बडबड. ३१ कंटाळके. ३२ अनुसरके. ३३ परत यावयाचे नाहीं. ३४ विरक्तपणा. ३५ पैजेनें.

एरवीं, दोरीवर भासलेला सर्प मारण्याकरितां पुष्कळ काठ्या मिळविल्या म्हणजे तो जसा व्यर्थ शीण केल्याप्रमाणें होय, ५१ मृगजलाच्या मोठ्या नदींतून तरून जाण्याकरितां नाव शोधण्याची धावाधाव करीत असतां अरण्यांतील खऱ्या ओहोळांत सरोसर एखादा बुडतो, ५२ त्याप्रमाणें, वीरा अर्जुना, या लटक्या संसाराच्या निवृत्तीचा मनुष्य उपाय करीत असतां श्रम पावतो; आणि आपल्या खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाल्यामुळें त्याच्या अंगांत 'संसार सत्य' असें जें वारें भरलेलें असतें, तें अधिकच होतें. ५३ धनंजया, स्वप्नांत लागलेल्या तरवारीचे वारास ज्याप्रमाणें जागृति हेंच औषध, त्याप्रमाणें, ज्या संसाराची अज्ञानापासून उत्पत्ति आहे त्याचा छेद करण्यास ज्ञानखड्गच पाहिजे. ५४ परंतु तेंच ज्ञानखड्ग लीलेनें धारण करतां येईल असें बुद्धीस वैराग्याचें बळकट साह्य लागतें. ५५ तें वैराग्य इतकें दृढ झालें पाहिजे कीं, त्या योगानें, त्रैलोक्यांतील भोगाचा इतका वीट आला पाहिजे कीं, ते भोग म्हणजे नुकतेंच कुत्रें ओकून गेलें आहे ! ५६ अर्जुना, पदार्थमात्राबद्दल जेव्हां इतका वीट येतो, तेव्हांच वैराग्य प्राप्त झालें असें म्हणावें. ५७ मग देहाची अहंता हें म्यान त्या वैराग्यरूप खड्गावरून एकदम काढून तें विचारवंत बुद्धिरूपी हातांत घ्यावें. ५८ मग तें खड्ग विवेकरूप सहाणेवर पाजवून अहंब्रह्म या बोधाची तीक्ष्ण धार लावावी, आणि त्यास अद्वैतरूपी पाणी द्यावें. ५९ इतकें झाल्यावर निश्चयरूपी मूठ हातांत घेऊन, व मनन करून, तें खड्ग एक दोन वेळ अजमावून पहावें. २६० नंतर ज्ञानखड्गाचें व आपलें निदिध्यासानें ऐक्य झाल्यावर, आपल्यापुढें घाव मारण्यास तें झाड टिकणार नाहीं. ६१ तें आत्मज्ञानरूप शस्त्र अद्वैतप्रभेच्या तेजानें भवरूपी वृक्षास कोठेंही उरूं देणार नाहीं. ६२ शरदृतूच्या सुरवातीचा वारा ज्याप्रमाणें आकाशांतील सर्व केर नाहींसा करतो, अथवा सूर्योदय झाल्यावर सर्व अंधार नाहींसा होतो; ६३ किंवा जागें होण्याबरोबर स्वप्नांतील गोष्टी नाश पावतात, त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानरूपी धारेच्या तिखटपणामुळें संसाररूप तरूचा नाश होतो. ६४ त्या वेळेस, ज्याप्रमाणें चांदणें पडल्यावर मृगजल दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्षाचीं वरचीं व खालचीं मुळें अथवा खालीं वाढलेला सर्व विस्तार हीं नाहींतशीं होतात. ६५ याप्रमाणें, हे वीरोत्तमा अर्जुना, आत्मज्ञानरूपी खड्गानें हा संसाररूपी अश्वत्थवृक्ष खालच्या वरच्या मुळांसुद्धां छेदून टाक. ६६

नंतर, ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः मागें येत नाहींत, तें पद शोधून काढावें [कसें ? तर,] ज्याच्यापासून अनादि प्रवृत्ति चालत आली आहे, त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण आहें अशा भावनेनें [त्या पदाचा शोध लावावा]. ॥४॥

मग, हीं अमुक वस्तु हा भास जेथें रहात नाहीं, व अहंतेचा लोप होतो, असें जें आत्मस्वरूप, तें पहावें. ६७ परंतु मूर्ख लोक आरशाच्या आधारानें आपलें एकच रूप दुसरें पहातात, त्याप्रमाणें तूं करूं नको हो ! ६८ अर्जुना, आपलें स्वरूप पाहण्याची रीत अशी आहे कीं, एखादा झरा उकरला असतां पाणी आहे असें प्रत्ययास येतें, परंतु तोच बुजवला तरी त्यांत मूळ पाणी आहेच; ६९ किंवा पाणी आटल्यावर जसें त्यांतील प्रतिबिंब मुख्य बिंबाशीं ऐक्य पावतें, अथवा घट फुटल्यावर घटांतील आकाश महदाकाशास मिळतें, २७० किंवा लांकडें नाहींतशीं झाल्यावर त्यांतील अग्नि जसा स्वस्वरूपीं लय पावतो, तसें, अर्जुना, आपलें स्वरूप हें आपल्या स्वरूपांत पहावें लागतें. ७१ जसें जिव्हेनें आपली स्वतःची चव पाहणें, किंवा डोळ्यांनीं आपलें बुबुळ पाहणें, तसें आपलें स्वरूप आपण पाहणें हें होय. ७२ किंवा प्रभा जशी प्रभेस मिळते, आकाश आकाशावरच असतें, अथवा पाणी ज्याप्रमाणें पाण्यांतच असतें, ७३ त्याप्रमाणें, अद्वैतदृष्टीनें आपलें स्वरूप आपण पाहण्याची रीत आहे हें तुला निश्चयपूर्वक सांगतों. ७४ पाहिल्याशिवाय पाहणें, व जाणल्याशिवाय जाणणें असें जें आद्य ठिकाण—ज्याला ब्रह्म असें म्हणतात, ७५ त्या ब्रह्मालाही उपाधींच्या योगानें अस्तित्व आणून त्याचें श्रुति वर्णन करतात; मग, त्याला नांवरूप आहे अशी व्यर्थ बडबड करतात. ७६ पण स्वर्ग व संसार यांस कंटाळलेले मुमुक्षु लोक योगज्ञानाचा आश्रय करितात; आणि मग तेथून 'परत यावयाचे नाहीं' अशा प्रतिज्ञेनें जिकडे जाण्यास निघतात, ७७ मग संसाराच्या पुढें पाय ठेवून वैराग्याची पैज मारून धावतात; आणि कर्ममार्गाच्या आचरणानें प्राप्त होणारा ब्रह्मलोक, तोही ओलांडून पुढें जातात. ७८ मग आपले अहंतादि सर्व भाव जिंकून ते ज्ञानी निजपदास जाण्याकरितां अजिंक्यपत्र घेतात. ७९ हें पहा—त्या निजपदापासून ही विश्वाची परंपरा एवढी वाढली आहे, ती केवळ दैवहीनाच्या आशेप्रमाणें व्यर्थ

दैवाची ॥२८०॥ जिये कां वस्तूचें नेणणें । आणिलें थोर जगा आणणें । नाहीं तें नांदविलें जेणें । मी तूं जगीं ॥८१॥ पार्था तें वस्तु पाहिलें । आपणपें पै आपुलें । पाहिजे जैसें हिंवलें । हिंव हिंवें ॥८२॥ आणीकही एक तया । वोळखण असे धनंजया । तरी जया कां भेटलिया । येणेंचि नाहीं ॥८३॥ परी तया भेटती ऐसे । जे ज्ञानें सर्वत्र सरिसे । महा प्रळयांबूचें जैसें । भरलेपण ॥८४॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

अन्वय--निर्मानमोहाः, जितसंगदोषाः, अध्यात्म नित्याः, विनिवृत्तकामाः, सुखदुःखसंज्ञैः द्वंद्वैः विमुक्ताः, अमूढाः, तत् अव्ययं पदं गच्छन्ति ॥५॥

जया पुरुषाचें कां मन । सांडोनि गेलें मोह मान । वर्षांतीं जैसें घन । आकाशातें ८५ निकवड्या निष्ठुरा । उबागिजे जेविं सोयरा । तैसे नागवती विकारां । वेटाळूं जे ॥ ८६ ॥ फळलीं केळें उन्मूळे । तैसी आत्मलाभें प्रबळें । जयाची क्रिया ढाळढाळें । गळती आहे ॥८७॥ आगी लागलिया रुखीं । देखोनि सैरा पळती पक्षी । तैसे सांडिले अशेखीं । विकल्पीं जे ॥८८॥ आइकें सकळ दोषतृणीं । अंकुरिजती जिये मेदिनीं । तिये भेदबुद्धीची काहाणी । नाहीं जयातें ॥८९॥ सूर्योदयासरिसी । रात्री पळोनि जाय जैसी । गेली देहअहंता तैसी । अविद्येसवें ॥२९०॥ पै आयुष्यहीना जीवातें । शरीर सांडी जेविं अवचितें । तेविं निंदसुरें द्वैतें । सांडिले जे ॥९१॥ लोहाचें सांकेंड परिसा । न जोडे अंधारु रवि जैसा । द्वैतबुद्धीचा तैसा । सदा दुकाळ जया ॥९२॥ अगा सुखदुःखाकारें । द्वंद्वें देहीं जियें गोचरें । तियें जयां कां समोरें । होतीचि ना ॥९३॥ स्वप्नींचें राज्य कां मरण । नोहे हर्षशोकांसि कारण । उपवडलिया जाण । जियापरी ॥ ९४ ॥ तैसे सुखदुःखरूपीं । द्वंद्वीं जे पुण्यपापीं । न घेपिजती सर्पीं । गरुड जैसे ॥९५॥ आणि अनात्मवर्गनीर । सांडूनि आत्मरसाचें क्षीर । चरताति जे सविचार । राजहंस ९६॥ जैसा वर्षोनि भूतळीं । आपला रस अंशुमाळी । सांगोता आणी रश्मिजाळीं । बिंबासींचि ॥९७॥ तैसें आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बारावाटीं । ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखंड जे ॥९८॥ किंबहुना आत्मयाचा । निर्धारीं विवेकु जयाचा । बुडाला वोघु गंगेचा । सिंधूमाजीं जैसा ॥९९॥ पैं आघवेंचि आपुलेपणें । नुरेचि जयां आंभलापणें । जैसें येथूनि पऱ्हां जाणें । आकाशा नाहीं ॥३००॥ जैसा अग्नाचा डोंगरु । नेघे कोणी बीजअंकुरु । तैसा मनीं जयां विकारु । उदयजेना ॥१॥ जैसा काढिलिया मंदराचळु । राहे क्षीराब्धि निश्चलु । तैसा नुठी जयां सळु । कामोर्मींचा ॥ २ ॥ चंद्रमा कळीं धालें । न दिसे कोणे आंगीं वोसावलें । तेविं अपेक्षेचा अवखळा । न पडे जयां ॥३॥ हें किती बोलूं असोंगडें । जेविं परमाणु नुरे वायूपुढें । तैसें विषयाचें नावडे । नांवचि जयां ॥४॥ एवं जे जे कोणी ऐसे । केले ज्ञानाग्नि हुताशें । ते तेथ मिळती जैसें । हेमीं हेम ॥५॥ तेथ म्हणिजे कवणे ठाईं । ऐसेंही पुससी कांहीं । तरि तें पद गा नाहीं । वेंचु जया ॥६॥ दृश्यपणें देखिजे । कां ज्ञेयत्वें जाणिजे । अमुकें ऐसें म्हणिजे । तें जें नव्हे ॥ ७ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

अन्वय—न सूर्यः, न शशांकः [च] न पावकः तत् [पद] भासयते. यत् गत्वा न निवर्तन्ते, तत् मम परमं धाम. ॥ ६ ॥

---

१ अभिमान. २ तिरस्कार करणें, सांडणें. ३ सांपडत नाहीं. ४ व्यायलेली. ५ क्रमाक्रमानें ६ बंद पडतात. ७ पापांनीं. ८ पृथ्वी. ९ मोह पाडणारें. १० दुष्काळ. ११ जागें झाल्यावर. १२ जिंकवत नाहींत. १३ असद्रूपी पाणी. १४ सद्रूपी दूध. १५ सूर्य. १६ किरणद्वारा. १७ पसरली. १८ इच्छा. १९ पलीकडे. २० वाढ. २१ पूर्ण झाला २२ कमी असलेला. २३ उकळी. २४ निरुपम. २५ हुत भक्षण करणारा जो ज्ञानाग्नि त्यांत. २६ सुवर्णांत. २७ नाश.

(मिथ्या) होय. २८० आत्मस्वरूप न जाणल्यामुळें जो हा संसार भासतो, तो ज्या मुमुक्षूनें अहंता सोडून नाहींसा केला. ८१ पार्था, अशी जी वस्तु. ती, ज्याप्रमाणें थंडी थडीस कांकडाविते, त्याप्रमाणें आपली आपण पाहिली पाहिजे. ८२ हे धनंजया, तें निजपद (आत्मस्वरूप) ओळखण्याची आणखी एक खूण आहे की, ज्या स्वरूपाची भेट झाली असतां त्या ठिकाणाहून पुन: परत येणें घडत नाहीं. ८३ महाप्रलयकालीं जसें सर्वत्र जलमय होतें, तसे जे ज्ञानानें परिपूर्ण होऊन त्या स्वरूपास भेटतात, ते स्वस्वरूपांत निमग्न असतात. ८४

ज्यांचा अभिमान आणि मोह गेला आहे, ज्यांनीं विषयासक्तिरूप दोष जिंकले आहेत, जे आत्मज्ञानाला नित्य पावतात, ज्यांच्या सर्व वासना नाहींतशा झाल्या आहेत, आणि जे सुखदु:खरूप द्वंद्वापासून मुक्त झाले आहेत, असे जे ज्ञाते जन, ते त्या शाश्वत पदाला जाऊन मिळतात. ॥५॥

वर्षाऋतूच्या अखेरीस ज्याप्रमाणें मेघ आकाशास सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाचे मनाला मोह व अभिमान सोडून जातात; ८५ निर्धन व निष्ठुर अशा मनुष्यास ज्याप्रमाणें त्याचे आप्त सोडतात, त्याप्रमाणें जे विकारांचे सपाट्यांत सापडत नाहीत; ८६ केळीला केळी आल्यावर ती जशी उन्मळून पडते, तशा आत्मस्वरूपलाभाच्या प्रबलतेनें ज्यांच्या क्रिया क्रमाक्रमानें बंद पडतात; ८७ वृक्षाला आग लागल्यावर त्यावर बसणारे पक्षी ज्याप्रमाणें तो सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्यांना सर्व पापें सोडून जातात; ८८ ज्या भेदबुद्धिरूप पृथ्वीवर सर्वदोषरूप तृणाचे अंकुर फुटतात, त्या भेदबुद्धीची दोषाला ओळखही रहात नाहीं; ८९ सूर्योदय होण्याबरोबर रात्र जशी आपोआप नाहींशी होते, तसा आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यावर ज्यांचा देहविषयक अभिमान अज्ञानासह नाहींसा होतो; १९० हें पहा—आयुष्यहीन जीवास ज्याप्रमाणें शरीर अवचित सोडतें, त्याप्रमाणें मोह पाडणारें द्वैत ज्यांना सोडून जातें; ९१ परिसाला जसें लोखंड दुर्मिळ आहे, किंवा सूर्याची व अंधकाराची ज्याप्रमाणें गांठ पडत नाहीं, त्याप्रमाणें द्वैतबुद्धीचा ज्यांच्यापाशीं सदोदीत तोटा असतो; ९२ अरे, या देहाचा अभिमान धरल्यावर, सुखदु:खाकाररूपी जें द्वैत (द्वंद्व) दृष्टीस पडतें, तें ज्यांच्या पुढें येत नाहीं; ९३ ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर स्वप्नांत मिळालेलें राज्य अथवा प्राप्त झालेलें मरण यांजपासून हर्ष किंवा शोक होत नाहीं; ९४ ज्याप्रमाणें गरुडापुढें सर्प येत नाहीं, त्याप्रमाणें, सुखदु:खरूपी पुण्य व पाप उत्पन्न करणारें जें द्वैत, तें ज्यांना जिंकीत नाहीं; ९५ आणि असद्वस्तुरूपी पाणी टाकून विचारी राजहंस ज्याप्रमाणें सद्वस्तुरूप दुधाचें सेवन करतात; ९६ ज्याप्रमाणें सूर्य पृथ्वीवर पाऊस पाडून तेंच पाणी आपल्या किरणद्वारा आपल्या ठिकाणीच शोषण करून घेतो, ९७ त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपाची भ्रांति पडल्यामुळें जें मन चहूंकडे फांकलें असतें, तें ज्ञानदृष्टि झाल्यावर आपल्या स्वरूपांत नेहमी ऐक्य पावतें. ९८ इतकेंच नव्हे, तर ज्याप्रमाणें गंगेचा ओघ समुद्रास मिळाल्यावर माघारा येत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाविषयीं त्याचे विचार ढळत नाहींत. शिवाय, सर्वत्र आत्मस्वरूप झाल्यावर ज्ञान्याला कसलीच इच्छा नसते. ९९ ज्याप्रमाणें आकाशाची सर्वत्र व्याप्ति असल्यामुळें त्याला एका गांवाहून दुसरे गांवास जाणें शक्य नाहीं; ३०० ज्याप्रमाणें अग्नीच्या डोंगरावर कसलेंही बीं पेरलें असतां उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याचे मनांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तेथें कोणतेही विकार उद्भवत नाहींत. १ [समुद्रमंथनसमयीं] क्षीरसमुद्रांत घातलेला मंदराचल त्यांतून काढून घेतल्यावर तो समुद्र स्थिर झाला, त्याप्रमाणें, आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्यांचे मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं; २ ज्याप्रमाणें चंद्र षोडश कलांनीं भरल्यावर कोणतेही बाजूनें कमी दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्याचे मनांत कोणतीच इच्छा उत्पन्न होत नाहीं; ३ अशा निरुपम गोष्टी तुला किती सांगूं? ज्याप्रमाणें वायूच्या पुढें परिमाण टिकत नाहीं; ४ अशा प्रकारें, हुतभक्षण करणारा जो ज्ञानाग्नि, त्यांत ज्यांनीं सर्व विषय जाळून टाकले आहेत, ते पुरुष सुवर्णांत सुवर्ण मिळाल्याप्रमाणें स्वरूपाशीं ऐक्य पावतात. ५ तें ठिकाण कोठें आहे असें जर तूं विचारशील, तर, जें कधीं नाश पावत नाहीं तें तें ठिकाण. ६ जें पाहूं गेलें असतां दिसावें, जाणूं गेलें असतां समजावें, किंवा अमुक वस्तू प्रमाणें आहे असें म्हणतां यावें, याहून वेगळें आहे. ७

त्या पदाला प्रकाशित करण्यास सूर्य, चंद्र किंवा अग्नि हे समर्थ नाहींत. ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुन: परत येत नाहींत, तें माझें परम धाम (उत्तम पद) आहे. ॥६॥

पैं दीपाचिया बंबाळीं । कां चंद्र हून जें उजळी । हें काय बोलों अंशुमाळी । प्रकाशी जें ॥ ८ ॥ तें आघवेंचि दिसणें । जयाचें कां न देखणें । विश्व भासवसे जेणें । कपालेनी ॥९॥ जैसें शिंपिपण हारपे । तंव तंव खरें होय रुपें । कां दोरी लोपतां सापें । फार होइजे ॥३१०॥ तैसीं चंद्रसूर्यादि थोरें । हूयें तेजें जियें फारें । तियें जयाचेनि आधारें । प्रकाशती ॥११॥ ते वस्तु कीं तेजोराशी । सर्वभूतात्मक सोरिसी । चंद्रसूर्यांच्या मानसीं । प्रकाशे जे ॥१२॥ म्हणौनि चंद्रसूर्य केडवसा । पडती वस्तूच्या प्रकाशा । याकारणें तेज जें तेजसा । तें वस्तूचें अंग ॥१३॥ आणि जयाच्या प्रकाशीं । जग हारपे चंद्रार्केसीं । सचंद्र नक्षत्रें जैसीं । दिनोदयीं ॥१४॥ नातरी प्रबोधिकिये वेळे । ते स्वप्नींची डिंडी[४] मावळे । कां तुरेचि सांजवेळे । मृगतृष्णिका ॥ १५ ॥ तैसा जिये वस्तूच्या ठायीं । कोण्हीच कां आभासु नाहीं । तें माझें निजधाम पाहीं । पांडाचें गा ॥ १६ ॥ पुढती जे तेथ गेले । ते न येतीचि माघौतें पाउलें । महोदधीं कां मिनले । स्रोत जैसे ॥१७॥ कां लवणाची कुंअरी । सूदलिया लवणसागरीं । होयचि ना माघारी । परती जैसी ॥१८॥ नाना गोलिया अंतराळा । न येतीचि वन्हिज्वाळा । नाहीं तसलोहौनि जळा । निघणें जेविं ॥१९॥ तेविं मजसीं एकवाट । जे जाले ज्ञानें चोखट । तयां पुनरावृत्तीची वाट । मोडली गा ॥३२०॥ तेथ प्रज्ञापृथ्वीचा रावो । पार्थु म्हणे जी जी पसावो । परि विनंती एकी देवो । चित्त देतु ॥२१॥ तरी देवेंसिं स्वयें एक होती । मग माघौते जे न येती । ते देवेंसिं भिन्न आथी । कीं अभिन्न जी ॥ २२ ॥ जरि भिन्नचि अनादिसिद्ध । तरी न येती हें असंबद्ध । जे फुलीं गेले षट्पद । ते फुलेंचि होती का ॥२३॥ पैं लक्षौहूनि अनारिसे । बाण लक्ष्यीं शिवोनि जैसे । मागुते पडती तैसे । येतीचि ते ॥ २४ ॥ नातरि तूंचि ते स्वभावें । तरि कोण कोणेंसीं मिळावें । आपणयासी आपण रुपावें । शस्त्रें केविं ॥२५॥ म्हणौनि तुजसीं अभिन्नां जीवां । तुझा संयोगवियोगु देवा । नये बोलों अवयवां । शरीरेंसीं ॥ २६ ॥ आणि जे सदा वेगळे तुजहीं । तयां मिळणी नाहीं कोणे दिवसीं । मा येती न येती हे कायसी । वायबुद्धि ॥ २७ ॥ तरि कोण गा ते तूतें । पावोनि न येती माघौतें । हें विश्वतोमुखा मातें । बुझावीं जी ॥२८॥ इये आक्षेपीं अर्जुनाच्या । तो शिरोमणि सर्वज्ञांचा । तोषला बोध शिष्याचा । देखोनियां ॥२९॥ मग म्हणे गा महामती । मातें पावोनि न येती पुढती । ते भिन्नाभिन्न रिती । आहाती दोनी ॥३३०॥ जैं विवेकें खोलें पाहिजे । तरि मी तेचि ते सहजें । ना आहाचवाहाच तरि दुजे । ऐसेंही गमती ॥३१॥ जैसें पाणियावरी वेगळ । तळपतां दिसती कल्लोळ । येऱ्हवीं तरी मिखिळ । पाणीचि तें ॥३२॥ कां सुवर्णाहूनि आनें । लेणीं गमती भिन्नें । मग पाहिजे तंव सोनें । आघवेंचि तें ॥३३॥ तैसें ज्ञानाचिये दिठी । मजसीं अभिन्नचि ते किरीटी । येर भिन्नपण तें उठी । अज्ञानास्तव ॥३४॥ आणि साचोकारेनि वस्तुविचारें । कैंचें मज एकासि दुसरें । जें भिन्नाभिन्नें व्यवहारें । उमलिजेल ॥३५॥ आघवेंचि आकाश सूनि पोटीं । बिंबचि जैं अंतें खोटी । तैं प्रतिबिंब कें उठी । कें रश्मि शिरे ॥३६॥ कां कल्पांतींचिया पाणिया । काय बोलें

१ व्यापक. २ अंधकार. ३ जागें झाल्यावर. ४ पसारा. ५ मृगजळ. ६ मुख्य. ७ ओघ. ८ इर्दुण. ९ तापली असतां. १० प्रसाद. ११ भ्रमर. १२ निशाणाहून. १३ सर्वत्र मुखें आहेत ज्याला अशा श्रीकृष्णा. १४ समजाव. १५ वरवर विचार केला तर. १६ हालत असतां. १७ मायेच्या उपाधीनें. १८ उद्भवेल. १९ व्यापून टाकील. २० ओहोटी.

परंतु दिव्याच्या उजेडानें अथवा चंद्राच्या प्रकाशानें–फार तर काय? परंतु ज्या सूर्यापासून सर्व जग प्रकाशित होतें, त्याच्या प्रकाशानें–८ या सर्वांच्या प्रकाशानें जें दृष्टीस पडणें, हेंच ज्याच्या आड येतें, (जोंपर्यंत जग दिसतें, तोंपर्यंत ज्याचा लोप असतो,) व ज्याच्या लोपामुळेंच विश्वाचा भास होतो; ९ जसजसा शिंपीचा भास कमी होईल, तसतसा रुप्याचा भास वाढतो; किंवा दोरीचा भास नाहींसा झाल्यावर सापाचा खोटेपणा उघडकीस येतो; ३१० त्याप्रमाणें, चंद्रसूर्यादिकांचें जें प्रखर तेज, तें ज्या स्वरूपाच्या अंधकारांत प्रकाशित होतें, ११ अशी जी वस्तु, ती अति तेजस्वी असून, सर्व भूतांना व्यापून चंद्र व सूर्य यांनाही प्रकाश देते. १२ म्हणून या वस्तूच्या प्रकाशापुढें चंद्र व सूर्य यांच्या तेजाचा अंधार पडतो. याकरितां, सर्व तेजस्वी वस्तूंस तेज देणारें असें या वस्तूचें (ब्रह्माचें) स्वरूप आहे. १३ आणि या वस्तूचा प्रकाश झाला असतां चंद्रसूर्यांसह जगाचा लोप होतो. ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर नक्षत्रांसह चंद्र निस्तेज होतो, १४ किंवा जागें झाल्यावर स्वप्नांत भासलेला सर्व पसारा मावळतो, अथवा संध्याकाल झाल्यावर मृगजल आपोआप नाहींसें होतें, १५ त्याप्रमाणें, ज्या वस्तूचे ठिकाणीं कसलाच भास रहात नाहीं, तें माझें मुख्य स्थान होय. १६ त्या ठिकाणीं जे गेले, ते, ज्याप्रमाणें पाण्याचे ओघ समुद्रास मिळाल्यावर माघारे येत नाहींत, त्याप्रमाणें जगाकडे माघारे येत नाहींत. १७ किंवा मिठाची तयार केलेली हत्तीण समुद्रांत बुडविल्यावर जशी माघारी येत नाहीं, १८ किंवा आकाशांत गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाला जशा खालीं परतून येत नाहींत, किंवा तापलेल्या लोखंडावर टाकलेलें पाणी जसें नाहींसें होतें (माघारी येत नाहीं), १९ तसे शुद्धज्ञान झाल्यामुळें जे माझें ऐक्य पावतात, ते पुनर्जन्मापासून मुक्त होतात. ३२० तेव्हां, बुद्धिरूप पृथ्वीचा राजा जो अर्जुन, तो म्हणाला, “ प्रभो, आपला आज मजवर प्रसाद झाला आहे; परंतु एक माझी विनंती आहे, तिकडे लक्ष द्यावें. २१ तर जे देवांच्या स्वरूपांत जाऊन मिळाल्यावर माघारी येत नाहींत, ते पूर्वी देवांच्या स्वरूपापासून भिन्न होते किंवा एकरूपच होते? २२ जर ते अनादिसिद्ध भिन्न असतील, तर ते माघारी येत नाहींत हें म्हणणें असंभवनीय होय. कारण असें पहा–भ्रमर फुलांतील मकरंद सेवन करण्यास गेले असतां कधीं फुलेंच होतात काय? २३ दुसरें असें पहा–लक्ष्याहून वेगळे असे जे बाण, ते सोडल्यावर ज्याप्रमाणें लक्ष्यास भेदून पुनः खालीं पडतातच, (ऐक्य पावत नाहींत,) त्याप्रमाणें ते परत येतातच. [तुमच्या स्वरूपांत मिळाले असतांही माघारे येत नाहींत हें म्हणणें शोभत नाहीं.] २४ नाहीं तर, तुम्ही तेच ते असें जर वस्तुतः असेल, तर कोणीं कोणास मिळावयाचें? असें पहा—शस्त्रानें शस्त्राचा (आपला स्वतांचा) छेद होतो काय? २५ म्हणून, देवा, तुमच्या स्वरूपाशीं ज्यांचें ऐक्य आहे, त्यांना तुमचा संयोग किंवा वियोग होतो असें कसें म्हणतां येईल? अवयव आणि शरीर कधीं एकमेकांपासून वेगळीं होतात असें म्हणतां येत नाहीं. २६ बरें, जे नेहमीं तुमच्या स्वरूपापासून भिन्न आहेत, ते केव्हांही तुमच्या स्वरूपांत ऐक्य पावावयाचे नाहींत; मग ते माघारी येतात किंवा येत नाहींत, हें व्यर्थ बोलणें तरी कशाला हवें? २७ तर, श्रीकृष्णा, ज्या तुम्हांला सर्वत्र मुखें आहेत, त्या तुमच्या स्वरूपांत मिळाल्यावर कोण माघारी येत नाहींत, ते मला नीट समजावून सांगा. ” २८ अर्जुनाची ही शंका ऐकून, आपण सांगितलेलें त्याच्या मनांत पूर्णपणें बिंबलें असें पाहून सर्वज्ञशिरोमणि भगवान श्रीकृष्ण यांस संतोष वाटला. २९ मग भगवान म्हणतात:—हे महामते, मद्रूप झाल्यावर जे पुनः माघारी येत नाहींत, त्यांत भिन्न व अभिन्न अशा दोन्ही प्रकारचे लोक आहेत. ३३० जर विचारदृष्टीनें पूर्ण लक्ष देऊन पाहिलें, तर माझें व त्यांचें स्वरूपांत स्वभावतःच ऐक्य असतें; आणि वरवर विचार करून पाहिलें, तर ते माझ्यापासून भिन्न आहेत असेंही वाटतें. ३१ ज्याप्रमाणें पाणी हाललें असतां त्यावर येणाऱ्या लाटा पाण्यापासून वेगळ्या दिसतात, बाकी वस्तुतः तें निवळ पाणीच होय; ३२ किंवा सोन्याचे डागिने सोन्याहून भिन्न दिसतात, पण मग विचारपूर्वक पाहिलें असतां तें सर्व सोनेंच आहे; ३३ त्याप्रमाणें, हे किरीटी, ज्ञानदृष्टीनें पाहिलें असतां ते मद्रूपच आहेत; एरवीं त्यांच्यांत व माझ्यांत जो भिन्नपणा वाटतो, तो अज्ञानामुळें; ३४ आणि खरोखर वस्तूच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, मायोपाधीच्या योगें उद्भवणारें असें भिन्नत्व मज एकाच्या ठिकाणीं कोठून असणार? ३५ सूर्यबिंबानें सर्व आकाश व्यापून पोटांत घातल्यावर त्याचें प्रतिबिंब कोठें दिसणार? व किरणें तरी कशावर पडतील? ३६ किंवा, अर्जुना, कल्पांतींच्या पाण्याला ओहटी व भरती असते काय? म्हणून, विकाररहित

भरिली धनंजया । म्हणौनि कैंचे अंश अविक्रियां । एका मज ॥३७॥ परि ओघाचेनि मेळें । पाणी वजू परि आकुडें आलें । रवी दुजेपण आलें । तोयें[2]बगें ॥३८॥ व्योम चौफेंळें कीं वाटोळें । हें ऐसें कायसया मिळे । परि घटमठीं वेंटाळें । तैसेंही आथी ॥३९॥ हां गा निद्रेचेनि आधारें । काय एकलेनि जग न भरे । स्वप्नींचेनि जै अवतरे । रायपणें ॥३४०॥ कां मिनलेनि किडाळें । [6]अनिभेदासि थे सोळें[7] । तैसा स्वमायें वेंटाळें । शुद्ध जैं मी ॥४१॥ तैं अज्ञान एक रूडे । तेणें कोहंविकल्पाचें मांडे[8] । मग विवरूनि कीजे फुडें । देहो मी ऐसें ॥४२॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७

अन्वय—जीवलोके मम एव सनातनः जीवभूतः अंशः [अस्ति. सः] प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इंद्रियाणि कर्षति. ॥ ७ ॥

ऐसें शरीराचियेवढें । जैं आत्मज्ञान वेगळें पडे । ते माझा अंशु आवडे । थोडेपणें ॥४३॥ समुद्र कां वायुवशें । तरंगाकार उल्लसे । तो समुद्रांशु ऐसा दिसे । सानिवां जेविं ॥४४॥ तेविं जडातें जीवाविता । देह अहंता उपजविता । मी जीव गमें पंडुसुता । जीवलोकीं ॥४५॥ पैं जीवाचिया बोधा । गोचरु जो हा बांधा । तो जीवलोक शब्दा । अभिप्रायो ॥४६॥ ॥४६॥ अगा उपजणें निमणें । हें साचाचि जें कां मानणें । तो जीवलोकु मी म्हणें । संसारु हन ॥४७॥ एवंविध जीवलोकीं । तूं मातें ऐसा अवलोकीं । जैसा चंद्रु कां उदकीं । उदकातीत ॥४८॥ पैं काश्मीराचा[13] रेवा । कुंकुमावरी पांडवा । आणिका गमे कोहिवां । तो तरी नव्हे ॥४९॥ तैसें अनादिपण न मोडे । माझें अक्रियत्व न खंडे । परि कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे । ते जाण गा भ्रांती ॥३५०॥ किंबहुना आत्मा चोखटु । होऊनि प्रकृतीसी एकवटु । [15]बांधे प्रकृतिधर्मांचा पांडु[16] । आपणपयां ॥५१॥ पैं मनादि साही इंद्रियें । श्रोत्रादि प्रकृतिकार्यें । तियें माझीं म्हणौनि होये । व्यापारारूढ ॥५२॥ जैसें स्वप्नीं परिव्राजें[20] । आपणपयां आपण कुटुंब होइजे । मग तयाचेनि धांविजे । मोहें सैरा ॥५३॥ तैसा आपलिया विस्मृती । आत्मा आपणचि प्रकृती- । सारिखा गमोनि पुढती । तियेसीचि भजे ॥ ५४ ॥ मनाच्या रथीं वळघे । श्रवणाच्या द्वारें निघे । मग शब्दाचिया रिघे । रानामाजीं ॥५५॥ तोचि प्रकृतीचा वागोरीं । करी त्वचेचिया मोहरीं । आणि स्पर्शाचिया घोरा । वना जाय ॥५६॥ कोणे एके अवसरीं । रिघोनि नेत्राच्या द्वारीं । मग रूपाच्या डोंगरीं । मैरा हिंडे ॥५७॥ कां रसनेचिया वाटा । निघोनि गा सुभटा । रसाचा दरकुंटा । भरोंचि लागे ॥५८॥ नातरि येणेंचि घ्राणें । मदृशु[21] करी निघणें । मग गंधाचीं दारुणें । आडवें लंघी ॥५९॥ ऐसेनि देहेंद्रियनायकें । धरूनि मन जवळिकें । भोगिजती शब्दादिकें । विषयभरणें ॥३६०॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ८

अन्वय—यत् ईश्वरः शरीर अवाप्नोति च तत् अपि उत्क्रामति; वायुः आशयात् गंधान् इव एतानि गृहीत्वा संयाति. ॥ ८ ॥

परि कर्ता भोक्ता ऐसें । हें जीवाचें तैंचि दिसे । जैं शरीरीं कां पैसे[23] । येकाधिये ॥६१॥ जैसा [24]औथिला आणि विलासिया । तैंचि वोळखों ये धनंजया । जैं राजसेव्या[25] ठाया । वस्तीसि ये ॥६२॥ तैसा अहंकर्तृत्वाचा वाढु । कां विषयेंद्रियांचा धुमांडु[26] । हा जाणिजे तैं निवाडु । जैं देह पावे ॥६३॥ अथवा शरीरातें सांडी । तऱ्ही इंद्रियांची [27]तोंडी । हे आपणपयासवें [28]ओढी । घेऊनि जाय ॥६४॥ जैसा अपमानिका अतिथि । ने सुकृताची संपत्ति । कां साईखडेयाची[29] गति । सूत्रतंतू ॥ ६५ ॥ ना ना मावळतेनि

१ भेद, अभेद. २ विकाररहिताला. ३ पाण्याच्या उपाधीनें. ४ चौकोनी. ५ उपाधियुक्त होतें. ६ निराळी कसोटी. ७ सोळाच्या दराचें—उत्तम सोनें. ८ उत्पन्न होतो. ९ कहानसा. १० अखंड व्यापार. ११ सृष्टि. १२ मरणें. १३ स्फटिकमणि. १४ तांबडा. १५ स्वीकारतो. १६ अधिकार. १७ संन्याशानें. १८ लगाम. १९ द्वार. २० गुहा. २१ जीव. २२ अरण्यें. २३ प्रवेश करतो. २४ संपन्न. २५ नगरांत. २६ धामधूम. २७ समुदाय. २८ संपत्ति; ऐश्वर्य. २९ कळसूत्री बाहुल्यांची.

असा जो मी, त्या मला भेद व अभेद कोठून असणार ? ३७ परंतु ओघाच्या अनुरोधानें जसें पाणी उजू असूनही वाकडें होतें, किंवा पाण्याच्या उपाधीनें जसा सूर्याच्या बिंबास त्याच्या प्रतिबिंबानें दुजेपणा येतो; ३८ आकाश हें चौकोनी किंवा वाटोळें असें कसें म्हणतां येईल ? परंतु तेंच घट व मठ यांच्या उपाधीनें तसेंही दिसतें; ३९ अरे हें पहा—निद्रेच्या उपाधीनें स्वप्नांत ज्या वेळीं मनुष्य राज्यपट्टावर आरूढ होतो, त्या वेळीं राजा, प्रजा इत्यादि सर्व जग त्या एकट्यानेंच व्याप्त होत नाहीं काय ? ३४० किंवा सोळाच्या दराच्या उत्तम सोन्यांत किडाळ मिळविल्यावर तें कसास कमी उतरतें, त्याप्रमाणें, शुद्धस्वरूप असा मी जेव्हां मायेनें परिवेष्टित होतों, तेव्हां माझे ठिकाणी मायेच्या उपाधीनें जीव व ईश्वर हे भाव उत्पन्न होतात ४१ त्या वेळीं एक अज्ञानच चहूंकडे रूढ होतें; आणि त्या योगानें, मी कोण ? असा विकल्प उत्पन्न होतो. मग पुष्कळ विचार करून असा निश्चय करितात कीं, देहच मी ! ४२

मनुष्यलोकीं माझाच सनातन असा जीवरूप अंश आहे. तो, प्रकृतीमध्यें असलेलीं पंचज्ञानेंद्रियें व मन यांना आकर्षित करितो. ७

अशा प्रकारें आत्मज्ञान हें देहाएवढेंच आहे असें न समजतां, शरीरालाच मी म्हणणें याचेंच नांव माझा अंश जाणणें होय. ४३ वाऱ्यामुळें समुद्रावर लाटा उत्पन्न होतात, त्या जशा समुद्राचा एक लहानसा अंश असें दिसतें, ४४ त्याप्रमाणें, हे पांडुसुता, देहाचा अहंकार उत्पन्न झाल्यावर, त्या जड देहाचा जो चालक, तो या मृत्युलोकांत जीवरूपी मीच होय. ४५ त्याच जीवाच्या दृष्टीनें, जो हा अखंड व्यापार चालतो त्याला जीवलोक (सृष्टि) असें म्हणतात; ४६ अरे, ज्या ठिकाणीं जन्म व मृत्यु हे खरे म्हणून मानले जातात, त्या ठिकाणाला मी जीवलोक म्हणजे संसार असें म्हणतों. ४७ अशा प्रकारच्या या जीवलोकांत, ज्याप्रमाणें चंद्र हा पाण्यापासून वेगळा असतांही पाण्यांत प्रतिबिंब पडल्यावर त्यांत आहे असा भासतो, त्याप्रमाणें मी आहें असें समज. ४८ अर्जुना, स्फटिकाचा मणि कुंकुमावर ठेवला असतां तो तांबडा दिसतो, तथापि तो कांहीं तांबडा नव्हे, ४९ त्याप्रमाणें, माझें अनादिपण मोडत नाहीं, आणि अक्रियत्वही भंगत नाहीं; तथापि मला कर्ता, भोक्ता असें जें म्हणतात, तें केवळ अज्ञान आहे असें समज. ३५० किंबहुना, शुद्ध असा हा आत्मा प्रकृतीशीं ऐक्य पावून, प्रकृतीचे उपाधीनें तिच्या धर्माचा अधिकार स्वीकारतो. ५१ मग मन व श्रोत्रादि पांच इंद्रियें हीं माझीं आहेत असें म्हणून, त्यांचे व्यापार मी करतों असें म्हणतो. ५२ ज्याप्रमाणें स्वप्नांत संन्याशानें आपणच आपलें कुटुंब बनून संसार थाटावा, व त्याच्या मोहानें सैरावैरा धावावें (संसारांतील सुखदुःख भोगावें), ५३ त्याप्रमाणें, आपली विस्मृति झाल्यावर, आत्मा हा आपलें स्वरूपही तिजसारखेंच आहे असें मानून, तिच्या अनुरोधानें तिचींच कार्यें करतो: ५४ मनरूपी रथावर बसून श्रवणाच्या द्वारानें बाहेर निघून शब्दरूपी रानांत संचार करतो; ५५ तोच प्रकृतीचा लगाम हातांत धरून त्वचेच्या द्वारानें स्पर्शरूपी घोर वनांत जातो; ५६ एखाद्या वेळेस नेत्राच्या द्वारानें बाहेर पडून रूपविषयाच्या डोंगरावर स्वच्छंदानें हिंडतो; ५७ किंवा, हे सुभटा, जिव्हेच्या द्वारानें बाहेर पडून रसाच्या गुहेंत हिंडतो; ५८ किंवा, माझा अंश जो हा जीव, तो नाकाच्या द्वारानें बाहेर पडून सुगंधाच्या अरण्यांत हिंडतो. ५९ याप्रमाणें, देह व इंद्रियें यांचा नायक जें मन, तें धरून, पंचेंद्रियांचे विषय जे शब्दादिक त्यांचा उपभोग घेतो. ३६०

[केव्हां ? तर] वायु जसा पुष्पादिकांपासून सुगंध घेऊन जातो, तसा हा जीव जेव्हां पूर्वीचें शरीर टाकून दुसरें शरीर धारण करतो, तेव्हां मन व इंद्रियें आपल्या बरोबर घेऊन जातो. ॥ ८ ॥

पण जीवाचें कर्तृत्व किंवा भोक्तृत्व तेव्हांच दृष्टीस पडतें, की जेव्हां तो एखाद्या शरीरांत प्रवेश करितो. ६१ ज्याप्रमाणें एखाद्या संपन्न व विलासी पुरुषाचें ऐश्वर्य तेव्हांच दृष्टीस पडतें, कीं जेव्हां तो एखाद्या नगरांत राहावयास येतो, ६२ त्याप्रमाणें, ज्या वेळेस जीव देह धारण करतो, त्या वेळेसच जीवाच्या अहंकाराची वाढ किंवा विषयेंद्रियांची धामधूम दिसण्यांत येते. ६३ अथवा, शरीर जर टाकलें, तर जीव आपल्या बरोबर नेहमीं असणारें मन व इंद्रियें ही आपली संपत्ति घेऊन जातो. ६४ ज्याप्रमाणें अतिथि भोजनास आला असतां त्याचा अपमान करून त्यास माघारा लावल्यावर तो आपलें पुण्य घेऊन जातो, किंवा दोऱ्या काढून घेतल्यावर कळसूत्री बाहुल्यांची गति नाहींशी होते; ६५ अथवा, सूर्य मावळला असतां

तपंनें । नेहअती कोकाचीं दर्शनें । हें असो द्वैती पक्षें । नेहजे जैसी ॥६६॥ तेवि मनःषष्ठां यया । इंद्रियांतें धनंजया । देहरीजु ने देहा । पासुनी नेला ॥६७॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

अन्वय—अयं [जीवः] श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं, च रसनं, घ्राणं एव च मनः अधिष्ठाय विषयान् उपसेवते. ९

मग येथें अथवा स्वर्गीं । जेथ जेथ जैसे देह भोगी । तेथ तैसेंचि पुढती[6] पांगी । मनादिक ॥६८॥ जैसा मालवलिया दिवा । प्रभेसें जाय पांडवा । मग हैंजळिजे तेथ तेधवां । तैसाचि फांके ॥६९॥ तरि ऐसैसिया राहाटी । अविवेकियांचे दिठी । येतुलें हें किरीटी । गमेचि गा ॥३७०॥ जे आत्मा देहासि आला । आणि विषयो येणेंचि भोगिला । अथवा देहोनि गेला । हें साचचि मानिती ॥७१॥ येऱ्हवीं येणें आणि जाणें । कां करणें हन भोगणें । हें प्रकृतीचें तेणें । मानियेलें ॥७२॥

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः १०
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ११

अन्वय—उत्क्रामन्तं, स्थितं वा अपि भुंजानं वा गुणान्वितं [तं] विमूढाः न अनुपश्यन्ति; ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति. ॥१०॥ यतन्तः योगिनः आत्मनि अवस्थितं एनं पश्यन्ति; च अचेतसः, अकृतात्मानः यतन्तः अपि एनं न पश्यन्ति. ॥ ११ ॥

परि देहाचें मोटकें उमें । आणि चेतना तेथ उपलभे । तिये चळवळेचेनि लोभें । आला म्हणती ॥७३॥ तैसेंचि तयां संगती । इंद्रियें आपुलाला अर्थीं वर्तती । तया नांव सुभद्रापती । भोगणें जया ॥७४॥ पाठीं भोगक्षीण आपैसें । देह गेलिया तें न दिसे । तेथें गेला गेला ऐसें । बोंबाती गा ॥७५॥ पैं रुखु[11] डोलतु देखावा । तरी वारा वाजतु मानावा । रुखु नसे तेथें पांडवा । नाहीं तो गा ॥७६॥ कां आरसा समोर ठेविजे । आणि आपणपें तेथ देखिजे । तरि तेधवांचि जालें मानिजे । काय आधीं नाहीं ॥७७॥ कां परता केलिया आरसा । लोपु जाला तया आभासा । तरी आपणपें नाहीं ऐसा । निश्चयो करावा ॥ ७८ ॥ शब्द तरि आकाशाचा । परि कपाळीं पिटे[12] मेघाचा । कां चंद्रीं वेगु अभ्राचा । आरोपिजे ॥ ७९ ॥ तैसें होइजे जाइजे देहें । तें आत्मसत्ते अविक्रिये । निष्टंकिती[13] गा मोहें । आंधळे ते ॥३८०॥ येथ आत्मा आत्मयाच्या ठायीं । देखिजे देहींचा धर्मु देहीं । ऐसे देखणे[14] ते पाहीं । आन आहाती ॥ ८१ ॥ ज्ञानें कां जयाचे डोळे । देखोनि न राहाती देहींचे खोळे[15] । सूर्यरश्मी आणि[16] डोळे । ग्रीष्मीं जैसे ॥८२॥ तैसी विवेकाचेनि पैसें[17] । जयांची स्फूर्ती स्वरूपीं बैसे । ते ज्ञानिये देखती ऐसें । आत्मयातें ॥ ८३ ॥ जैसें तारांगणीं भरलें । गगन समुद्रीं बिंबलें । परि तें तुटोनि नाहीं पडिलें । ऐसें निवडे ॥ ८४ ॥ गगन गगनींचि आहे । हें आभासे तें वाये । तैसा आत्मा देखती देहें । गंवसिलाही ॥८५॥ खळाळाच्या लगबगी । फेडूनि खळाळाच्या भागीं । देखिजे चंद्रिका कां उगी । चंद्रीं जेविं ॥८६॥ कां नार्डरचि भरे शोषे । सूर्यु तो जैसा तैसाचि

१ स्पर्शानें. २ सुवास. ३ मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांस. ४ जीव. ५ स्वीकारतो. ६ पसारा घालतो. ७ फिरून लावल्यावर. ८ मिळे. ९ बोगानें. १० हांका मारतात. ११ वृक्ष.

१२ ठेवतात; कादतात. १३ निश्चय करतात. १४ पाहाणारे. १५ पिशवींत. १६ प्रखर. १७ प्रकाशानें. १८ डबकें.

तो लोकांची दृष्टि आपल्या बरोबर घेऊन जातो; फार काय सांगावें ? वारा ज्याप्रमाणें आपल्या बरोबर पुष्पांतील सुवास घेऊन जातो, ६६ त्याप्रमाणें, हे धनंजया, जीव देहाला सोडून गेला म्हणजे आपल्या बरोबर पांच ज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांना घेऊन जातो. ६७

तो जीव कर्ण, नेत्र, त्वचा, जिव्हा व घ्राण तसेंच मन यांवर सत्ता ठेवून विषयांचा उपभोग घेतो. ॥ ९ ॥

मग एथें अथवा स्वर्गलोकांत–ज्या ज्या ठिकाणीं जीव देहाचा स्वीकार करतो, त्या त्या ठिकाणीं मनादिक सहा इंद्रियांचा पुनः पसारा घालतो. ६८ अर्जुना, दिवा मालवल्यावर जसा आपल्या तेजासह नाहींसा होतो, तसाच तो फिरून लावल्यावर आपल्या तेजासह फांकतो; ६९ तर, अर्जुना, अज्ञान्याचे दृष्टीला, अशा प्रकारें, जीवाचें सर्व कर्तृत्व आहे असें वाटतें. १७० कारण, आत्माच या देहामध्यें आला, आणि यानेंच विषयांचा उपभोग घेतला, अथवा तोच हा देह सोडून गेला, हेंच खरें असें ते लोक मानितात. ७१ एरवीं जन्म घेणें अथवा मरणें, किंवा क्रिया करणें अथवा विषयांचा उपभोग घेणें हे प्रकृतीचे धर्म आहेत. पण त्यांनीं हे आत्म्याचे मानिले आहेत. ७२

देहापासून वियुक्त होणारा किंवा देहामध्येंच असणारा, शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणारा अथवा सुखदुःखादिकांनीं युक्त असणारा जो जीव, त्याचें सत्स्वरूप मूढजनांना दिसत नाहीं; ज्यांना ज्ञानचक्षु आहेत त्यांना दिसतें. ॥ १० ॥ यत्न करणारे योगी आपले ठिकाणीं स्थित असलेल्या जीवाला (आत्म्याला) पाहतात; आणि जे शास्त्रसंस्काररहित व अविचारी आहेत, त्यांना यत्न करूनही जीवाचें स्वरूप दृष्टीस पडत नाहीं. ॥ ११ ॥

परंतु लहानसा देह समोर पाहिल्यावर, त्यांत चेतना आल्यावर जी चळवळ दृष्टीस पडते त्या चळवळीच्या योगानें, तो जन्मास आला असें म्हणतात. ७३ त्याचप्रमाणें, हे सुभद्रापते, त्याच्या संगतीनें इंद्रियें आपआपले विषय सेवीत असतां जीव उपभोग घेतो असें ह्मणतात. ७४ अरे, शरीर क्षीण होऊन भोग घेणें आपोआप राहिल्यावर देह पडून नाहींसा झाला म्हणजे जीव गेला म्हणून हाका मारतात. ७५ हे पांडवा, झाड हालत असलें म्हणजेच वारा वाहतो आहे असें समजावें, आणि तोच वृक्ष हालेनासा झाला म्हणजे वारें नाहीं असें समजावयाचें कीं काय ? ७६ किंवा आरसा समोर ठेवून आपलें रूप त्यांत पाहिलें म्हणजेच आपण आहों असें मानावें, तर आरशांत पाहण्याचे अगोदर आपलें रूप नव्हतें कीं काय ? ७७ अथवा तो आरसा बाजूस केल्यावर आपल्या रूपाचा लोप झाला म्हणून आपण या जगांतून नाहींसे झालों असा निश्चय करावयाचा कीं काय ? ७८ आकाशांत होणारा गडगडाट हा जरी खरोखरी आकाशापासूनच होतो, तरी तो मेघांपासून होतो असा लोक त्याच्यावर आरोप घेतात; अथवा, ढग वेगानें इकडून तिकडे जाऊं लागले म्हणजे त्यांतून दिसणारा चंद्र जरी स्थिर आहे, तरी तोच वेगानें धावतो आहे असा लोक आरोप घेतात; ७९ त्याप्रमाणें, मोहानें अंधळे झालेले ते लोक, देह उत्पन्न होतो किंवा नाहींसा होतो म्हणजे अविक्रिय असा आत्माच उत्पन्न होतो किंवा नाहींसा होतो असा निश्चय करतात. १८० या शरीरांत आत्मा आपल्या ठिकाणींच असून देहाच्या धर्मास फक्त साक्षिभूत आहे, या दृष्टीनें पाहणारे लोक निराळेच आहेत. ८१ देह हा जीवाची राहण्याची पिशवी आहे असें ज्ञानाच्या प्रकाशानें पाहून ज्यांचे डोळे त्यांत गुंतत नाहींत; ज्याप्रमाणें ग्रीष्म ऋतूंत पुष्कळ ढग आले तरी त्यांतून सूर्याचे किरण बाहेर आल्याशिवाय राहत नाहींत, ८२ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या प्रभेनें ज्यांची स्फूर्ति स्वरूपाच्या ठिकाणापर्यंत पोहोंचली आहे, ते ज्ञानी, आत्मा हा अकर्ता आहे, असें मानतात. ८३ ज्याप्रमाणें, नक्षत्रांनीं भरलेलें आकाश प्रतिबिंब पडल्यावर समुद्रांत दिसलें म्हणून तें वरून गळून खालीं पडलें नाहीं हें खचीत आहे; ८४ आकाश आकाशाचे जागीं आहे, व जें समुद्रांत दिसतें तें प्रतिबिंब खोटें आहे; त्याप्रमाणें, देहांत असलेला जीव हा आत्माच आहे. ८५ लाटांच्या सपाट्यांत चंद्राचे तुकडे तुकडे झालेले दृष्टीस पडतात, परंतु तोच चंद्र पाहूं गेलें असतां आपले जागींच कायम आहे; ८६ किंवा डबक्यांत पाणी सांचल्यावर त्यांत सूर्य दिसतो, व तेंच पाणी आटल्यावर तो दिसत नाहीं; परंतु सूर्य पाहूं गेलें असतां आपले ठिकाणींच असतो; त्याप्रमाणें, देह

असे । देह होतां जातां तैसें । देखती मातें ॥ ८७ ॥ घट मठ घडके । तेचि पाठीं मोडके । परि आकाश तें संचलें । असतचि असे ॥ ८८ ॥ तैसें अखंड आत्मसत्ते । अज्ञानदृष्टि कल्पितें । हें देहचि होतें जातें । जाणती कुडें ॥८९॥ चैतन्य चढे ना वोहटे । चेष्टवी ना चेष्टे । ऐसें आत्मज्ञानें चोखटें । जाणती ते ३९० आणि ज्ञानहीं आपैतें होइल । प्रेज्ञा[1] परमाणुही उगाणा[3] घेइल । सकळ शास्त्रांचें येईल । सर्वस्व हाता ॥९१॥ परी ते व्युत्पत्ती ऐसी । जरी विरक्ती न रिगे मानसीं । तरी सर्वात्मका मजसीं । नव्हेचि भेटी ॥९२॥ पैं तोंड भरो कां विचारा । आणि अंतःकरणीं विषयांसी थारा । तरी नातुडें धनुर्धरा । त्रिशुद्धी मी ॥ ९३ ॥ हां गा बोलणतयाच्या ग्रथीं । काइ तुटती संसारगुंती । कीं पैरिवासिलिया पोथी । वाचिली होय ॥ ९४ ॥ ना ना बांधोनियां डोळे । घ्राणीं कविजती मुक्ताफळें[6] । तरी तयाचें काय कळे । मोल मान ॥९५॥ तैसा चित्तीं अहंते ठावो । आणि जिभे सकळशास्त्रांचा सरावो । ऐसेनि कोडी एक जन्म जावो । परि न पविजे मातें ॥ ९६ ॥ जो एक मी कां समस्तीं । व्यापकु असें भूतजातीं । ऐकसिये व्याप्ती । रूप करूं ॥ ९७ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥

अन्वय—यत् आदित्यगतं तेजः अखिलं जगत् भासयते, यत् च चंद्रमसि च यत् अग्नौ [स्थितं अस्ति], तत् मामकं तेजः विद्धि. ॥१२॥

तरी सूर्यासकट आघवी । हे विश्वरचना जे दावी । ते दीप्ति माझी जाणावी । आद्यंतीं आहे ॥९८॥ जळ शोपूनि गेलिया सविता । ओलांशु पुरवीतसे जे मागौता । ते चंद्रीं पंडुसुता । ज्योत्स्ना माझी ॥ ९९ ॥ आणि दहनपाचनसिद्धी । करीतसे जे निरवधी । ते हुतांशीं तेजोवृद्धी । माझीचि गा ॥ ४०० ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वा रसात्मकः

अन्वय—च अहं गाम् आविश्य ओजसा भूतानि धारयामि; च रसात्मकः सोमः भूत्वा सर्वाः औषधीः पुष्णामि.

मी रिगालों असें भूतळीं । म्हणौनि समुद्र महाजळीं । हे पांसूंची[12] ढेंपुळी । विरेचिना ॥१॥ आणि भूतेंही चराचरें । हे धरितसे जियें अपारें । तियें मीचि धरीं धरे[13] । रिगोनियां ॥२॥ गगनीं मी पंडुसुता । चंद्राचेनि मिसें अमृता । भरला आलों चालता । सरोवर ॥ ३ ॥ तेथूनि फांकती रश्मिकर । ते पोंट पेलूनि अपार । सर्वौषधींचे आगर । भरित असें मी ॥४॥ ऐसेनि सस्यादिकां[15] सकळां । करी धान्यजाती सुकाळा । दें अन्नद्वारा जिव्हाळा । भूतजातां ॥५॥ आणि निपजविलें अन्न । तरि तैसें कैंचें दीपन । जेणें जिरूनि समाधान । भोगिती जीव ॥६॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् १४

अन्वय—अहं प्राणिनां देहं आश्रितः प्राणापानसमायुक्तः वैश्वानरः भूत्वा चतुर्विधं अन्नं पचामि. ॥१४॥

म्हणौनि प्राणिजाताच्या घटीं । करूनि कंदावरी[16] आँगिठी[17] । दीप्त जठरींही किरीटी । मीचि जालों ॥ ७ ॥ प्राणापानाच्या जोडभातीं । फुंकफुकोनियां अहोरात्रीं । आटीतसें[18] नेणों किती । उदरामाजीं ॥८॥ शुष्कें अथवा स्निग्धें । सुपक्कें कां विदग्धें[19] । एवं मीचि गा चतुर्विधें । अन्नें पचीं ॥९॥ एवं मीचि आघवें जन । जनाभ्रीहीतें[20] मीचि जीवन । जीवनीं मुख्य साधन । वन्हिही मीचि ॥४१०॥ आतां ऐसियाहीवरी काई । सांगों व्याप्तीची नवाई । येथ दुजें नाहींचि केंही । सर्वत्र मी गा ॥ ११ ॥ तरि कैसेनि पां वेखें[21] । सदा सुखियें एकें । एकें तियें बहुदुःखें । क्रांतें[22] भूतें ॥१२॥ जैसी सगळिये पाटणीं[23] । एकेचि

१ प्रास. २ बुद्धि. ३ झाडा. ४ स्वप्नांत सुखोद्भुत असणाऱ्याला. ५ रक्षण करून ठेवल्यानें. ६ मोतीं. ७ अभ्यास. ८ स्पष्ट. ९ तेज. १० प्रभा. ११ अग्नीचे ठिकाणी असलेली.
१२ रजःकणांची १३ जमिनींत. १४ ओघ. १५ धान्यादिकांना. १६ नाभिकंदावर. १७ शेगडी. १८ पचवितों. १९ करपें. २० निर्वाह करणारें धान्य. २१ वेषानें. २२ व्याप्त. २३ नगरांत.